UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00627489 8

128 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 128

ДОШЉАЦИ

Роман

НАПИСАО

МИЛУТИН М. УСКОКОВИЋ

Srpska Književna Zadruga

[Redovna izdanja]

128. СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 128.

ДОШЉАЦИ

РОМАН

НАПИСАО

Милутин М. Ускоковић

Ово је дело награђено на последњем конкурсу
Српске Књижевне Задруге

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

БЕОГРАД, 1910.
НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“ ДЕЧАНСКА УЛ. БР. 14.

584875
2. 7. 54

PG
1418
U7D6

„Њихови кнежеви и племићи били су чистији од снијега, бјељи од млијека; тијело им је било руменије од драгог камења, глатки као сафир. А сад им је лице црње од помрчине, не познају се на улицама; кожа им се прилијепила за кости, осушила се као дрво“.

Свето Писмо.

Својој вереници,

Госпођици Ђабети Фишер.

Милутин.

ДЕО ПРВИ

„Девичанство, ти ме остављаш.
Куд одлазиш?“

Сафо.

ГЛАВА ПРВА

С ПРОЛЕЋА.

Крај се примицао новинарској сезони.

Београд, који оживи крајем августа, већ се крајем фебруара, пред облацима прашине, повлачи, да проспава летњи сан. Парламенат је завршавао своје седнице, испуњене беседама и псовкама, говорничким гестовима и шамарима, радом на интересу народа и неколицине, свечаним резолуцијама и немим гутањем жаба. С димом ватара по топчидерском брду, где се горело ђубре, ишчезавао је и београдски живот, пун сјаја и скандала, отимачина и пожртвовања, љубави и трговине, надувене раскоши и црне немаштине. Прекидао се низ великих игранки за хумане циљеве и кромпир-балова, свадба и развода, хваљења и оговарања, завидног скакања у класама и свирепог истеривања из службе, успеха и катастрофа, честих празника и честих постова. Болесно фебруарско сунце, које са собом носи пролетње дане и помисли на самоубиство, провлачило се кроз разапето рубље у једном ниском дворишту, пробијало се кроз неопране и улепљене прозоре, и, својим зрацима, жутим као што је слама, обасјавало је уредништво *Препорода*, дижући по њему густу прашину.

Унутрашњост *Препорода* била је врло скромна. На прозорима није било завеса, већ су се лети, кад сунце упече, уредник и сарадници довијали муци и на прозоре разапињали капуте. Два писаћа стола, нова, од добре растовине и са сецесионистичким шарама, трудили су се да својом лепотом сакрију ову претерану скромност.

Иза једног стола стајао је нов етажер, у коме су биле разбацане, махом неразрезане, књиге разноликог формата а још разноврсније садржине — књиге које су долазиле на приказ. Међу њима је достојанствено одскакао географски атлас немачког издања, још из доба кад у Србији није било железничке пруге — једина књига која се могла поносити међу својим другама да је купљена. Ту је било још неколико фотографских плоча и један пар жутих ципела, на који су потајно аспирирала два сарадника и један шегрт. Више етажера стајао је зидни календар, литографски рад, са сликом једног комите, Београда и некаквих паприка. Иза другог стола ширила се карта једног дела Старе Србије, целе Маћедоније и Једренске Области, са јасно обележеним местима устанка из 1903. године, издање Унутрашње Организације, односно бугарске владе. Карта је падала чак до земље, где су лежали остатци од цигара, масна хартија и мрвице од бурека.

Пријатну противност овој магази јавне речи чиниле су две уљудне физиономије што су, задубљене, висиле изнад плаветних *шлајфни*, које су се, исписане, измицале испод пера, као испод какве машине. Уредник, зрео човек, с лицем жутим и енергичним, подигао би главу, само кад би слагач који је остао без посла дошао, да узме рукопис, промерио би га једним изгубљеним погледом, као да је хтео из његове физиономије да нађе наставак свога чланка, па би онда узео у зубе свој брк, и продужио посао, мирно, предано и као по калупу. Образи и подбрадак били су му свеже обријани, коса ошишана до коже, врат се руменио у чистој, добро попегланој крагни, из које је излазила мала, уска краватна зејтињаве боје и елегантно увирала у затворен прсник и капут од грубог енглеског штофа.

Друго лице, које је седело за столом са залеђем оне бугарске географске карте, био је сарадник *Препорода* за балканску политику, књижевност и уметност. Како су његови балкански извештаји морали имати извесну патриотску тенденцију, то су га у редакцији звали Патриотом, а његове послове, ма се они односили на чисту књижевност, називали су патриотска рубрика. Његове црте нису биле енергичне као код уредника, нити му је лице било одновано. По кошчатим образима виделе се црвене бубуљице. Масна коса падала му је преко чела. Али његове плаве, мале очи, биле су као постављене свилом, као код свих људи који имају дубоку унутрашњост. На његовом лицу лебдео је, као и код уредника, неки израз замишљености и дубине, повећан само једном количином неке неодређене меланхолије.

Патриота је радио брзо и нервозно. Хтео је да што пре сврши свој посао, па да се одмори. Болесно фебруарско сунце утицало је на њега јаче него на његове другове. Осећао је као неко пенушање крви. Грозничава ватра запламила би му, с часа на час, образе, и млитавост освајала му све зглавкове на телу.

— Хоће ли бити још чега? — упита фактор штампарије Патриоту, кад му узе и последњу шлајфну.

— Још једна кратка вест — рече он, поправљајући свеску неисписане хартије. — Један легат за основну школу у Тузли.

— Бога ми, гледајте што више. Немамо ништа гармонда...

— Колико вам још треба? — прекиде га уредник.

— Па, што цицера што гармонда, још осам стубаца...

— Осам стубаца! — викнуше у глас уредник и сарадник.

— Па да, шта сам јутрос добио! — чуди се фактор. — Ово од вас и господина Кремића. Остало ништа. Фељтона ни слова. Господин Паја се напио. Господин Васић није још дошао. Два ми слагача већ стоје без посла.

У редакцији наста тајац. Доле, из туђег дворишта, чуло се да су обућарски момци свршили доручак и наставили рад. Кроз разапето рубље долазило је потмуло, а по такту, лупање чекића у калупе, и глас једног баритона, који је певао, умекшавајући сугласнике:

Љубичица с пролећа се јавља,
А с пролећа и гроб јој се справља.

У том улете у собу, као без душе, репортер *Препорода*, Богдан Васић, вукући за собом своје ноге, суве и дугачке као шестар. По црвеним очима видело се да је јутром накнадио ноћ. Још с врата стаде говорити задихано:

— У министарској седници . . . како да кажем... решено је да се приступи реорганизацији војске. Реформа ће обухватити . . . како да кажем . . .

— Зар само то? — упита га уредник попреко, љут што му се репортер задоцнио.

— А, има још . . . како да кажем, турски посланик у Топчидеру, хлеб поскупио, село Мрчевци проглашено за варошицу . . . Реформа ће . . . како да кажем . . . обухватити: главни генерал-штаб, васпитање и . . .

— Шта ви то мени причате! — прекиде га уредник. — То се мене ништа не тиче. Него седите па то напишите.

— Кремићу, јеси ли свршио? — обрати се репортер Патриоти, па додаде поверљиво: — А Пајо . . . како да кажем . . . одметнуо нам се у хајдуке; *нигде го нема!*

— Џаба му што пије, али ништа није оставио рукописа! Треба нам још осам стубаца.

— Осам? . . . Биће, биће! — оптимистички одговори Васић самом себи, — Јеси ли видео у *Српској Ријечи* . . . како да кажем . . . легат за основну школу . . . Пијан је као Рус.

— Баш сад то пишем. Ево готов сам. Седи, па Бога ми, поразвуци.

Кремић уступи место Богдану, протеже се, запали цигарету, загледа се у прострто рубље у дворишту, и пуштајући најслађи, први дим, несвесно понови шустерску песму:

А с пролећа и гроб јој се справља.

Легат у Доњој Тузли, београдске вести и *засебна рубрика*, коју је уредник начинио о глади у Индији према извештајима *Нове Слободне Пресе*, једва су изнели три ступца, и у редакцији је владала она најтежа атмосфера за новинара: кад се подне примиче, а материјала нема.

Чак се и администратор Душан енервирао, и грдио једним нарочитим речником продавце новина који су долазили у административно одељење и давали обрачун од јучерашњег броја.

— Да ја напишем нешто о терору Арнаута. Остало ми је...

— Шта? Па да цео број испадне патриотски! — крикну администратор из своје собе и крупним басом надјача тутањ штампарске машине.

Његово црвено лице помоли се на отвору од администрације, намрштено и готово да и песницама брани број од сувишног патриотизма.

— Ваљада опет некакве козе? — упита уредник.

— Па као увек, краду, пљачкају — одговори сарадник.

— Доста смо о том писали.

Кремић се замисли. Доиста, писао је доста о тим Арнаутима. Више него што је и морао. Био је створио читав догађај због неколико украдених коза. Остала штампа, суревњива на *Препород*, да јој не односи рекорд у патриотизму, прихватила је паролу против Арнаута, и пролила потоке суза и мастила. Образовао се одбор госпођа и госпођица, те приредио једну забаву у корист пострадалих, студенти су држали митинг и донели оштру резолуцију, влада је интервенисала, турски посланик се извинио и дао обећања да се жалосни догађај неће поновити. Госпође и госпођице провеле се лепо, студенти се сити надебатовали, влада забележила један успех више у свом раду, турски посланик добио шта да ради... сви добили по нешто, само новинар који је створио све то, мора да се тога махне и да глође перо, измишљавајући шта друго за незајажљив кљун штампарске машине.

— Како је неблагодаран овај позив — мислио је млади сарадник *Препорода*. — Данас се деси нешто, уложиш све своје снаге, пишеш... пишеш, новине се купују, мислиш да си урадио Бог зна какву ствар. Сутра дан, све је заборављено, све отишло у заборав као лањски снег, заборав тако брз, тако густ и свиреп!

И Кремић се се сети чега све није било ове зиме у Београду. Умрла Баба Рупа, умро и чика Нешо, који је по улицама командовао уображеним батеријама и викао: дум-дум, и још неколико људи без којих се Београд није дао замислити. Људи, за које се мислило да су тврди као кремен камен, претрпели слом у имању или части. Нове звезде појавиле се на пољу политике и трговине, уметности и занатства. Сваки дан је доносио по један свеж цвет од неоцењиве новинарске вредности, који би свенуо већ сутра дан. Цео тај живот који је стао безброј година и мука, нада и разочарења, суза и осмеха, борбе и рада, све те ствари од јуче, тако веселе или жалосне, нису данас вределе оног петпарца који продавац новина тражи од публике.

Из тих мисли трже Кремића телефон, смештен у административно одељење, и он чу тежак покрет администраторов и његов мргодан глас:

— Ало, ко је тамо?... А, ти си, Мато?

После мале почивке, он продужи, али гласом сасвим промењеним:

— Шта?... Самоубиство?... Једна радница?... Из љубави?

Уредник, с обасјаним лицем као да је добио главни згодитак, скочи иза стола и потрча телефону. Скочи преводилац, коректор, па и фактор.

Ова радост ледну Кремића у срце.

Уредник, који је био заменио администратора на телефону, пошто чу све што је хтео, прекиде везу, и, весело трљајући руке, стаде да објашњава радозналим сарадницима:

— Мата Без Руке јавља са Дорћола, да се удавила у Дунаву једна радница из Официрске Задруге. Узрок несрећна љубав... Обећао сам му дати десет бројева бесплатно данас... А где је Васић?... Стан самоубице Банатска улица број 36.

— Па ту ја седим! — изненади се Кремић.

— Онда брзо! Иначе нема Васића. Трчите тамо .. Само брзо и што више појединости. Ствар је важна... Слагачи чекају на рукопис.

— *Препород* ће отићи данас као алва! — додаде администратор задовољно.

ГЛАВА ДРУГА

ЗНАК

У дну суморног дунавског краја, готово на самој обали, налази се Банатска улица, још непросечена и покалдрмљена само с једне стране. У тој улици, где кокоши безбрижно чепркају земљу као у каквој паланци, издиже се једна велика кућа на два спрата. То је кућа број 36. Подигао ју је један велики београдски трговац од грађе која му је остала после зидања једне велике државне грађевине. Трговац је говорио да је диже у хуманом циљу, тежећи да радницима пружи удобан и јевтин стан. Кад је ударао темељ, начинио је од тога читаву црквену свечаност, а кад је кућу свршио, снабдео је сваки апартман својим литографским портретом. Оба пак пута престонички листови донели су дугачке чланке у славу овог предузимача. Међутим, радници су остали у својим старим земуницама, јер је кирија била скупа. Тек неколико њих, који су имали боље наднице, заузели су одељења доњег спрата, нарочито она из дворишта. Остала одељења заузеле су две три јеврејске породице, једна бабица, код које је становао Милош Кремић, ситни чиновници и занатлије.

Милош се ретко кад задржавао код куће, те још добро није познавао овај монуменат предузимачке хуманости. Тек поједини детаљи, које је случајно сретао за неколико месеца од како је седео у овој кући, стварали су му слику о њој, слику једног нејасног мозаика разних сталежа, вера, народности и култура. Између себе општиле су само породице које имају заједнички трем и подрум. Жене су једна другу пажљиво титулисале *госпом* и говориле час *ви* час *ти*.

У дворишту је обично владала тишина, она чудна тишина гомиле која је заузета послом. Цео тај свет, тих шеснаест разних породица, проводио је дан радећи, а ноћ спавајући. Ретко да се каткад зачује глас какве песме или свирке. Па и сама деца била су мирна; ћутећи су се играли у каквом куту; тек кад изађу на Дунаво скакали су и дерали се. Одрасли су брзо ишли преко дворишта, као да су се бојали да их ко не повуче за капут, натраг на улицу, у рад, и улазили у своје станове на једнака, мрко обојена врата, тако решени, као да никад из њих неће изаћи.

Физиономија ове куће била се једва мало изменила, кад се десило ово самоубиство. Деца која су се сва скупила на капију, гледала су забленуто у једну собу на доњем спрату, где је лежала умрла девојка. У њиховим крмељивим очима тек би синуо сјај свести, кад би неко изишио из те собе. Радо су се стављали на услугу, кад би им ко отуда затражио да што послушају, и по троје трчало у бакалницу за тамњан или у кафану за ракију. После би опет заћутали, и кад би које од њих запитало што, остали би га утишавали песницом у слабине, и тако чували свечану и тужну тишину која је лебдела над овом незграпном кућом.

Нека сањива малаксалост која опија вукла се по стварима. Жуто фебруарско сунце обасјавало је само јужну страну дворишта. Остале три стране су остајале у пепељавој сенци која је још више појачавала дубоку меланхолију и пустош овог живота у предграђу.

Кремић се надао да ће затећи своју газдарицу код куће и добити од ње податке који су му требали. Али је она већ била изашла на неки порођај. Требало је упитати неког другог.

Једна девојка, која се по укусном оделу и углађеном кретању одвајала од осталих становника ове куће, видела се како непрестано трчи и свршава послове, потребне око једног покојника. Она је помогла да се девојка намести, нашла је цвећа, зимзелена и лала, распремила собу и кујну, метнула неколико столица напоље, за оне који немају места унутра, донела од своје куће кафе и шећера, слала децу у бакалницу, звала ову или ону старију и искуснију жену да се нађе око мртваца, мало говорила, а највише чувала присуство духа, те радила предано као да јој је то дужност.

Ова девојка, која се звала Зорка, седела је са својом мајком, удовицом једног чиновника, до бабичиног стана. Њихово је одељење било најскупље и најлепше, на горњем спрату, над самим улазом, са три велике собе, окренуте Дунаву. Оне су имале пензију, коју су умеле да распореде. Једну су собу издавали, ако се јави преко пријатеља каква девојка. Имали су у кући све што им треба. Према суседима су се држали на оној благонаклоној висини коју наше ситне чиновничке породице заузимају према грађанском сталежу; нису тражили од својих комшија ништа и ретко им правили посете, али су им радо позајмљивали, кад им затреба штогод: какав суд или нешто шећера, који грош или практичан савет. Стога је свет око њих веровао да ове две жене имају више новаца него што је било у ствари, и окружавао их извесном пажњом и понизношћу, која се указује само господи.

Сарадник *Препорода* се једва сећао да је неки пут видео Зорку у кући, те ништа изближе није знао о њој. Али по свему што је на њој видео, закључио је, да она није неки велики род утопљеници и да је најбоље да се њој обрати, те уђе, да је потражи. Зорка је у том тренутку скидала лонче с кафом, и, кад угледа Милоша да јој се приближује, толико се трже, да јој се кафа просу по ватри..

Она је познавала Кремића из виђења. Знала је да ради у *Препороду* и да је песник. Његови стихови, који су излазили с времена на време у овом листу, обично о каквом великом празнику, налазили су топао пријем у њеноме срцу. Њој је годила сентименталност двадесетих година којима су ове песме биле испуњене и извесна жица искрености, која их је одвајала од тадањих песама, пуних тражене свиле и измишљених салона. Радо је читала и остало што изиђе у *Препороду* под потписом *М. К.*, па је уочила Милошев стил, те је познавала и оно што је писао без потписа. У празнини девојачких дана, она је кришом пратила погледом Милоша кад изјутра излази у варош, интересовала се да сазна што више појединости о њему, и знала је да је прошле јесени свршио права и да се још није решио да ступи у државну службу. Тај млади човек, замршене плаве косе и са замишљеним лицем, на које се неодређена меланхолија утискивала као један печат, одвајао је од осталих младића, који су око ње становали, махом трговачких помоћника и банкарских чиновника, те би је покаткад боцнула жеља да се упозна с њим.

Тренутак који јој је доносио ово познанство био је неочекиван и злокобан. На њиховом домаку лежао је мртвац. Атмосфера је била тешка, пуна тамјана и мртвачког мириса. Кад је млади човек поздрави, нешто хладно сави се око Зоркина срца, као човеку кад осети рђав знак. Не размишљајући ништа и предајући се сва томе тамном осећању, она збуњено остави лонче с кафом и, једва промуцавши *пардон*, промаче поред Кремића у двориште.

Милош је био пошао из редакције са најбољом вољом да скупи материјал за љубавну драму која се завршила на дунавској обали, али у колико се одмицао од уредништва, у толико се у њему губила воља за то и обузимала га извесна неугодност при помисли каква ће сцена бити између њега и родитеља несрећне девојке.

— Шта ли је могло окорети срце овог човека, да се радује туђој смрти и од ње прави трговину? — мислио је путем Кремић, сећајући се како је уредник трљао руке задовољно кад је сазнао за самоубиство. — Син једног проте из унутрашњости и познатог народног посланика; одлично свршио гимназију у Београду и права у Паризу; широм му била отворена врата каријери у дипломатији и на Универзитету... Шта га је натерало да остави све то и пристане да се прегони с типографима, ради с пијаницама, изналази где је јевтинији и сам канап, којим се увезују пакети новина. Добро упознат са најлепшим делима светске литературе, ево га где угађа крвожедним инстиктима публике за њен петпарац!

Да је било угодније време за размишљање, можда би овај млади човек, такође родом из унутрашњости, кога су већ почела походити питања живота, задубио у тајну овог прелома и у њој нашао поуке за свој живот, али смрт је била тако близу, да је својом свечаношћу презирала ситне рачуне. И млади новинар гадећи се на свој позив, остављен сам себи, посматрао је шта се око њега ради.

Кујна, у којој га је оставила Зорка, била је тако уска, да се човек у њој једва могао окренути. Мали број судова и ствари у њој показивао је да ту живи једна скромна породица, а по чистоти у свему видело се да ту станују само жене.

Из собе је допирало нарицање једне старице, убрађене црном шамијом и с укрштеним шалом на леђима. Кукњаву је пратио пригушен разговор комшинки.

— Погледај је, Бога ти, као да је заспала! — чуо се глас једне младе жене у либадету од плаве кадифе.

— Као да ће сад устати! — потврди друга жена. — Сирота, како да се усуди!

— Мене сву језа подиђе кад само помислим...

— А што? — упаде неко трећи. — Боље то него да се трује. Мање је муке.

— Грех је то, јадна! — рече она жена у либадету, поверљиво, да је не чује старица која је кукала.

— Није то њен грех! — противи се гласно она трећа жена. — *Он* је грешан, пасји син. Ја бих њему револвер . . .

— Па шта ми Бог дâ! . . . — допуни неко четврти.

— Куку, сине, шта учини од себе — нарицала је старица у црној шамији акцентујући по нишки.

На два састављена стола лежала је мртва девојка, обучена у празнично руво. Лице јој је било повезано једном ружичастом свиленом траком, да јој уста не би стајала отворена. Мртвачка укоченост била је наступила и вилице се нису могле потпуно склопити, те су јој усне стајале полуотворене и насмејане, као да је душа сањала некакав пријатан сан. Овај осмех кварила је једна мрља, која је стајала у дну десног образа као једна црна суза; ова мрља долазила је од згусле крви, која се прилепила за кожу у последњем тренутку живота и више се није дала опрати. Иначе су образи били бледи. Црте се претварале у хладан мрамор. Под трепавицама се виделе стакласте зенице. Душа се претворила у ноћ. И присуство смрти уносило је хладну свечаност у свакодневну сиротињу овог стана.

Дигнувши очи са мртваца, Кремић задржа поглед на подбухлом лицу старице која је седела чело главе покојничине и, нетремице гледајући у лепо лице свога детета, грцала и питала се изгубљено: „Куку, сине, шта учини од себе?“ Лице ове старице, колико се видело испод црне шамије којом је била убрађена, било је суво, мршаво, поцрнело и огрубило као код људи који су од вајкада сиротиња, људи који проводе своје дане без сочне жалбе за пропалим имањем или без зелене наде да ће доћи нови и бољи дани. По овој дубокој паћеничкој резигнацији резао је свежи бол страшне гримасе очајања и мржње на живот.

Кремић се не смеде умешати у ову беду него се неопажено врати на трем, па се реши да упита ону децу да му кажу што знају. Али се у том тренутку сусрете са Зорком. Она се руменила у лицу, кајала се због свога сујеверства и враћала се да госте послужи кафом.

— Молим вас, госпођице, на неколико речи… — осмели се новинар. — Шта се то десило?

— Извините ме за један тренутак. Сад ћу ја, само да наслужим кафу женама — одговори му она, љубазно и слободно, и отрча у кућу.

Милош погледа за њом.

Зорка је била од оних девојака код којих се избегава говор о годинама. Време и прековремен девојачки живот почели су већ да остављају трагове на њој. Њене црте су већ почињале да вену и добивају бледолику боју задоцнелог цвећа. Али је она имала лице жене која је мршава од вајкада и које се лако не мења с годинама. Тој особини, која јој је давала нечег детињског и тичијег, лепо се придружавао влажан поглед њених добоких очију, које су биле мрке као воде у хладу од врба. Виткост њеног сразмерног тела заогртала се једним тајанственим велом, који жену чини женом, и измицала погледу посматрачевом.

У овој беди смрти и скученог живота, Кремић се пријатно осети кад виде кретање њених лепих женских облика. Чудио се како Зорку раније није приметио. Да, човек данима пролази једним путем, види прашину, ограду, траву и лептира на њему, а не примећује лиснату одраслу јабуку, која се сва бели од цвета. Случај један открива му племенито дрво, и он застаје зачуђен, и пита се: да ли је то доиста јуче постојало.

Кад се Зорка врати, Милошево лице се озари ватром задовољства, и он је, да би се што боље са њом познао, шаљиво упита:

— А мени кафа?

— Гле, зар сте ви за то дошли! — одговори му она ђаволасто.

Кремић се насмеја и, гледајући мале вене на Зоркиним капцима и слепим очима, које су плавом мрежицом опкољавале дубину њених зеница, замоли је да му одговори на питања која јој је постављао о несрећној девојци и узроку њеног самоубиства.

— Анђа се упознала у овој кући са једним бандиским наредником — одговори му девојка. — Он је био врло леп човек, крупних црних бркова и очију. Носио се пажљиво: кајас му је био увек нов, а одело од официрске чоје. Кад је говорио, смешио се и све окретао на шалу. То ми се није допадало код њега и плашило ме за Анђу. Она га је брзо заволела и с њим се спријатељила. Мајка јој није ништа сметала, хвалила је наредника и радовала се срећи свога детета. То су били лепи моменти и за нас комшије, кад би наредник седео са Анђом и свирао на своју трубу. Да, он је свирао, свирао увек. Кад год му је служба допуштала, долазио је кући, и ту чекао да се Анђа врати, извијајући мелодије које су биле врло слатке и жалосне, као да то није свирао човек који се увек смеје. А кад би она дошла, сели би заједно, она би певала тихо, изгубљено, а он ју је пратио све тише и тише.

Ту задрхта Зоркин глас.

— То је трајало тако цело лето — продужи она — али, од јесенас, наредник је све ређе долазио кући, све се ређа чула његова труба. О Митровудне он се исели одавде, изговарајући се да му је далеко касарна, а пре месец дана буде премештен у Ваљево. Шта је од тога доба било између њих двоје ја не знам. Видим само како се свршило: јутрос је Анђа отишла на рад као обично, али место да удари у варош, она оде на Дунав, и, не говорећи никоме ништа, не остављајући ниједне речце написане, она скочи у воду. Кад су притрчали неки војници и извукли је из реке, она је већ била мртва.

— А он? — упита махинално Милош.

— Он се свакако смеје — одговори Зорка, и глас јој задрхта још јаче.

Кремић помисли да ће сад чути бујицу речи против мушкараца, али се Зорка била повукла у се и ћутала, занесена и невесела.

Чудне се ствари дешавају на овоме свету. Има људи са којима живимо одавно заједно и у пријатељству, а никад се с њима нисмо разговарали искрено, никад им нисмо широм отворили своје срце; док с другима тек што смо проговорили коју реч, а ми се заинтересујемо за њих као за браћу и пружимо им цело своје срце. Једна оваква потреба за интимношћу била је обузела млада човека према девојци с којом је говорио, и он је упита умекшаним гласом који је долазио из дубине груди:

— Опростите ми, госпођице, ако сам слободан. Кад вас видим тако ћутљиву и меланхоличну, ја се плашим, да вас овим нисам повредио . . . . бојим се да и ви нисте несрећни.

Преко Зоркиних усана прелете један жалостан осмејак.

— Несрећна нисам — одговори она простосрдачно — него ме је потресла несрећа ове девојке.

— Шта мислите о њој, о Анђи? Да ли је осуђујете?

— Ја не видим зашто је треба осуђивати. Ово је само несрећа, зла судбина, како кажу наше мајке. Анђа је била слабо створење, које се није могло одупрети искушењу, прохтевима срца и сносити последице које они изазивају.

— Напротив! — рече Милош. — Она је правилно мислила. Живот је жалостан. Једина срећа коју можемо наћи у њему јесте љубав. Кад ње нема...

— Не, није тако. Љубави има увек. Она нам се нуди на сваком кораку. Колико има потребитих и немоћних који су жедни наше љубави. Али љубав, какву је Анђа тражила, то је осећање луксуза. Она нас вуче ка задовољствима, али не и срећи, јер се срећа налази у дужности, у пожртвовању . . . Пожртвовање је срећа, господине Кремићу — понови Зорка и набра обрве, две мале обрве, танке и црне као крила у ластавице.

— То су калуђерске мисли, госпођице! Према томе, ја бих . . .

Зорка не хтеде допустити да се разговор продужи даље на том терену него прекиде Кремића:

— Ви ћете сад написати читаву историју од овог догађаја. Али би корисније било, да се нађете овде. Потребно нам је људи. Наше комшије су на раду и заузети су цео дан.

Кремић обећа да ће се навратити после подне и учинити што може, али се унапред извини да се не уме наћи у оваквим стварима.

— Треба умети! — несташно му добаци ова мршава девојка и отрча да види треба ли шта женама.

ГЛАВА ТРЕЋА

ТРИ ДРУГА.

Милош Кремић пролазио је читаву зиму поред своје нове познанице, а, тако рећи, није је видео. Сад пак, раставши се од ње, мислио је на њу, памтио све што је код ње нашао и веровао да је боље зна него све жене које је до сада познавао. Далеко од Зорке, он је, као сва осетљива бића која су обдарена имагинацијом, оживљавао њено лице, бледо и невесело као задоцнело цвеће, њен прав поглед, који је долазио из мирних дубина тамног ока, меланхоличан осмех око усана, које су прецветавале недодирнуте љубавним пољупцем, сигуран глас, који је слободно износио њена интимна мишљења, и цело њено витко биће које се измицало посматрачевом погледу. У овим мислима, којих се није могао отрести, лице и глас Зоркин давали су му утисак једног сна или неке успомене. Одакле се дизала ова женска глава, на шта су га опомињали ови прикривени уздаси и речи, срећене у природне афоризме, који су му продирали у дубину срца?

У редакцију је дошао на време и сео да пише. Као да је хтео наћи одушке новим осећајима који су га гушили, он се сав предавао опису жалосне љубави између раднице Анђе и бандиског наредника, да је описујући замишљене дирљиве сцене уздржавао с муком сузе које су му навирале на очи. Слагачи су са уживањем читали овај рад, слажући слова, и гласно давали своје похвалне примедбе. То је потврђивао и коректор, прегледајући шиф за шифом, а администратор, који је био свршио обрачун с продавцима, беспослен је читао свршене коректуре и говорио:

— Алал ти вера, Милоше. Види се да си песник. Данас ће отићи хиљада више, као један!

И сам уредник прилазио је Кремићу, нудио му цигарете и палидрвца.

Кад сврши све, млади сарадник *Препорода* предложи својим друговима и уреднику да скупе нешто новаца за мајку покојничину, да јој се то нађе у невољи. Ту се Милош поново изненади. Онај исти човек, који је задовољно трљао руке, кад је чуо да је једна сиротица извршила самоубиство, збуњено је промуцао: „Нека, оставите ви то, даћу ја нешто!" и уручио Кремићу двадесет динара да однесе девојчиној мајци.

Сирота жена како се обрадовала! Баш јој је требао новац да плати таксу за митрополитов благослов, да би јој ћерку опојали и сахранили по обредима православне цркве.

— Хоћете ли доћи довече на чување мртваца? — рече му Зорка том приликом. — Биће доста девојака, Анђиних другарица.

— А хоћете ли ви бити? — запита је Кремић, осмехнувши се.

— Моја мајка брзо задрема...

— Шта то мари! Нећете бити сами.

— Ви не знате још моју мајку! — додаде Зорка гласом који је издавао поштовање и страх.

Милош Кремић је био већ претурио неколико сентименталних криза прве младости и сит био својих једностраних несрећних љубави, чији је једини добар род била једна књига меких и жалосних стихова који су му open ошкринули врата нашега Парнаса. Истина, он није после тога одрицао постојање и драж љубави, како је то обичај непосредно после првих душевних бродолома. Он је и даље сматрао љубав за суштину живота. И млади песник, који до сада није био видео ни го врат својих драгана, жудео је за новом симпатијом, за једним женским бићем, које би се хтело привезати за њега душом и телом, и којем би он поклонио цео узбудљиви раскош своје младости.

Ипак је његов дотадањи сентиментални живот још имао утицаја и цртао му љубав, стварну љубав између човека и жене, као чедо из царства слободних осећаја и страсти, као једну наклоност без везе и примесе материјалног живота. Он није хтео да ту љубав придобије поклонима и умиљавањем, обећањем за брак и перспективама положаја који је желео задобити у друштву. Па чак, није хтео да успех његове љубави зависи ни од чари његове поезије, ни од разложности његових политичких чланака. Хтео је да та љубав и њему дође као једном обичном човеку који има право на њу и који ничим не заслужује мржњу и хладноћу. При том Кремић није био од оних људи чије је лице природа обдарила неодољивошћу лепоте, да се око њега девојке отимају, те је чекао време и случај да му се побере и ово последње нереално цвеће прве младости.

Навикнутом тако на несрећне љубави и стерилна обожавања полуобећани рандеву у Банатској улици годио му је необично. У срцу је осећао чар једне неиспеване песме и у крви слатку топлину неког непојамног одушевљења. По природи ћутљив и у најинтимнијем друштву, он се био сад расприча‍о и слатко смејао, са своја два друга, за једним столом у *Москви*.

Њих тројица су били из једне јаке универзитетске генерације која се с успехом огледала у науци, књижевности и политици. Припадали су једном клубу и у њему били најинтимнији Заблуда је мислити да интимни другови морају бити у свему једнаки. Изгледа напротив, да се могу здружити само људи са разним особинама, а нарочито неједнаким степенима осећајности. Њима треба само једна мала веза потребе или честих сусрета, па да се сложе одричући се само екстрема своје оригиналности. Ову тројицу везале су три сентименталне историје, које су се случајно распрострле једанпут на терен једне свечаности коју је била приредила њихова група на Универзитету. Налазећи се у једној муци, они су се приближили за то време, за тих неколико часова, па тако и остали, сродивши се као другови из детињства, ма да су у свему били различни.

Најстарији од њих, Богдан Васић, који је био репортер *Препорода* и имао узречицу: како да кажем, био је такође песник, али без великих нада на какав сјајан успех. Стихом је умео владати врло добро ма да се никад није знао удубити у предмет, и из њега дати нешто ново и непосредно. За његову поезију — коју најзад ни он није много ценио — била је фатална његова љубав са једном ученицом Учитељске Школе, девојком иначе симпатичном, али без ичега темељног, јасног и урођеног. Та љубав је била рâна, почела још док је Богдан био у гимназији, те му није дала стварног документа, и још више му појачала склоност за површну осећајност. Кад је девојка свршила школу, отишла је из Београда у неко село близу Петровца, далеко од сваког угоднијег саобраћајног средства, те је поета почео непрестано тужити у својим песмама: „Дођи, драга! Ходи, драга!“ То му је прешло у навику као оно његово „како да кажем“, те и кад би се трудио да избегне овај фатални мотив, ипак се кроз песму осећало оно: „Дођи, драга!“ Иначе, Васић се није много трудио. Био је природе немарне. Живео је за данас, и није га се тицало шта ће бити сутра. Што би добио новаца, брзо би потрошио на дуван и добар ручак, цвеће и одело, на кафу и жене, не плативши никоме ни паре свога дуга, ма то било код гостионичара, газдарице или неког пријатеља. Једног дана човек га је могао видети обученог као министра, с белим прслуком и ћилибарском муштиклом у зубима, а после недељу дана ишао је крајем улице, поцепан као да се с вуцима клао. Час се видео у *Москви*, усред какве отмене породице, а час се гурао у каквој забаченој кафаници са некаквим поднаредницима који су писали у *Узданици* и имали књижевних амбиција. Због те немарности није свршио школу, и ако су његови другови већ одслужили војску и добили указ; нити је било изгледа да ће је икад свршити.

Драгутин Ранковић, студент француског језика и литературе, био је сушта противност Васићу. Његово одело, које није било од Бог зна како скупоцене материје, било је модерног кроја и боје, увек углачано и без једне мрље. Кад је седео, редовно је повлачио панталоне у колену, пажљиво марамом брисао сто где ће наслонити руку и жалио се на келнере. Брада, која му је као венац ивањског цвећа окружавала цело лице, била је како треба поткресана; танки бркови описивали су геометриски тачне лукове изнад усана; коса у длаку раздељена, а нокти углађени и однеговани. Поред све ове пажње Ранковић се бојао да му што ружно не стоји и, с часа на час, припиткивао је, усред најинтересантније конверзације, како му стоји кравата, зашто му опада коса и је ли му врат одвише дугачак. Радио је гимнастику, пушио две цигарете дневно, пио шербет и чувао се покварена женскиња. Никад сѐ није могао наљутити да заборави на другог, нити се толико одушевити да заборави на себе. Своје слободно време ревносно је трошио на рад клуба, али кад је требало свршити неку своју ствар, нико га није могао наговорити да те одложи, ма Београд изгорео. Он је био стога један од малог броја студената из те генерације који су могли с правом рећи да нису пропустили ниједан час на Универзитету. Школу није био свршио, јер је био млађи од Богдана и Милоша, али се већ унапред држало да ће је свршити на време и с најбољом оценом. Са извесном плашњом која му је давала одмерености и поноса у тону, он је знао говорити о свему и задобити свакога. Ни с ким се није свађао. Чак и оне, које није волео, трпео је и поздрављао их на читавих десет корака високим дизањем шешира и гласом препуним радости. Био је и сноб, али само донекле, до оне границе докле је слободно и допуштено: да подиже нове величине које се подижу, да обара ауторитете масе који се обарају, да се извлачи из општег нивоа и ствара себи квази-животну потребу за науком и уметношћу. Овај човек, који је био обдарен немилосрдном вољом и од оца чиновника, изгледало је да је способан са све. Ипак, песме није писао, јер се бојао да испадне неозбиљан. Писати расправе није се усуђивао. Састављати уводне чланке није знао. Поред свега он је био свуда тражен. Виђао се по свим угледним књижевним и политичким редакцијама. У њима је кориговао језик примљених рукописи и давао по какав превод или белешку. Његов стил је имао нечег лицемерног, плашљивог и узалудног. За песника Ранковић је био одличан филозоф, за филозофа богом обдарени песник; за професора вешт дипломата, а за дипломату изврстан професор; људи су га сматрали за врло погодног у женском друштву, а жене су мислиле да је врло занимљив у мушком друштву. Сви су се пак слагали да је Ранковић врло учен и човек од будућности.

Средину између ова два антипода држао је Милош Кремић. Родом из једне пропале ужичке трговачке куће, он је био наследио, од свега што му је кућа некад имала, понос и љубав према солидности, те две особине класичне трговине на путу Дубровник — Београд. Свршио је школу на време, и ако не са гласом одличног ђака. Писао је песме из насушне потребе да олакша себи од утисака које су му прилике живота товариле на срце. Из те болесне склоности за олакшавањем потицале су му многе мане: претерана поверљивост према лицима с којима је већ једном постао интиман, слабост енергије, воља за тражењем весеља и заноса. У томе ипак није претеривао, управо дотеривао је дотле докле су му допуштала средства и преостатак новца од редовних месечних издатака за стан, храну и отплату кројачу за одело. И ако није умео да чува хаљине, он је, поред свих мрља и бора на њима, имао извесне природне елеганције, која је урођена многим брђанима и најтежа за имитацију. Прав и одрастао, са накомрштеним поносом у очима и чистим словенским цртама, он је могао бити још леп човек да није имао неуједначен тен на лицу, црвене бубуљице, које су ружно одскакале од бледоликих образа, и грубу кожу, што му је долазила од расе која је водила из дана у дан сурову борбу за опстанак. Он је био, дакле, од оних људи, који нису ружни и који добијају у очима околине у колико их ова више познаје. Али Милошева склоност да не ниче онде где се не сеје, да чека у куту док га догађаји и сопствена вредност извуку из сенке, чинила је да остане непримећен, одузимала је могућност женском свету, да позна његове мисаоне очи и мек глас, који је долазио из дубине душе, те је стога овај човек имао ретко који наклоњен женски осмех да сачува у архиви свога срца. Тачног правца у животу није имао. У њему, који је био још у годинама кад се човек ствара, отимали су се о превласт сув разум и осетљиво срце. Обадвоје било је код њега јако развијено, ра̂ним ступањем у живот и борбу. Он се ломио из крајности у крајност, из разузданог весеља у истински живот, из животињске лењивости у очајну радљивост. Није се знало још ко ће однети победу, разум или срце, и дан победе означавао је дан његове трагедије, јер се разум био толико наоштрио, а срце тако нарасло, да је Милош ишао у категорију оних људи код којих подлегање једног од ова два једнака стуба њиховог бића, значи бродолом од кога се човек не опоравља. Од ових се људи спасавају само они код којих борба између срца и разума траје до краја живота, водећи их једном страшном резултантом: по урвинама, по уском венцу планина, између два амбиса, али увек висином.

Милош је позивао оба друга да иду заједно на *чување мр̄таваца*. Богдан је био пристао, али Драгутин се није дао осолити. Кремић је волео Драгутиново друштво, јер је овај штедео његову осетљивост, опраштао Милошу ако би се затрчао у критици његове педантерије, волео његове стихове, био му интимни критичар.

Ранковић је говорио да је боље отићи кући и урадити штогод пре спавања.

— Море, хајде, па ћемо код мене попити чај — говорио му је Милош. — Пазимо се као браћа, а још ми ниси био у стану од како сам се преселио.

— Та твоја Банатска улица је на крају света! — примети му Драгутин.

— За час ћемо се спустити Скопљанском улицом. Шетње ради . .

— Па шта ће рећи комшије? — примећивао је поново Ранковић.

— Шта ће рећи? Биће им мило, што сам довео своје другове. Дочекаће нас лепо. Ми смо *доле*, на Дорћолу, велике зверке!

— Да је бар ко кога познајем, какав заслужан човек! — чудио се Драгутин.

— Ех није него да је . . . како да кажем . . . ректор Универзитета — пресече га Богдан, па дохвати цигарету из Милошеве табакере и стаде је пушити грицкајући.

— А, шта велиш? . . . биће . . . како да кажем . . . *нечег* из Официрске Задруге? — окрете се Богдан Милошу, па ће опет Драгутину:

— Буди мушко, Драгутине Ранковићу, како да кажем . . . — и лупи га руком по рамену.

Ранковић се не даде убедити, већ оде кући. Богдан дође до *Три Шешира*, али га ту поднаредници салетише, да попије коју. И тако сам Милош пође у Банатску улицу, питајући се шта ће тамо бити.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

АЛИ ЈЕДНОГ ДАНА…

Гомила младих људи и жена, груба лица и неукусне тоалете, тискала се по трему, кујни и соби. Више није било оне старице у црној шамији, која је кукала чело главе покојничине, акцентујући по нишки; комшинке су је биле одвеле некуд да се одмори, и сан који крепи пао је на њене уплакане трепавице. Анђино лице било је покривено једном џепном женском марамом, зелено поруб љеном. Тајанствену тишину смрти замењивао је весео жагор, а мирис воштане свеће губио се у мирису од дувана и пива.

Милош ступи у собу с нелагодним осећањем човека који с обичним расположењем улази у гомилу непознатог и развесељеног света. Једва је чекао да се прогура и нађе са својом новом познаницом. Нешто у дубини душе говорило му је да је она ту и да га чека. Доиста није се преварио. Зорка је седела уврх собе, између своје мајке и Кремићеве газдарице.

Госпа Селена, Зоркина мајка, била је од оних старица, које носе хаљину од кадифе, на глави имају мали шешир од црних шљокица и, на први поглед, немају никаквих особености. Човек би помислио да ју је већ негде видео и не би био сигуран да ће је други пут познати. Али Милош осети дубоку меланхолију кад упореди лице мајке и ћерке. Стара госпођа, са сивом косом, увелим, избразданим лицем, исплâканим очима и погуреним телом, којем су године и старост одузели сваку чар жене, представљала је, у пркос свему томе, живу визију старости девојке која је седела поред ње. Јер су те очи наличиле на оне које су мрке као сенке по води; те унакажене црте говориле су јасно да су то исте оне црте које на ћеркином лицу имају бледолику боју задоцнелог цвећа, а то погурено тело, на којем више ништа није добро стајало, зачело је и отхранило оно друго, младо и витко женско тело које се измиче погледу посматрачеву. Да знају мајке које тако јако опомињу на своје ћерке, каквом горчином испуњава њихова појава човека, који се са љубавним жељама приближује њиховом детету, оне би се криле као прокажене.

Зорка приказа Милоша својој мајци једним плашљивим гласом, који је садржавао страх и поштовање према овој старици, и напомену ласкаво да је он писац оног чланка који је изишао у *Препороду* о Анђиној смрти. Госпа Селена га промери једним погледом од главе до пете, рече неколико хладно љубазних речи, и продужи разговор са бабицом не знам о каквом скандалу у једној великој београдској породици. Да би умањила утисак увредљивог поноса своје мајке, ове старе паланачке величине, која се још и сада осећала горда што је била жена једног среског *капетана*, Зорка се љубазно насмеши и поведе разговор с Милошем о његовој поезији. Али се Кремићу није из памети брисала госпа Селена, која је и под старост говорила изафектираним гласом паланачких госпођа и није пропуштала прилику а да не спомене своју *пен-зију*, како је она изговарала ту реч секући је на двоје ради јачег акцента. Млади песник продужавао је, несвесно у мислима, да упоређује мајку и ћерку, и дошао до уверења, супротно ономе које је очекивао: да се ове две жене, мајка и ћерка, не слажу ни у чему другом до у цртама на лицу. По лицу син личи на оца, ћерка на мајку, али се њихове душе кадгод разликују тако као да нису изишле једна из друге. Између једне и друге генерације дубе се непремостиви јазови. Млади се привикавају новинама, праве скокове који су у толико већи у колико је раса свежија, поводе се за духом времена, и, на путу усавршавања, развијају једну од урођених особина, док она не постане главна, и родитељи се упитају са запрепашћењем: је ли то њихов син, њихова ћерка, дете њихово, које је расло пред њиховим очима и по њиховим саветима. Стари, побуњени против новог доба, које корача брже него они, и немилостиво их оставља за собом, повлаче се у спомене, све што не разумеју мисле да је противу њих управљено, мрзовољно ћуте и окоревају у навикама. И једног дана две генерације, оцеви и синови, мајке и ћерке, родитељи и деца, налазе се на два супротна, често пута непријатељска терена, не разумеју се никако и живе у миру само тако, ако је код деце толико поштовање према родитељу, да им одобравају све старачке каприсе, или код родитеља толика љубав за децу, да им, против свога мишљења, дају све, жртвују имање и себе саме.

Како се мало има да каже у првом рандеву. Човек осећа како губи од своје вредности са сваким секундом који пролази у мучној ћутњи; изналази само баналне ствари за разговор и кретенски се смеје без икаква повода, а уста стоје срцу затворена, као да човек није скидао звезде с неба да би спремио себи један сат разговора.

Један радник, од оних радничких типова који носе реденгот, имају велике бркове и аранжирају кадрил на забавама, умеша се у разговор између Зорке и Милоша, и спасе ситуацију.

— Читао сам ваш опис смрти другарице Анђе — рече он. — Допада ми се необично... читава прича. Није се могла лепше ожалити. Томе је крива буржоазија... треба укинути стајаћу војску. Ми пролетери... част ми је преставити се, Пера Јагодић, сарачки мајстор у Официрској Задрузи, родом из Бежаније... знате, овде преко.

— Мило ми је, мило ми је — збуњено се Кремић захваљивао и бранио од даљих комплимената.

И други радници приђоше радознало. Један рече званично:

— Е, да се испредстављамо!

И тада наста једно опште руковање, помешано са нуђењем пива и визит-карти. Весеље још више порасте. Мало је требало, па да неко запева.

— Слушај, Зорка, већ је време да се иде кући — ослови је мајка.

Девојка се наже ближе госпа-Селени и стаде јој нешто тихо говорити. Свакако ју је молила да остану још мало. За то време Милош ју је испитивачки посматрао.

Зорка је одскакала од свих девојака које су ту биле скупљене, као ружа у пољу коприва. Кремић је осећао како лепо стоји на Зорки њена црна сукња, која се као талас ноћи спуштала од њеног струка, и бела свилена блуза, што је овлаш оцртавала благо развијену бисту у девојке, и да њена ушчешљана фризура допушта светлости да падне на њено интелигентно чело и открије дубине сенастих очију. Он управо није видео да је Зоркина сукња црна, блуза свилена, а фризура ушчешљана. Он је све то примећивао само као један згодан оквир, који је истицао своју слику, слику Зорке просте, природне, господствене и у исти мах веселе и одушевљене.

Из тог посматрања трже га један пискав јеврејски глас, који га је званично питао:

— Која сте ви варош?

— Зашто?

— Играмо поште.

— Дорћол! — брзо одговори Милош и насмехну се.

— То није варош! — противила се Јеврејка.

— Добро, добро, прима се! — викали су радници.

— А ви, го-спо-ђи-це? — затеже Јеврејка гласом и пређе на Зорку.

Зорка се замисли, па онда прште у смех и рече:

— Ужице.

Нико ништа не примети; само се Кремић уједе за усне и поцрвене. Ужице и ужичани немају добар глас у Београду. Не једанпут, Милош је имао прилике да види како се лица изненадно промене, кад помене да је родом из ове вароши.

Игра настаде. Викало се: „Тру-тру!“ — „Ко иде?“ — „Пошта!“ Грешило се. Свађало се кад се неко ухватио у погрешци. С часа на час остајало је све мање играча који нису били дали залогу. Пуким случајем не погрешише само ово двоје који су овде заказали свој први састанак, те осташе да суде. Повучени у кујну, Милош и Зорка су судили благо. Ту у закутку, остављени на само, они су ћућорили, питали су чија је која фота и договарали се чиме кога да казне. Баратајући по разноликим залогама, њихови су се прсти додиривали. Лице им је подилазила нека топла румен. Очи су им биле мокре и светле. Стојећи једно према другом, стидљиви и неодлучни, они су наличили на две птице, које стоје на два разна џбуна, гледају се, ћутећи и слатко, пре него што пређу на песму и даље нежности. Они из собе опомињали су их да похитају. И ова два створа већ блиска једно другом, хитали су, али се мисао није дала лако привезати за игру и продужавала је њихов тајан састанак, на којем ни речи нису говорили о себи.

Кад се сврши игра поште, госпа Селена уста и рече Зорки да се иде кући. Али онај радник у реденготу, Пера Јагодић, салете госпа-Селену ласкавим речима и готово је натера да седне, док само одиграју још једну игру, игру писама.

— Нека свако задржи своје раније име — викао је Јагодић, као да аранжира кадрил. — Затим добиће онолико хартијица колико персона има у игри. Свакој од тих персона слободно је написати шта хоће у границама учтивости, адресујући само име вароши како се зове дотична персона. Хартијицу треба, знате, после превити тако да се адреса види, и бацити у мој шешир.

Милош се дуго мислио шта ће и коме ће да пише. Нико га од ових радника ни радница није интересовао. Најзад, он стрпа неопажено све хартијице у џеп и само на једној написа:

„*Ужице*. Како је пријатна та варош; ах, како су били слатки они кратки тренутци које сам мало час крај ње провео. Долази ми на срце једна грешна мисао: да још неко умре, да бих могао провести још неколико таквих тренутака крај Ужица, крај вас “

Писање је дуго трајало, јер раднице нису биле вичне перу, а радници су заборављали како се ко зове. Најзад се то сврши, и радник у реденготу поче делити пошту.

Милош је радознало очекивао шта ће наћи у тим писмима. Читао је једно за другим. У првом писму стајало је: „Скромност је највећа врлина.“ У другом је било: „Ја вас волим, ја вас обожавам, кад ћу вас поново видети?“ ... рукопис и интерпункција били су до зла Бога рђави, и Милош пређе на треће писмо. Ту је стајало опет неизвеџбаном женском руком написано: „Ој Дорћоле, мали Цариграде!“ Четврто писмо није било ништа интересантније: „Пет и три осам, погоди ко сам. То те моли она која те воли.“ Пето писмо писао је мушкарац правилним практикантским рукописом: „Еј, побратиме, откуд ти овде западе?!“ ... и још неколико знака дивљења. Кад пређе на шесто писмо, Кремић задрхта. Био је то нежан женски рукопис, које је писала једна сигурна рука и свако слово мирно довршавала. Нешто у Милошу рече:

— То је од *ње*.

Писмо је садржавало ову кратку реченицу: „*Дорћол.* Ја вас већ волим донекле; али осећам да ћу једног дана волети вас много.“

Он не смеде одмах погледати у Зорку, већ се задуби у слова, као да је из њих хтео прочитати још нешто више. Да је Кремић био графолог, он би иза тога рукописа, јасног и сигурног, видео једну природу чији се карактер нагиње према ономе што је право и лепо, а мирне црте откриле би му душу жене с тихим лицем које би се могло узети за неосетљиво, жене која је предодређена више за породичне наклоности него за смутње страсти. Кремић то није био, и није се тиме интересовао, већ се трудио да ухвати тачан смисао речи, да би видео има ли ту шале и ироније. Кад се најзад усудио да дигне очи и да на Зоркином лицу нађе потпоре за своје радосне слутње, он се сусрете са једним осмехом, најлепшим изразом женске душе, који је лутао по њеним уснама, говорио све и, у исти мах, не значио ништа.

ГЛАВА ПЕТА

ДРАГАНА.

Има два чудна типа у београдској младежи. Има девојака које су строго сачувале своју телесну чедност, а, у лову на мужеве, изгубиле целокупно девичанство душе, и младићи који су престали бити чедни још пре него што су добили науснице, па ипак, у пркос пласирања своје нежности по најгорим местима, успели су да у души остану нетакнути, невини као јагњад. Од ових људи постају највернији мужеви и љубавници који највише пате Милош Кремић је окушао забрањену јабуку још првих година кад је дошао у Београд, па ју је и даље кушао поред свих сентименталних криза кроз које је пролазио. Али после сваког угриска, осећао је бљутав укус купљене љубави.

Кремић је несвесно наслућивао да је љубав која се не изражава у монети сасвим нешто друго. Са заврнутом јаком на капуту и стидећи се самог себе, он се враћао кроз прљаве улице с тржишта љубави, крио се у сенку околних кућа и жудео за љубављу једног бића, које ће му се предати без рачуна.

Сад му се на обзорју изненадно јављала једна симпатија.

— Ево једне жене, за којом сам жудио — мислио је он, раставши се од Зорке. — Истина је, да ме она већ воли донекле. Од мене само зависи да ме заволи потпуно.

Милош се брзо свуче, баци се у постељу и предаде мислима. Оне су се чудно укрштавале у његовој глави.

Он је час био уверен да га Зорка већ одавно воли, да му је оним писмом открила своју љубав и да само од једног његовог *да* зависи остварење свих заносних слика, пуних женске лепоте. Час би опет један дах сумње избрисао, као мокар сунђер цртеже по табли, све те лепе мисли.

— То је шала — мислио је тада. — Она је то написала лако, не мислећи ништа, као оне раднице које су му писале: „Пет и три осам“ ...

Али би Кремић брзо одбацио ту мисао о шали, јер је човеку пријатно да мисли оно што му се допада. Замишљао је поново да га Зорка воли, цртао је даље њихово ближе познанство, изјаве љубави, њихов заједнички живот. Бујна машта осетљиве природе и двадесетих година ишла је све даље и даље. Млади песник разголишавао је своју нову познаницу, утирао јој трагове година и живота, облачио је у скупоцене хаљине, метао на њу огрлице од бисера, златне гривне; извлачио је из Банатске улице, преносио је негде на Врачар, у оне тихе улице без бакалница, зидао за њу романтичну вилу, око које расту јеле и пужу се руже, стављао на прозоре тешке завесе, што дају тајанствену полутаму, пунио собе раскошним вазама цвећа, златним лустерима и меким диванима, воскрсавао читаве поворке слугу и слушкиња, и у мислима се опкољавао свим оним за чим жуди младо срце једног човека који је голих руку дошао у Београд из једне сироте паланке и хтео да има све оно што је у њему видео.

Кад би већ са маштањем дошао до немогућности, Милоша би леднула мисао да би то све морао платити својом слободом. Та је мисао обарала све његове куле од карата, јер он није хтео да буде привезан ни за кога. Он је био човек кога је живот рано научио шта је то *ја*. Изнад свега, уздизало се то *ја*. Кад је дошао у Београд, све је било против њега и он се, у тој борби за себе, навикнуо да гледа, да зна само за своје *ја*. И он је волео себе и своју слободу, крваво купљену са десет сопствених ноката. Милош Кремић није био рђав човек, имао је високих идеала и добро срце, био је готов да од онога што има даде што и другима, али би устао љуто као вучица на онога који би ставио руку на његово *ја*, који би покушао да му одузме слободу да располаже са собом како хоће.

— Нека иде до ђавола! — рекао је тада у себи

Кремић. — Све девојке траже да се удаду. Код мене то неће наћи... Треба спавати.

Милош се окрену на другу страну и покуша да заспи.

Али сан, као какво неваспитано дерле, само је додиривао његове трепавице, па бежао даље. Кремић се окретао час на једну час на другу страну, покушавао да броји или да замисли како се жито таласа, али није могао заспати. Кратко Зоркино писмо задало му је било једну рану. Млади песник налазио је ублажења својој муци само кад се поново предавао крилима своје мисли и летео оној бледоликој девојци са тамним очима.

Већ су се прозори белили на соби и нов дан се објављивао, кад Милошу паде на ум једна мисао која му се учини да није рђава.

— Она ме већ воли. Волим и ја њу — говорио је он у себи. — Ми се не можемо узети. Али шта то мари. Ми ћемо се волети и против тога. Ја не тражим од ње ништа више него да ме воли и... по који пољубац у недељи дана. Нека тражи мужа на другој страни. Ја јој остављам потпуну слободу. И бићу срећан ако се уда.

Кремић није био начисто са слободном љубави; ипак му се овај њен облик допаде.

— Ништа нећемо жртвовати ни ја ни она. А ипак ћемо се волети! — мислио је.

У његовој машти, Зорка се претвори у једног доброг анђела, који му долази да га милује, да га диже кад падне, теши кад трпи, даје хране његовој поезији и одлази од њега кад то захте његова срећа.

Кад се сутра дан пробудио, Милош се чудио самом себи, како је могао, на основу једног писма које не каже ништа, на основу једне игре, да мисли да га Зорка заиста воли.

Смела и слободна машта, која је у мраку дизала лаке куле по ваздуху, повукла се у своје тајанствене путове на прву појаву стварности.

— Ја сам уображена будала! — пребаци он себи кад се сети свега шта је мислио, и љутито диже завесе с прозора, да би видео да се обуче.

Оно жуто фебруарско сунце које је дан пре тога онако слободно сијало, обећавајући пролеће, овог јутра није изишло. На Београд се спустила ситна, црна и хладна киша. Она је изгледала да од вајкада пада и не мисли никад престати. Сиво небо висило је на раменима. Све је око човека било мокро и каљаво: било да приђе прозору да га отвори, било да се очеше о какав дирек на улици или да притисне кваку на вратима.

— Шта ми је било да то мислим? — говорио је Кремић у себи. — Како сам могао . . . Како сам могао?... Да, ја сам директно смешан, будала, глупак.

Он је осећао срам пред самим собом. Окретао се по соби као да је тражио да што није остало од његове синоћне бесмислености. Да није морао ићи у редакцију, он не би излазио из собе и ту би остао скривен од стида и срама.

Као лопов, извукао се из свог стана, и прешао преко дворишта сав срећан што га Зорка није видела.

— Али ја је ипак волим! — мислио је он, хитајући у редакцију. — Да, већ је и ја донекле волим и осећам да ћу једног дана волети је много... Само да не будем смешан, џаба му све остало!

Човек који познаје једну жену и који је одваја од других, може донекле прикривати своје симпатије и одлагати тренутак дизања завесе са свог срца. Али томе одлагању има граница. Живот тече око нас, привлачи нас једно другом чак и против наше воље. И тада долази момент, важан тренутак у односима између тога човека и те жене. Он се осећа; осећа се топлина његовог наступања и страх да ће он проћи. Тада се човек и жена погледају очи у очи. Не зна се шта ће искрснути. Све зависи од ма какве ситнице. Једна несмишљена реч или неспретан покрет кадри су да упропасте све. И кад тај тренутак прође осетиће се да је све добивено или изгубљено.

Кремић се бојао тога тренутка. Мислио је на Зорку и дан и ноћ. Претурао по глави спомене на оно неколико тренутака које је провео заједно са њом. Осећао је како му занимање са њом блажи бол који је осетио од првог тренутка кад се њој приближио. Али није имао храбрости да даље пође.

— Шта ће бити? Како да јој кажем што осећам? — мислио је он. — Какав ћу изгледати у њеним очима? Ах, само да не будем смешан!

Од оне вечери кад су били заједно прошло је било неколико дана, а између њега и Зорке ништа се нарочито није било догодило. Несигуран у себе, он ју је стално избегавао. Преко дан није долазио кући. Из јутра је прелазио преко дворишта брзо као да га неко гони. За то време, видео ју је само двапут. Оба пута ју је поздравио скидањем шешира, и то је било све.

Неискусан у животу и имајући једну болесну склоност да све преувеличава, Милош је већ веровао да је све свршено.

— Све је свршено, и ја сам један велики магарац — прекоревао је он себе, и у глави тражио речи и стихове да опева у једној краткој песми ову љубав која је умрла пре него што се родила.

Чар те нове песме о једном кратком и пролазном љубавном расположењу, које у себи садржи непомућену васиону наших снова и жеља, тешио га је и претварао му бол у мртав књижевни модел, као што природњаку шпиритус умртљава и чува мале животиње. Реч по реч, стих по стих, Кремић је у свесци својих песама вајао један бледолик женски профил, један од оних профила, који сретнемо на шеталишту, у железничком купеу или при чаши пива, загреје нас својом лепотом, узбуди нам благе романтичне жеље, и напусти нас пре него што нам се досади, те у нама остави нечег нежног, магловитог, лаког и блиског сузама.

Али српска литература не доби ову песму. Догађаји зауставише младог песника у раду и показаше му да шпиритус није убио животињицу и да још све није свршено.

Једно јутро кад је ишао у редакцију, Кремић сустиже Зорку у оној споредној улици која води од цамије на Велику Пијацу. Зорка је ишла са још једном девојком у друштву, те Милошу би лако да је заобиђе и продужи пут, јавивши јој се само. Али га она задржа.

— Господин Кремићу, имам нешто да вас упитам — рече му она, па погледавши у своју другарицу, продужи. — Мислим да се познајете: госпођица Љубица Захарић, студенткиња; господин Кремић, наш комшија . . . Знате, ви свакако идете често пута у позориште, па вас молимо да нас поведете један пут. Госпођица Љубица седи код нас . . Али, знате, како је Мајка не воли позориште, а ми саме, девојке, нема смисла да идемо.

— Драге воље, госпођице — одговори Кремић учтиво и одрешито, дивећи се са̂м своме гласу. — У суботу се даје *Драгана*, па ако хоћете?

— Ах, то је дивно! — дочека студенткиња. — Тако је жалостивно. Баш вам хвала.

— Ви сте гледали тај комад? Ствар је нежна и топла — одговори Кремић Љубици, и сусрете се са погледом Зоркиним, једним од оних испитивачких погледа којим жена хоће да у једном тренутку сазна утисак који је начинила појава друге жене. Милош не издржа тај поглед, јер је осећао да ће наћи у њему само своју слику, и продужи разлагање о овој француској драми.

У суботу вече кад су били у позоришту, између Зорке и Милоша није се ништа нарочито догодило, али је млади песник осетио, да се тада збио онај критички моменат од кога је зависило све. Он је прошао и донео Милошу победу. Да, ништа се нарочито није десило: седели су у партеру; између другог и трећег чина Милош је купио дамама бонбоне, после их је упознао са Драгутином Ранковићем; кад се представа свршила свратили су у посластичарницу, и најзад, отишли кући . . .

Има ствари на које се човек увек може ослонити. Једна од њих јесте и осећање: оно је у извесним случајевима много сигурније него разум. Да, по разуму судећи, те се вечери није ништа нарочито десило, али је Кремић, кад је допратио своје даме до њиховог стана и ступио сâм у своју собу, осетио да се те вечери десило нешто што је приближило Зорку и њега тако близу, нешто што се више није могло поправити, нешто тајанствено и силно које му није више дало да стукне назад. Њихов весео излазак из куће, заједничка места у партеру, Зоркина торбица коју је Милош држао у крилу, долазак Драгутина Ранковића који се Зорки није толико допао колико је Милош очекивао, један угушен крик који је Зорка пустила кад *Драгана* извршује самоубиство, претпролетња мрачна ноћ, њихово лагано отварање капије, ступање уза степенице на прстима и обећање да ће опет заједно отићи у позориште — све је то пунило Милоша добром надом и радошћу од живота.

ГЛАВА ШЕСТА

ДУНАВЕ, ДУНАВЕ, ТИЈА ВОДО ЛАДНА...

— Пази да се не изгубимо — викну Кремић Драгутину Ранковићу и нежно повуче Зорку тамо где се чуо глас: „Ево масака!“

Полусрушене куће Јеврејске Мале, налик на варош коју су Турци опљачкали, вечерас су биле оживеле и на себе узели изглед људских станова.

То је било вече, једино вече у години дана, кад београдски Јевреји отворено показују да су живи, да и они имају своје празнике, обичаје и право на живот.

По угловима су ницале дотле невидљиве кафанице. Вечиту тишину кривудавих улица заменила је врева веселе гомиле. Прозори, без завеса, били су осветљени. Кроз њих су се виделе старе Јеврејке, са широком пантљиком око главе, поседале по патосу и с цигаром у зубима. Све су капије биле отворене. Свет је улазио, излазио и шетао се по овим кућама као по свом дому. Кроз тиху ноћ одјекивала је музика разноврсних инструмената. Поред циганског ћеманета чуле се шумадијске гајде, уз маћедонски гоч тресла је расходована војна банда.

Из свих крајева Београда јурио је народ у ове тесне улице и гушио се, радознао да види јеврејске маске.

— Гле, гле, Моше! — викао је неко показујући једног Јеврејина, који је узео костим Краљевића Марка из Народног Позоришта и достојанствено се шетао рђавом калдрмом. — Личи му кô ждребету кашика!

Сарике и Ребеке, дотле плашљиве и ћутљиве као камен, безбрижно су ишле кроз народ, обучене у мушко одело и штипале се са првим који им приђе.

— Чини ми се да нисам у Београду — рече Зорка Милошу поверљиво. — Станимо док прођу ове маске. Гле, црнци!

Талас гомиле запљускивао је све више улице. Гомила се повијала као њива кукуруза на јесењем ветру. Ваздух је одјекивао од песме и псовке, смеха и вриштања.

— А где је Љубица?

— Остала је са Драгутином -- рече Кремић Зорки. — А, ево их.

Љубица до сад није видела јеврејске маске, те се са Зорком договорила да изиђу то вече у пратњи Милошевој. Кремић је позвао и Драгутина, да друштво буде што веће. Овај се дао дуго молити. Најзад је пристао, јер му се Љубица допадала.

Ранковић је донекле познавао ову девојку са Универзитета. Она је те године дошла из једне гимназије у унутрашњости и уписала се на Универзитет за француски језик и књижевност. Својом младом појавом унела је нечег новог у целу групу. У семинару је заструјао интимнији живот. Студенткиње су осетиле да ће им ова паланчанка, препланулог лица и ђаволастих очију, постати опасан конкурент, те су се решавале којем од својих обожавалаца да поклоне своје срце, и тим попуштањем, привезивале за себе изабраног младића. Студенти, жељни љубави и љубакања, примали су ове *авансе* као озебао сунце, предавали се целом душом усамљеним шетњама и авантури.

Љубица је била жена рођена за љубав, љубав страсну и променљиву, жена, развијена и каприциозна, код које ништа није кадро да угаси тај пламен страсти: хришћанске поуке ни разочарења у животу, матерински позив ни старост. Њено источњачко лице имало је крупне црте; нарочито су јој уста била велика, те кад би се човек у њу загледао, добро и из близа, не би могао рећи да је лепа. Али се то ипак није видело из мрке боје њених образа и под влажном светлошћу живих, крупних и црних очију. Њен поглед је превлачио човека топлим миловањем; усне су јој се црвениле, сочне и насмејане, као располовљена јагода, а коса, обилата и густа, окружавала јој је главу као ноћ у шуми. Рамена су јој била јака, груди као брдо и цела структура снажна и ухрањена као да је била ћерка једне од оних наших сеоских попадија, које остају вечито младе и испијају полиће пред механом.

— Не губите се! — припрети Зорка прстом Драгутину и Љубици, и пође за Милошем да види црнце.

Њих четворо пробијали су се кроз гомилу која је плавила улицу, као надошла река; несташно дирали маске, гурали се и смејали, на најмањи повод, као и цео свет око њих. Како су ове улице средњевековног Београда биле одвише узане за толики народ, ова два пара младих људи губила се често и довикавала. У томе би се некоме од њих омакло да при зивкању не помене и уобичајену титулу: господине или госпођице, или да народске узвике: погле! пази! претвори на *ви*. То би им поново измамило буран смех и приближило их још више једно другом. Они би се узели за руке, као да су маске или пријатељи од детињства, гурали се кроз свет, мешали се у говор гомиле, весело ступали по туђим кућама, изигравали брата и сестру, играли окретне игре у неком дворишту, поплочаним циглама, откривали лица маскама, дисали дубоко и губили се у свет и у ноћ.

Око њих је кључало весеље, које је извирало из песме, музике, вина, гомиле народа и млаке пролетње ноћи. Било је нечега опојног у даху те ноћи, почетком марта, кад дувају јужни ветрови, који доносе поздрав последњег снега са планина; кад је небо покривено топлим облацима, који се полагано крећу и сеју мрак и заборав; кад се природа буди, потоци жуборе, трава ниче, дрвеће пупи, а тице савијају гнезда и певају. Милош је дубоко осећао ову београдску ноћ и сву сласт што ју је делио са блиским женским бићем, са девојком која га је држала за руку и поверљиво му шапутала:

— Хајдемо даље, даље... Чини ми се да ово није Београд.

Кад је дошао на крај Јеврејске Мале, Кремић се није зауставио, него је продужио ићи даље неким прашљивим путем око кога није више било кућа. Он није марио што је изгубио остало друштво. Довољна му је била ова пријатељица, лака као птица, и ова ноћ широка, и млака, мила и наклоњена, што се изливала на њих двоје као балсам живота, претварала Београд у Витлејем, и певала младом човеку да је на земљи срећа, а на небу радост.

Зорка је ишла, послушна као јагње, поред њега, наслоњена на његову десну руку. Пут је био прав и усамљен. Око њих је била ноћ црна и тишина дубока. Тек кад дођоше на саму дунавску обалу приметише једну широку угашену масу, из које су избијали пламени језичци. То су се дунавски таласи дизали и спуштали, озарени неким сакривеним светлилом. Под њиховим ногама шкрипао је шљунак.

Кад стигоше на обалу, они се пустише без речи и седоше на један изврнут чамац. Јужни ветар млако их је миловао по лицу. Однекуд је долазио мирис на смолу и пупољке од врбе. Далеко с друге стране Дунава, светлуцала је ватра у некој царинској стражари. Још даље, у лево, дрхтали су електрични лампиони на земунском кеју.

Зорка је била спустила руке у крило и посматрала један облак, који је рубила све више једна сребрна врвица. Црне дунавске воде виделе се све више. Милош пак био се поднимио на десну руку и, гледајући у крај обале, предавао се сав своме неодређеном осећању, помешаном од среће и бола.

— На шта мислите, господине Милоше? — упита га Зорка тихим гласом као да се бојала да не отера овај лаки ноћни чар који их је окружавао.

— То је тешко рећи — одговори Кремић замишљено. — Гледам ову обалу и пада им на ум једно упоређење. Река рони земљу на једном месту, а на другом се повлачи; обала се мења непрестано и кривуда на сваком кораку. Ипак, људи цртају ове обале и верују да оне изгледају тако. Наши осећају ми личе на ове обале, кривудаве и искидане. Они расту и смањују се, дижу се и падају; ничега јасног, а човек их ипак изражава и саопштава другим, не марећи да ли је то тачно и исправно.

Сакривени месец је рубио облак, иза кога је стајао, све више. Његова бела светлост се ширила постепено, те се небо указивало као неки далеки пропланак, по коме се просуло стадо ситних облака. Светла срма се спуштала на земљу, будила ноћни ваздух и осветљавала воду, која је личила на поцрнели никал. Шљунак се беласао. Једна група збијених врба указивала се поред њих и изгледала као да се пропиње да их види.

Зорка је седела близу Милоша. Са плашљивим и дирљивим дивљењем, она је слушала младог песника као да је хтела попити његове речи још док су му дрхтале на уснама.

Ноћ је била изазвала свеже руменило на бледоликим образима младе жене, а јужни ветар је завлачио своје младе пипке у њену косу и од кестењавих праменова правио романтичан оквир њеним руменим јагодицама.

Милош је узе за руку.

Она је не повуче него се зарумени још више, подиже главу ка небу, где се сребрни месец крио иза облака, и остаде тако, изгубљена, изван света, као да је слушала неку арију која јој се допада.

— А на шта мислите ви? — упита је Кремић.

Зорка се благо трже и Милоша погледа са осмехом на уснама.

У овом укрштању њихових погледа, бржем од пуцња, њене црне зенице, као вода у Дунава, биле су се осветлиле исто тако од неког сакривеног извора светлости, и преливале се у метал, док се њено лице руменело све до слепих очију и гргуравих праменова косе.

Милош је тада био најближе до оног идеала љубави који је стварао у свом усамљеном животу. Јасно је видео тражену срећу како му се приближује и додирује га својим тајанственим крилима. Али, зашто је он оклевао тога тренутка, зашто се уздржавао, чега се бојао? Он је испустио Зоркину руку коју је држао, поново се поднимио и гледао у изрецкану обалу Дунава. Срећа долази изненадно; она се рђаво подудара са обичним животом; она притиском збуњује човека.

Они осташе тако ћутљиви, непокретни и стрепећи од онога што ће им донети идући минут. Оба млада створа беху обуставили своју вољу и напрегли сва своја чула као да је њихова судбина зависила од некога трећег. Месец је и даље марљиво рубио облаке, Дунав се пресијавао, јужни ветрови пиркали, таласи љубакали обалу, а из дна земљиних груди допирао је ритам једног великог и спокојног дисања.

Наједанпут ту чаробну тишину нарушише људски кораци. Милош и Зорка скочише у исти мах као да их је неко хтео да затече на рђавом делу.

Шум се приближавао из велике даљине. У тихој ноћи одјекивао је бȃт човечјих ногу.

— Не бој се! — први се ослободи Милош и несвесно пређе на *ти*. — Има их више. То су свакако финанси.

— Хајдемо кући! — промуца Зорка, пребледела од изненадног страха.

Тек тада Кремић виде како је био близу среће. Сад му се она измицала брзо као што је и дошла. И као да хтеде ухватити ту срећу, он пружи руке, ухвати се око Зоркиног паса и наже се да јој притисне пољубац на њене побледеле усне.

Она се трже, и, оном инстинктивном окретношћу коју је природа дала жени ради одбране, истави оба длана пред своје лице. Пољубац паде на меке завојице шаке, на оне тајанствене шаре по длану, из којих се чита судбина. Тај је пољубац био горак и сладак, нешто што заноси, што опија и боли, као чаша напуњена шампањем и сузама.

— Не, немој!... Хајдемо кући!... Ево, иде неко! — рече му Зорка благо, као да се хтела извинити за срећу коју му крати, и изви се из његовог загрљаја.

Шум се приближавао све више. Већ се јасно познавале две људске прилике. То нису били финанси То је био још један заљубљен пар, који је био пошао њиховим путем. На запрепашћење свију четворо, они се познадоше.

Први се освести Ранковић, и рече Милошу и Зорки, да би забашурио свој траг:

— А где сте ви? Тражили смо вас по целој Мали. Још нам је само остало овде да вас потражимо.

Али зловоља и жалба за пропалом самоћом, која је јасно била исписана по Љубичином лицу, сведочила је противно.

ГЛАВА СЕДМА

ДУГ ПОЉУБАЦ

Они нису заказивали састанке, па ипак су се састајали све четворо, готово сваки дан. То је било обично пред вече. Љубица је после школе силазила кући и узимала са собом Зорку под ма каквим изговором. Онда би изишле на Мали Калимегдан и селе на једну клупу, на оном вештачком брегу, који је подигнут у дну парка према Кнез Михаиловом Венцу. Дотле би се нашли Милош и Драгутин, прошли би једанпут Кнез Михаилову улицу и Велики Калимегдан, па би се онда спустили на Мали Калимегдан оном стазом која води поред градског платна, посматрали неко време љуљашке и остале забаве за децу, куварице и војнике, узели једну стазу, која се од главне одваја у десно, спустили се низ мале степенице, начињене од трошног ташмајданског камена, које воде у дубину парка, тек једва пошумљену, и по тим уским, неугаженим стазама дошли до клупе, где су их већ очекивале две њихове познанице.

Између ова два друга, који су дотле поверавали један другом своје најтананије осећаје, никад се сад није заподевало питање о мислима које су гајили према овим двема девојкама што су их чекале. Они су осећали да је то место најболније код човека, и, бојећи се неспоразума и нехотичних увреда, избегавали су пажљиво сваки разговор о Зорки или Љубици, ма да је, једном и другом, било најслађе говорити о овим двема другарицама. Кад се баш није могао избећи овај разговор, млади пријатељи говорили су полако, одмерено, са највећим тактом, и уз имена ових својих познаница додавали титулу госпођице. Кремићу се Љубица није у свему допадала, али ипак никад не би споменуо Драгутину о њеном паланачком укусу да шта црвено прикачи на своју тоалету, нити је Драгутин правио ни најмању алузију на Зоркине године. Чак су ишли дотле, да је Милош узносио Љубицу на рачун Зорке, а Ранковић му се противио и хвалио Зорку на рачун Љубице.

Ма како да се нису заказивали, састанци на Малом Калимегдану били су потајни. То се видело по месту које су били изабрали: у дну парка, које не посећује нико други до каква гувернанта Немица или кратковид пензионер. Тај део Кнез-Михаиловог

Венца био је тако исто пуст, остављен корову и самом себи од саобраћаја и општине. Улица је била нерегулисана, без калдрме; трава је по њој расла у изобиљу. Па и саме куће, које су биле подигнуте само с једне стране улице, изгледале су као напуштене и без људи. Ролетне су биле готово увек спуштене на њиховим прозорима. Тамо, где је којим чудом прозор био отворен, рогушио се луксузан намештај, чамотан и празан. Тек из једне новосазидане куће, у сецесионистичком стилу и са позлаћеним орнаментима сунца које се рађа, чули су се несигурни тонови гласовира, на којем је једна млада жена разбијала своју досаду.

Зорка и Љубица устајале су, чим су им се приближавала два пријатеља, проговорили би коју реч, смејући се без повода, а сви заједно спуштали су се поред Општинске Баште ка Дунаву. Та огромна и сјајна маса воде, која се достојанствено ширила између две обале и државе, имала је нарочиту привлачну моћ на ова два заљубљена пара.

Висок хоризонат који је почињао да се шири од београдског гребена и вишњичких брда хитао је у бескрај банатске равнице, пуне озеленеле шуме и ритова, чија је затворено зелена и бујна боја пријатно одскакала од наше обале, рапаве и голетне. По бистром ваздуху изнад воде губили се сиви праменови дима, заостали иза једног параброда који се већ изгубио на хоризонту. У огромни видик штрчали су многобројни фабрични димњаци на нашој страни, као неке црне и витке шимере, које су јогунасто ишле у небо и поносно висиле изнад своје земље. Нешто надчовечанско и материјално, а у исти мах видљиво и јако, лелујало се између ових црних димњака, ширило се по нашем хоризонту, смејало се свему што је људско и извештачено, и одушевљавало на борбу и крв, на љубав и жртве.

Нехотимичним покретом, Милош би стао поред Зорке, а Драгутин до Љубице. И тада би силазили, не марећи што су се спотицали по јендецима и рупама од отврдлог блата, и смејући се кад би се ко од њих закачио за живу ограду Општинске Баште. Пред њима је била широка пољана, Дунав, пучина од ваздуха, љубав и вечност. И у колико су више силазили, све је један пар више измицао, а други застајкивао, све се младић више примицао девојци, глас био дрхтавији, смех нервознији а поглед светлији. Кад би већ далеко одмакли од вароши и туђих радозналих погледа, младићи би једним нежним покретом, који се може извести само у двадесетим годинама, узимали своје даме испод руке, онако.... без питања, усред разговора о безначајним питањима, и слатко нагнути на десну страну, продужили ићи, све напред, без циља, без свести.

Тек би се зауставили на дунавској обали. Ту су се састајали, сви четворо, терали детињасте шале, прскали се водом, гурали једно другог у реку, претили самоубиством, и шегачили се на рачун смрти. Али су дани били још кратки, они млаки дани половином марта кад сунце већ залази око шест сати, и мрак их је изненађивао, брз мрак који се јављао са торлачких висова. Они су се тада невољно окретали Београду, који се већ, са Општом Државном Болницом и Универзитетом, завијао у таму и ноћ. Они би тада ударили преко баштованџиница, и заобилазили што више само да дуже остану на само. Тада би се понављала стара игра: младић је узимао своју девојку испод руке, нежно би се нагињао на њену страну и говорио јој о безначајним стварима.

* * *

Ове наивне шетње, у знаку идиле, поновиле су се неколико пута не мењајући ништа у односима између Зорке и Милоша. Ипак се не може рећи: баш ништа. Строг посматрач могао је приметити да Милошева рука привлачи све више руку младе жене, и да је песниково срце све топлије од овог додира.

Кремић није више ништа желео. Тај лаки додир женског бића испуњавао му је све негдашње фантастичке снове и пусте жеље. Он му је надокнађавао све муке које би претурио тога дана. После те шетње, осећао се весео и одушевљен, као после доброг ручка.

— Нека ово потраје увек — говорио је он себи, кад се враћао са Зорком у варош. — Ја јој ништа више не тражим.

Али из полутамног Београда, по коме се палиле електричне сијалице, ругало се овим његовим мислима нешто себично, пакосно и ружно, а јасно као земља, убедљиво као судбина, и шаптало му:

— Пољуби је ... пољуби је!

Једне вечери при повратку, кад је Драгутин већ био далеко одмакао са Љубицом и кад је из свију крајева Београда звонио тај досадни шапат: „Пољуби је ... пољуби је! ...“ Милош се обрати Зорки, као да је хтео сузбити тај шапат.

— Штета ... — рече јој — штета што прекидамо шетњу сад кад је најлепша.

— Мајка једва и оволико допушта, јер мисли да сам с Љубицом у Кнез-Михајловој улици. А да до мене стоји ... — одговори Зорка са једном нехотимичном благошћу у гласу и замисли се.

— Шта бисте радили? — запита је Милош, а шапат се понови: „Пољуби је ... пољуби је!“

— Да, шта би радила? — поново је упита Милош и погледа је једним упитним погледом.

У том погледу било је нечег наивног, неодлучног, дечјег и онога што постоји у физиономијама извесних људи за које се каже, чак и кад су претурили тридесету: „Како је млад!“

Зорка застаде пред тим погледом и не могаде задржати дубок уздах који јој се претвори у речи:

— Зашто ниси старији још коју годину!

Милоша изненади овакав одговор.

Зорка је била увек донекле предана у себе саму. У целој њеној виткој особи било је нечег озбиљног, поноситог, нечега што се наслеђује, остатак неке јаке и енергичне расе. Сад се пак она приказа Кремићу скрушена, пуна једне болне резигнације и тако лепа у својој скрушености, као тица која се мрзне. Он осети у њој једну природу тако сличну својој, природу дубоку и осетљиву, предодређену за патњу.

Он је узе и за другу руку.

Пред њих се спуштала ноћ, тишина, бездан. Бледи пламенови једне партије Дунава, која се светлуцала негде око Карабурме, изумирали су као сфера једне мртве звезде. Пролистале гране од врба и неједнаки плотови пружали су се у ваздух као црне утваре. Њихова узбуђена лица освежавао је један поветарац. Једно јато жаба крештало је у некој бари.

Зорка не трже своју руку. Лагано, неосетно, она је следовала једном општем покрету Милошеве снаге. Њена сразмерна девојачка биста, са пуно оне болне резигнације, нагињала се у загрљај и њене усне, румене од грознице, отворише се, као љубичица, под млаким притиском једног пољупца.

Њихове усне биле су се среле. Узбуђење је било толико јако, да су се оне прилепиле, остале тако прилубљене једне уз друге. Очију изгубљених у бесконачност, руку раширених, и готови да се понова стегну, Милош и Зорка остајали су ту, неми, у екстази једног пољупца који се није свршавао. Они су мешали свој дах, нешто убрзан, и дрхтали као у грозници. Они су осећали да су без снаге да прекину свој загрљај, и нису желели ништа више од овог дугог пољупца.

Писак једне фабрике опомену их да је време да иду кући. Они пођоше, несвесно, не одвајајући још усну од усне. На сваком кораку су застајали и понављали овај дуги, дубоки и устрептали пољубац, прекидајући га само кад им је нестајало ваздуха.

ГЛАВА ОСМА

ПАД.

Кад би неки докон Немац хтео да од љубави начини науку, Милош и Зорка би му могли открити читаву скалу пољубаца. Јер има пољубаца и пољубаца. Они зависе од воље с којом се дају, од осетљивости места на које падају и начина на који се чине или примају. Та скала почиње од благог грљења стаса и лаког додира усана, па се свршава пољупцем где се тело у тело упија, где једне груди дишу ваздухом других, усне бледе од грчевитог притиска, глава тоне у несвест, мисао се губи и цело биће обамире од неког ужасног и слатког умора.

Ови пољупци су постали у брзо насушна потреба Милошева, које се више није могао одрећи. Он је вребао сваку згодну прилику где је могао загрлити своју драгану; чак и под највећом опасношћу да их ко не угледа.

— И ја волим ове пољупце као да сам девојчица — говорила је Зорка, као да се хтела оправдати пред Милошем, привијала се уз њега целим својим телом и подносила му своје отворене усне као путир, пун опојног љубавног пића.

Ова два велика детета сркала су ово пиће облапорно као алкохолик, који хоће да надокнади дане проведене у азилу. Не водећи рачуна куд их може одвести њихова несмишљена љубав, они су насељавали својим пољупцима сва места где су могли остати на само. Љубили су се по оним улицама, које су никле саме, између Дома Светог Саве и дунавске обале, пустим, као сокаци по паланкама, где по капијама спавају мачке и по калдрми се забављају голубови. За њихове пољупце знало је дрвеће, засађено по Душановој улици, које је бацало мршаву сенку по песковитом тротоару. Они су се грлили и у својој улици, сакривени иза једне колебе за електричну инсталацију. Па и на својој капији, степеницама и у трему, они су грабили оне кратке моменте, кад нико не иде, и приближавали своје усне, дрхтећи од страха да их ко не изненади и топећи се од милине ових отетих пољубаца.

Од тих дугих, продужаваних и понављаних пољубаца, па до у грех, само је један корак. Милош је то осећао добро, али није имао довољно воље да се одрече сласти коју су му пољупци давали, и потпомогне племените напоре које је Зорка каткад чинила да се отресе овог пијанства.

Кад је остајао сам, Кремић се осећао јак.

— Шта ја ово радим! — прекоревао је он себе у тим тренутцима и зарицао се да ће се поправити.

Али, једна тајанствена сила инсталисана је у души поред воље и ратује са овом. И Милош, чим би видео Зорку, њене влажне и дубоке очи, које су га гледале са много слатке и сетне љубави; њене румене усне, које су певале песму жељи и заносу; њен витки стас, који се измицао посматрачевом погледу, и танани струк, пун мекоте и женскости, губио је главу и предавао се судбини, која му је тада изгледала лепа и великодушна.

Недеље, месеци, године пролазе, за које време два људска бића иду свако својим путем. Логика случаја доводи их једно пред друго. Они се погледају очи у очи. Њихови се путеви сједињују. Сваки тренутак и свака ситница приближују срце срцу, док не наступи велики моменат љубави кад се голотиња открива и другарица постаје метреса.

То се догодило крајем марта, једног поподнева, кад је ваздух био жут као бакар, а природа тиха и свечана, да се човеку непрестано чинило да је празник ма да је био радни дан.

Милош је био дошао кући, као обично, после ручка, јер по подне није радио у редакцији, и легао да се одмори. Заваљен на један отоман од старинског турског цица, са шарама које нису личиле ни на шта, он је читао једног од наших покрајинских приповедача у моди и не налазећи у њему што су критичари проналазили, остајао је хладан и продужавао читати те редове, написане у дијалекту, тек као забаву за очи. Очекивао је да му сан падне на трепавице. И сан је долазио, али од оних лаких снова, као у железници, где човек не зна да ли спава или је будан.

С часа на час отварао је очи и бесмислено гледао у таваницу, по коме су љуске од креча и пукотине правиле чудне контуре неких крилатих животиња. Долазила му је воља да пуши, али је у жилама осећао малаксалост и умор, прве дарове пролећа, те га је мрзело да спусти руку на под и напипа табакеру. Најзад, кад се на то решио, сан је био већ сасвим одбегао, те се Кремић лено диже и посади на отоман, косе разбарушене и леђа наслоњених на дувар.

Осећао је страшну досаду. Чак му и цигарета није пријала. У кући је било све мирно, као у цркви. Бабица, његова газдарица, била је још јутрос изишла, и ко зна да ли ће се и ноћас вратити. За шетњу са Зорком било је још рано. Да изиђе у варош, знао је да је цео свет заузет и у кафани би још више зевао.

Бацио је цигарету на плех поред пећи и дигао се да отвори прозор.

Споља га је запахнуо влажан ваздух који је мирисао на нову траву. Пред његовим очима гурило се неколико радничких станова и зјапио један заграђен плац, пун старе гвожђарије. Иза те човечје беде и прљавштине, ширила се Јалија, сва зелена. Од ње се пуштао бескрајан видик, као над океаном, који је гутао широку траку Дунава, његова пошумљена острва, мирне белуцаве рукаве и ритове, обрасле у бледу трску. На самој ивици хоризонта, далеко тамо на северу, смешило се једно чисто банатско село, а доле у дну, камо је текла сва дунавска вода, назирала се у сивини даљине два готска торња некакве цркве у Панчеву.

Обухвативши једним погледом цео тај видик, Милош спусти очи на улицу и примети једну старицу у блузи од кадифе са шеширом од црних шљокица како замаче за угао ка Шондиној фабрици. Он позна госпа-Селену. Мислећи на њу, лагано му дође мисао да је Зорка сама и да могу провести који тренутак заједно. У колико му је та мисао сазревала у глави, у толико се он брзо облачио и хитао да изиђе на трем.

Кад изађе напоље, неодлучно застаде на кућном прагу. Двориште је било мирно. На прозорима се није видело живе душе. Сва су врата била затворена. Само један пас сућчао се на калдрми, опруживши реп и ноге, као да је цркао. Нека загонетна тишина излазила је из ових затворених станова и у ваздуху се чуло неко натприродно зујање.

Кремић не смеде поћи ка Зоркиним вратима. Бојао се да јој није тамо Љубица или која беспослена суседка. Томе страху придруживала се ова тишина, а оно натприродно зујање обавијало се око њега, као летеће паучине у пољу, и шаптало му:

— Куда ћеш, несрећниче?

У том тренутку отворише се врата на Зоркином стану, и на своје изненађење, Милош угледа бледу девојку, са очима црним као вода у сенци од врба.

Каква ли је чудна рука извела оба ова створа и сама им приредила састанак усред потпуне напуштености ове велике куће? Каква ли је то фатална сила, што станује поред наше воље, побеђује је, и гура нас на непознати пут судбине, сила што нам приређује смртоносне катастрофе, да нам после принесе кондир са животним напитком, благи мелем нашим ранама?

Окрећући се да је нико не види, и тако стављајући цело своје витко женско тело у покрет, она притрча Милошу и обеси му се о врат. Млади човек је обухвати око паса, и, осећајући под својим пазухом устрептале женске груди, он је привуче свом снагом уза се, и гласом, који је дрхтао од узбуђења, испрекидано јој прошапта:

— Хајдемо код мене.

— Не, никада! — трже се Зорка уплашено.

Али се Милош савлада донекле, поста смирен као јагње, погледа је право у очи и, не мислећи ништа рђаво, искрено рече:

— Хајде да ми видиш собу. Веруј ми нећу ти ништа учинити; ја сам бољи него што ти мислиш.

Да, млади песник био је тада праведнички искрен, али је његов глас, у пркос његовој вољи, дрхтао и одавао унутарњу смутњу.

— Ако нас ко види? — упита она поверљиво.

— Нико нас неће видети — тврдио је Кремић. — Сви су на раду. Моја газдарица не долази преко дана. А госпа Селена је изишла у варош, видео сам је... Хајде!

И он је благо повуче ка вратима.

Зорка корачи два корака, али се trже опоменута једним од оних тамних унутарњих предосећаја, што нас боцну у извесним тренуцима.

Једна мува прозуја поред њих. Пас у дворишту мрдну репом. Негде у даљини залупише врата. Зорка покуша да истргне руку из Милошева загрљаја и да побегне.

— Не, нећу... не могу, не смем — бранила се она. — Ја осећам између нас нешто мрачно што ме плаши. Ах, пусти ме, молим те.

— Не, лудице моја — тепао јој је Милош, и љубио ју је у врат и у лице. — Шта ти је данас? Што се бојиш?

Он најзад успе да је превуче преко прага, па је онда пусти слободну.

Учинивши овај први корак, Зорка се предаде вољи Милошевој и пође за њим, руку испружених и очију отворених, као месечарка.

Кад дође у собу и виде да јој Милош ништа неће, она се ослободи. Она није никад била у тој соби, те се интересовала за сваку стварчицу која је испуњавала стан њеног драгана. Загледала је у књиге, набацане на једном орману. Посматрала је фотографије по зиду. Погађала која је то жена, што је личила на Милоша, обучена у српску ношњу, са тепелуком и либадетом, и, ненавикла на позу, унезверено гледала са своје мале фотографије, те се њене благе материнске црте још јаче испољавале. Зорка је откривале разне карте са сликама, посетнице с непознатим именима и забачене бројеве *Препорода*, у којима су изишле Милошеве песме. Питала га је за његову мајку, за кућу, и ту далеку паланку, омрзнуту од београђана. Милош јој је одговарао кратко, вукао је благо на диван поред себе, и својим уснама покривао њена малена уста која су чаврљала којешта.

Пољупци су падали, најпре лаки и суви, а после све тежи, дужи и влажнији, праћени с Милошеве стране миловањем све страснијим и слободнијим. Зорка се бранила у пола снаге, и полако се подавала том слатком миловању усне и прстију, које ју је опијало као неко заслађено пиће, доводило је у усхићење, пунило је храброшћу и вукло њену малу главу у неки дим и маглу. И ова два велика детета, уверена у своју јаку вољу и добре намере, клизали су се све више ка граници, са које се даље не може тргнути.

У једном тренутку, Милош је био обавио једним погледом целу своју саучесницу. Ако је цивилизован човек оклевао пред скрупулом, ово оклевање није спречавало дивљака, који дрема у нама свима. Кад је све било доцкан, свест се наједаред вратила. Зорка је скочила као рањена, једним покретом се бацила на столицу и, наслонивши лактове на сто, заронила је главу ћутећи. Неколико тренутака, дугих, мучних и свирепих, прођоше, а она је седела непрестано тако, укочена, скамењена и не пуштајући гласа од себе.

— Зоро, Зоро — плашљиво ју је звао Милош.

Али је она и даље остајала тако нема и непокретна. Тек после дугог времена, покретоше се, прво њена рамена, па онда груди, а за њима глава. Један јецај, који је долазио из најдубље шупљине груди, затресе цело ово женско тело, мршаво као у тице, и крупне сузе минуше низ укочене руке.

Ах, те сузе, оне се никад не заборављају у животу. Милош клече поред своје драгане, и, у једној болној екстази, проговори:

— Ја нисам хтео... Ја то себи нећу никад опростити. Како се то десило? Ах, живот је свиреп, варљив, мучитељ... Јадна моја Зорко...

— Идите, бежите — одговори му она промењеним и промуклим гласом.

Милош је послуша, погружен и постиђен. Дочепа шешир и заборавивши чак да пољуби своју драгану, рече јој једно збогом које се једва чуло и истрча на улицу.

Кад је изишао на улицу, окретао се као да је гледао где ће се најбоље сакрити. Нешто хладно дувало му је за врат, и, чинило му се као да ће нечија тешка рука пасти му на раме. Али кад је изишао из дунавског краја, и прилазио Теразијама где га више ништа није опомињало на Зорку, већ се почео да интересује оним што се на пољу догађало. Нико није ни слутио шта је он урадио. Кремић је већ с пуно пажње посматрао како један човек трчи за шеширом који му је ветар био однео. Тек с времена на време, једна изненадна мисао, брза као гром, избрисала би му све оно што се дешавало око њега и преносило га тамо у ону велику кућу, где је једна жена мршава као тица, плакала крупним сузама.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ДВА РАЊЕНИКА

Милош и Зорка прећутно су се избегавали. Млади песник је ређе долазио кући преко дана, а Зорка није излазила у двориште кад је знала да је он ту. Кад би се пак случајно срели, брзо би измењали поздрав, тек да ко шта не примети, и трудили се да се што пре уклоне.

Срећа је за њих била што се време променило, те су могли неопажено да избегну своје састанке на Малом Калимегдану Она изненадна топлота мартовског сунца претворила се у ситну кишу, која је падала с часа на час, цедећи се са висине. Покаткад се небо разведравало, киша престајала, атмосфера постајала светлија, али су се облаци поново скупљали, киша почињала поново, падала, лагано и досадно, и на пољу било тако хладно да су се пећи поново ложиле и зимски капути облачили.

Тако је трајало читаву недељу дана.

Најзад киша преста. Блиставо, право пролетње сунце засја кроз каљави Београд. Љубица и Драгутин почеше да наваљују, она на Зорку, а овај на Милоша, да обнове своје шетње по обали Дунава.

— Блато је и по чаршији, а камо ли у пољу — бранила се Зорка.

Сунце је сијало. Пролистало дрвеће, које се у ранијој киши и зими, није ни примећивало, мамило је младост у поље, у слободу.

Зорка и Милош пристадоше најзад да изиђу заједно тек из бојазни да што Јелица и Драгутин не примете.

— Али не на Дунав — одупирала се Зорка.

Ова велика река, која јој је до пре месец дана била индиферентна, сад је опомињала несрећну девојку на прве шетње и први пад.

— Близу је куће. Може нас видети који од комшија — изналазила је она други разлог и руменила од стида.

После дугог преговарања, решише се да ударе Видинском улицом и прошетају у правцу Седам Кућа.

Док су ишли заједно — сви четворо — ћеретали су те о овоме, те о ономе, и задиркивали се као раније. Али већ на Тркалишту Љубица узе под руку Драгутина и измаче с њим. Милош, обузет једним осећајем више дужности него наклоности, понуди такође руку Зорки.

— Не! — одби га она пригушеним гласом.

Њих двоје продужише ићи ћутећи, оборене главе и за читава два корака раздвојени једно од другога.

Пут је био очајно прав и дугачак С леве стране простирала се огромна пуста пољана, избраздана пешачким стазама. У врху ње белило се Ново Гробље. С десне стране, куда је пролазио трамвај, дизале се нове, двоспратне и лепо озидане куће, али већ запуштене и показујући да у њима седи прост свет. И дуг ред бакалница и механа за сељаке, проређен којом берберницом, пружао се до хоризонта, преко ђерма, чак у Миријево.

Милошу је било врло тешко ово ћутање, које је уносило између њих једно осећање мржње. Стога је он обраћао пажњу својој драгани на ову или ону интересантност овог београдског предграђа. Али би Зорка само за час скренула очи на ту страну, на коју ју је Милош упућивао, па би готово продужила упорно ћутати.

Најзад се Кремићу досади то, те је упита:

— Зашто сте данас такви?

Зорка подиже своје дуге трепавице које су бацале тамну сенку на њене дубоке очи, и, савлађујући један уздах, промуца једва чујно:

— Ви сами знате.

Ово *ви* које се одавно није чуло између њих кад су сами, звонило је сад горко и злокобно, и све више их удаљавало једно од другог.

— Заклињем вам се да све што се збило, нисам намерно извео — одговори Милош, и глас му задрхта као пред плач.

— Верујем вам Али каква вајда! . . . Ја сам за време ових кишних дана много мислила о свему овом што се између нас десило, и видела сам, да овако не можемо продужити.

— Па, шта треба да радим?

Зорка се горко осмехну као да је очекивала овај одговор.

— Кад ме већ тако питате, онда има само један одговор . . . Идите! — и њен глас поста снажан као ветар који је пирио кроз младо кестење, засађено око пута. — Оставите ме што пре. Идите, док се још што горе није десило. Вама је лако. Ви сте човек. Сами сте. Није вам ништа отказати стан и иселити се у други крај, далеко од мене . . . што даље, да се више никад не видимо. Бар ћемо сачувати лепо мишљење једно о другом.

— А ви? — упита је Милош нехотице.

— Ја ћу испаштати своју погрешку, борићу се и даље са својом судбином . . .

— Тако сама, самохрана?

— Као и до сад.

Милош се надао свему од Зорке, само не овом потпуном самопрегоревању. Бојао се био да Зорка неће изићи са предлогом за брак, и већ су му се сви досадањи догађаји прекривали прљавом бојом рачуна, и на се узимали готово вид плаћене љубави. Али ова болна готовост његове драгане да све прекине, да својим понижењем и одрицањем искупи грех који су заједно учинили, отерала му је, као благо мартовско сунце, ове мисли црне сумње и обасјавала му је Зорку још лепшу, још узвишенију.

— Ја сам готов да учиним све чим би избегао да вас компромитујем — одговори Милош гласом пуним мушког поштовања. — Готов сам, ма шта о мени мислили, да одем не само из вашега кварта, него и из Београда, ако хоћете . . .

— О, толико није потребно! — прекину га млада жена горко.

— Да заборавим све што се десило између нас; да вам останем искрен пријатељ и брат . . . .

— И да вас се до гроба сећам! — допуни га Зорка гласом који је прелазио у јеткост.

То не смете Милоша. Он оста учтив до краја.

Зорка се брзо покаја за своју јеткост, која није била црта у њеном карактеру

— Право да вам кажем — рече она — ја нисам научила у животу ни на толико племенитости колико ми ви указујете. Од мене су тражили само обавезе. Нико није помишљао да и ја имам неко право, право да живим као и други свет. Због тога сам остала девојка. Зар се и ја нисам могла удати као што су урадиле многе друге, чак и оне горе од мене?

Кремић се трже и од саме речи која је спомињала брак, и рече после дужег размишљања:

— И ви ћете се удати, Зорка; нема сумње.

— Не, господин-Кремићу. Кад то нисам до сад урадила, нећу ни од сад кад ми је тридесет година, то је сигурно. Ја ћу остати поред мајке, да је негујем, да јој заслађујем старе дане, и да једног дана заклопим њене очи.

— А тада?

— Боже мој, има толико ствари на свету, где човек има утрошити своје слободно време на добро!

— И ви не допуштате никако претпоставку каквог догађаја који ће изменити вашу судбину?

— На боље? . . . Не.

Ту наста једна мучна пауза.

У даљини се видело како се грле Љубица и Драгутин.

Једна патка брљала се у јарку крај пута.

Кремић хтеде нешто рећи, али све његово биће беше заузето изненадним привиђењем основне разлике између његовог и Зоркиног бића. Док је он у свом добру видео добро целог света и говорио: „Нека се свако труди да му буде добро, па ће бити добро целом свету!“ дотле се Зорка одрицала свега, давала другоме све, своје уживање, своје право и младост, садашњицу и будућност, не питајући се како ће њој бити.

И да би учинио ма шта за њу, да би јој дао колико толико задовољства, да се не би извукао тако кукавички и саможиво, газећи преко срца једне слабе жене, Кремић учини вечиту погрешку, која се чини у његовим годинама, покушавајући да између себе и своје драгане постави однос једног голог задовољства. Он је био још у добу живота кад се без великог предомишљања одрицало постојање Бога, дизао култ природним наукама, веровало у слободну љубав и кад се замишљало да је и код сваког другог бића сензуална потреба прека и примамљива.

— Ја не осећам никакву потребу — одговорила му је Зорка, просто и кратко. — За мене саму, спомен на мој пад је једна загонетка.

Али те искрене и просте речи не убедише неискусног песника, и он је наваљивао све даље:

— Па добро, нека тако буде. Ми ћемо заборавити шта се између нас десило . . . Али шта нам смета да се познајемо, да излазимо овако у шетњу...

— Не, не, Милоше. Ове шетње су нас и навеле на зло. Не водите ме више кривим путевима. Ја нисам рођена за њих. Ја то осећам На њима се треба крити, варати, лагати. Ја то не умем и не могу. Већ сам неколико пута хтела да све признам мајци.

— Али, Зорка, имајте милости према мени! .. Добро, ускратите ми пољупце. Ах, ти дуги, дубоки и слатки пољупци! .. Ја их се одричем. Али ми не забрањујте да сам близу вас. Ја сам се навикао да мислим на вас. Има неколико недеља како сам ваш. Ви сте прва жена којој сам ја дао цело своје срце.

Зорка уздахну, а Милош продужи болно и поверљиво:

— Ви ме уверавате да овај живот вреди оних мука који се за њега подносе. Без вас, он ће бити пуст, очајно празан као што је раније био. Ви ми откривате у свету оно што сам само у својим стиховима замишљао. Ја понављам ваше име кад сам са̂м, и говорим вашем спектру кад се с вама не могу да састанем.

— Ох, не говорите ми тако ... Ружите ме, назовите ме последњом женом, презирите ме и мрзите, али ми помогните да се вратим тамо где сам била пре него што сте ме познали.

И њих двоје приближише се једно другом, једним светитељским покретом, и наставише свој пут, руку под руку, као два рањеника, који се ослањају један на другог и вуку се преко поља пуног смрти, рана и крви.

ГЛАВА ДЕСЕТА

СТАРИ ПУТ.

Између Зорке и Милоша био се утврдио прећутан уговор да излазе у шетњу, заједно са Драгутином и Љубицом, али да не иду на Дунав и не говоре о љубави.

Од свега онога што је било између њих, вратило се само нежно држање испод руке и тикање у говору кад су на само. Милошу је то било довољно. Готово физичка пријатност обузимала би га кад би осетио лаки додир њене блузе. Он се губио у тој сласти, гледајући тако из близа њене мирне и дубоке очи, и о најбаналнијим стварима говорио у екстази у пијанству, где се мисли не довршавају, а речи не умеју да се нађу. Није био навикнуо ни на толике нежности од стране девојака које је познавао и волео. Одрастао у кући без сестара, у гимназији без другарица, на правном факултету такође без другарица, у јевтиним самачким собицама где су газдарице маторе и ружне, без довољно новаца да се баци у свет моде, цвећа и поклона, он је био провео младост избегавајући женско друштво и волећи девојку која га не познаје или је ван Београда.

Окрећући се и гледајући за собом, њему је садашња срећа изгледала врло велика, а девојка која ју је чинила: она замишљена жена коју је тражио. Стога се он и предавао сав овој бледоликој девојци, на којој је већ време остављало свој траг, и трудио се да је ничим не увреди.

Једног априлског поподнева, благог као купатило, не знајући ни сами како, они попустише без речи Љубици и спустише се старим познатим путем, који је водио поред Општинске Баште на Јалију.

Сниске јеврејске куће које су с источне стране рубиле ово градско поље изгледале су још ниже у светлости сунца које се клонило западу. Црна градска платна, која су се, и у рушевинама, ругала тим становима ситног покољења, падала су и у сенку, тупу и влажну. Три војника су јурила једног коња да га утерају у град.

Милош и Зорка били су оставили за собом Драгутина и Љубицу, и посматрали како се коњ узинатио: таман дође до капије, и војници се зауставе срећни што могу да предахну, а коњ клисне поред њих и разигра се по пољани Зорка се уплаши да коњ не удари на њих двоје те заста, али овај оде далеко, начини један полукруг, као да је у манежу, прескочи железничку пругу, у галопу заобиђе први градски бедем, па онда удари све обалом, и замаче у Доњи Град на сасвим другу капију.

Кад се коњ изгуби, ово двоје се погледаше и насмејаше.

Они су били устрчали на један шанац, у коме се било задржало нешто воде од последње кише. Неколико водених буба јурило се изнад ове баре. Сунчеви зраци падали су косо на воду, те је претварали у велико, масивно огледало. На бари се огледало цело високо небо са свим својим облачићима, те се чинило као да се цео један свет крије испод воде.

Зорка је посматрала ове тајанствене облаке, који су пливали доле у дубини воде. У том и Милош обрати пажњу на бару, и угледа у њој Зоркин лик. Њихови погледи укрстише се, тако кроз воду, и обоје се насмешише детињски, гледајући једно другог положеног у води.

— Шта ти мислиш о себи, Милоше? — упита Зорка, посматрајући га непрестано тако у води. Јеси ли леп?

— Не! — одговори Милош.

— Лепушкаст?

— Не... не, ни то!

— Мало си се поразмислио док си то рекао — заједљиво му одврати Зорка. — А ружан?

— Право да ти кажем... то зависи...

— Како?

— Истину ти кажем... Има тренутака кад ми се чини да сам врло ружан. Тада ми је донекле криво на себе, али брзо одмахнем руком и рекнем: „Шта ја ту могу! Нисам жена!“ Али понекад, кад је лепо време и кад сам испаван, учини ми се у огледалу... кратко речено, ја се тада себи допадам!

Зорка прште у смех, и, још се смејући, запита:

— А јеси ли волео?

— То је тешко рећи... Строго узевши: нисам никако; иначе: много. Али је све то била само поезија, магла, дим. И мени се чини да први пут сад кад...

— Шта сте застали?... Хајдете напред! — чуше се гласови другог пара, и Драгутин се приближи са Љубицом.

Љубица се била сва зајапурила, да је ватра била из њених пуних образа, као јабука, и црних очију које су сијале. Драгутин је, на против, био блед као земља; ниједне капи није било у његовом лицу, а поглед му је лутао, унезверено и уплашено.

— Нама је добро и овде — одговори им Зорка, и пропусти их.

Милош је узе испод руке и несвесно поведе за Љубицом, која је била обухватили Драгутина око паса и трчала с њим кроз поље.

— А сад кад?... — упита Зорка свога драгана руменећи од радозналости и нестрпљења.

— Драгутин ме прекину — одговори Кремић. — Био сам нашао један тачан израз... Хајдемо на *наш* чамац, па ћу ти рећи.

Изврнути чамац трулио је на свом месту, заривен целим кљуном у песак.

Они седоше једно до другог. Молош узе Зоркину руку у своју, и, играјући се њоме, тражио је по мислима шта је хтео рећи.

После оног тешког утиска који је Зоркин пад оставио на њу, Кремић се био заклео да ничим не злоупотреби њено поверење. Али је Милош био чиста словенска природа, код које се утисци примају лако, и где нови утисак потискује старе. Он је и сад понављао речи:

— Не, не, ја је нећу злоупотребити.

Али је његова душа, умиљата и покретљива, већ дрхтала пред нечим новим, и противила се да се покори његовој вољи.

Седећи тако на чамцу и окренути западу, Милош и Зорка бише обузети величанственим призором сунца, које је, у илуминацији целе природе, театрално залазило за земунско брдо.

Исток је био утопљен у језеро плаветне боје, која се разливала ка западу и постајала све отворенија док се није претворила у млеко од растопљеног никла. Запад се био запалио на целој својој дужини и у вис пуштао црвено прамење, које се разлетало до половине неба. Ова црвена светлост сунчевих зракова правила је у белини, што је са истока долазила, чаробне обале, предгорја и острва. Блистав и снажан стуб дијамантске светлости спуштао се од сунца, које је седало, у Дунав и брчкао се по зеленој води.

Сунце је изгледало као да се за тренутак зауставило у ходу и топлим поздравом грлило целу земљу. И све на земљи заћутало је ослушкујући овај поздрав да се наједанпут прене, кад сунце поново почне да тоне и залази.

Белина, која се насред неба грлила са црвеном ватром сунчевих зракова, отимала се од ње и хитала западу. За њом је хитао исток, пун плаветнила и ноћи. Дунав се отресао од игре боја и, разбацујући се, гледао је чежњиво за сунцем. Тице поново певале, жабе крештале, дрвеће се кретало и цела природа поздрављала свечан одлазак цара неба, земље и мора.

— А сад кад?..- -питала је упорно Зорка.

Засењених очију од сунца, Милош је погледа. Њено лице сијало је у руменилу последњих зракова дневне светлости. Ветар је пиркао с Дунава, играо се са њеном косом и украсима на њеној блузи. Њена нога прелазила је њену сукњу, и у плиткој ципелици, наслоњеној на један камен, видело се парче једне црне чарапе.

Кремић је узалуд обраћао свој поглед у страну и по памети тражио шта је хтео да каже, али се његов поглед приковао за бледолику девојку. Он ју је видео, њу и њену чарапу од свиле, пред собом, на Дунаву, у ваздуху, у оним црвеним пегама које сунце оставља кад се дуго у њега гледа.

— Да, ја сам волео много — одговори Милош. — Али си ти избрисала све те спомене. Ја могу само тебе волети. И сад ми се чини да све што се десило пре тебе био је само један сан. Ти си убила све оне које сам ја волео . . . Оне су биле само сунце које се једанпут појави, а после зађе за навек. А ти си ово сунце . . . ево ово које овако лепо залази, које ће се сутра родити и које ће тако вечито сијати . . .

Млади песник хтеде још нешто рећи, али му мисао опет измаче. Он се, без речи, наже на љубљено створење и притиште јој најпре један, па онда други, и за тим трећи и . . . безброј пољубаца. Зорка се отимала и правила их још слађим, те пољупце . . . тако прекинуте, недовршене и помешане са мирисом врба. Али је њена чар превазилазила њену снагу. Око ње је било све лепо, те је правило још лепшом. Дунав је био тајанствен као њене очи, природа млака као њена душа а таласи узбуркани као њене груди. Милош је био наизменце: снажан и мек, јуначан и нежан. Та тајанствена природа прилазила му у помоћ и правила га непобедним.

— Милоше . . . . оставн ме, не вечерас, не на овом месту . . .

Сунце је било зашло за брдо. Још је само, са великим напором, истеравало последње зраке, дајући небу, више себе, коралну боју. У природи је настајао дубок мир. Силуете врба повијале се према ветру и расле све више. Са истока је долазила ноћ, брза као киша, и мрак падао нагло као у свим пределима са пространим видиком.

Два заљубљена створа гледали су се очи у очи. Њихове душе, које су дрхтале под једним дубоким осећајем, и њихова срца, која су куцала неком неисказаном нежношћу, зграби, ухвати, подјарми ова величина ноћи која је наступала, овај дубоки мир, којима су дисале све ствари око њих, на обали поред које је текла огромна вода, црна као та ноћ, и у хладу градских зидина, које су виделе толика столећа. Гледајући се очи у очи, под утиском све ове лепоте, ове величине ствари и племените мирноће у свој овој природи, тако великој и тако видљивој, они осетише да се њихове душе ослобођавају окова људске пролазности; они осетише да њихова срца прекидају све вештачке везе и да се у дубини њихових бића развија, наваљује и осваја нешто ново, што се измиче њиховој власти; они осетише да им је од сад немогућно лагати и бранити се. Нека неодређена нежност привлачила их је једно другом. Изненадна блискост уклањала између њих осећај стида.

И у њима је бујала тајанствена сила, мрачна и немирна, налик на таласе ове простране реке, који су запљускивали обалу и пуцали као пољубац.

Сваки напор постајао је узалудан, свака реч излишна. Два уздрхтала тела прибише се једно уз друго и онесвестише се у загрљају.

Кад је Зорка отворила очи, више ње је стајало високо и бескрајно небо, по којем се палиле звезде, једна по једна, и у природи је шумила тајанствена херувика ноћи.

ДЕО ДРУГИ

„Љубав има златна пера,
златан је и плам, ким све ужиже,
златним крилим она тјера.
и бјегућа срца стиже.

„Златни пути, златна врата,
златни кључи ње су двора,
платном веже она од злата
себи и другом очи озгора.“

Иван Гундулић.

ГЛАВА ПРВА

БАНКРОТИ.

Наш Универзитет, широм отворен свима редовима народа, био је увек верна слика нашег друштва. У његовим уским скамијама седео је син простог сељака до сина државног саветника; на његовим катедрама држао је предавање син какве шваље после човека чија је породица заузимала најугледније место у београдском друштву; жеље и идеали простог пука и намере обазривих државника налазиле су пуног одјека у овој троспратној старинској згради. Наша одушевљења и наше малаксалости, љубави и мржње, великодушности и пакости, предузимљивост и ситничарење, све наше добре и рђаве стране огледале су се на Универзитету, у студентским друштвима, у њиховом јавном и приватном раду.

Генерација којој је припадао Милош Кремић била је јака и радила много. Поцепана на више клубова, млади чланови тога нараштаја трудили су се да испадну што бољи, што јачи и светлији. Стога су њихови састанци у *Побратимству* били чести, дуги и бурни. Свако је хтео да одбрани своје мишљење и натури га другом. Држане су дуге беседе, позивани су у помоћ Карл Маркс и Кнез Михаило, упадано је у реч, протурала се сумњичења, и често пута правили се испади жучни, неоправдани и увредљиви.

Али при крају студија, ови младићи почеше да више отварају очи, да подвргавају критици и своје сопствене идеале, да се хладе и хитају да што пре сврше школу и добију своје парче хлеба. И пре него што добише дипломе, ови младићи, један по један, због овога или онога разлога, у овој или оној прилици, одрекоше се својих убеђења, извршише банкротство својих идеала. Оне разнолике групе ових људи, тако љуто завађене између себе, пропадоше као да нису ни постојале, а младићи, који осташе у Београду после ових интимних катастрофа, тражаху један другог као бродоломници. Ту, на прекрету, пре него што су изгубили сваку везу са школом, а још сасвим не ступивши у колосек службе и грађанског живота, они су сви осећали један исти бол, бол што су се одрекли онога за што би јуче главу положили. Неприметено, они су добивали исте прохтеве: за финију цигару, бољи ручак и отменији локал. И као људи који пате једну исту болест, они су се тражили, заборављали на раније увреде и волели се.

Неколико од ових младих банкрота, који су се још задржавали у Београду и жудели за каквим удобним чиновничким местом, долазили су стално у *Москву* после вечере. Њихов сто се налазио за самим вратима, како се уђе у кафану на главни улаз. Ово место изабрао је Стојан Бурмаз, адвокатски приправник, човек који је носио дугу браду и некад мислио за себе да је други Робеспјер Кад је први пут ушао у ову велику београдску кафану, имао је поцепане ципеле, те је сео у буџак, бојећи се да га келнери не избаце на поље. Остало друштво седело је за овим столом, у почетку за љубав Стојана а после што их је мрзело мењати и тражити шта друго. Они су се навикли на келнера који их је служио, а овај на њах. Келнер, уфитиљених бркова и неиспаваних очију, мешао се у њихов разговор, питао их за објашњење какве новости коју су новине криле, био задовољан са мало бакшиша и доносио им увек воде.

И ако им није било остало готово ништа од ранијих убеђења, те су тако били сви изједначени у погледима на свет, живот, друштво, државу и народ, ови млади људи нису то један другом признавали, те су и даље остајали један за другог: радикал или конзервативац, националац или југословен, социјалиста или анархиста. Да би се сложили, ретко су кад озбиљно говорили о каквом предмету, већ су све обртали на шалу.

Никоме се није гледало на образ. Доброј пошалици се опраштало све. Свирепо се исмевале урођене или стечене особине, црте на лицу, телесни недостатци, понашање, спрема, памет, својта и љубав. Сваки члан је имао свој надимак: Кремића су звали Витезом тужна лица, Ранковића Кренкебилом према јунаку једне приче, коју је овај превео, Васића: Како-Да-Кажем, а Бурмаза: Како-Си-Госпоја, како је овајословио једну високу београдску даму пружајући јој своју руку разапету као рипиду.

Преко дана, сваки на по се, лупао је главом да измисли шта ново чему би се довече смејали. Тако је Васић пронашао, да вентилатор у *Москви* личи на весло. Стојан Бурмаз је изнео чикарму напредњаку, да је куварица његовог оца, кад је прочитала девизу анархистовог листа: Ни Бога ни господара, ни републику, ни монархију, узвикнула:

— Ју, однео га шинтер, и то полиција још трпи!

Ови људи, који су у *Москви* пили бечки меланж, силазили су око поноћи у маћедонску улицу на бурек, а ако су били при новцу, после бурека прелазили су у једну од оних ноћних кафаница у истој улици, којих нестаје све више под немилосрдном руком регулације. Ту се започињало са десет ћевапчића и литром белог смедеревског вина, па се после завршавало певањем цигана, разбијањем чаша и вожњом на фијакеру, како се завршују сва наша весеља.

Кремић је био редован члан овог стола. Пио је меланже, јео бурек, измишљао свирепе пошалице и заборављао на крвава разочарења које је доживео у политици на Универзитету. Али од како се упознао са Зорком, осећао је све више празнину ових седељки, суровост шала и лудо траћење времена. Већ су се иначе духови исцрпљивали и постајали досадни. Тако једне вечери, нико није био ништа ново донео. Сви су ћутали очију упртих у унутрашњост кафане. На високом плафону обртало се весло. За осталим столовима седело је разнолико друштво: једна отмена београдска фамилија цинцарског порекла, неколико новинара, гимназијски професори, два официра који су имали страст да се мешају у грађанске ствари, и један катихета, тазе из Русије. Кривоног цал-келнер, са завученом руком у јанџик на леђима, посматрао се у великом кафанском огледалу и дивио се са̂м себи.

— Погледајте за овај сто до првог стуба — обрати пажњу друштва анархиста, дугачак човек, сува лица и са златним цвикером на челу, славан у друштву што је једанпут поставио тачну разлику између пекмеза и сулца — видите, мајка и ћерка, не зна се која је од које лепше обучена, а имају само једну џепну мараму.

— Ено — додаде други — мајка се убрисала па мараму додаје ћерци испод стола!

Вицеви почеше падати на ове две жене, које су биле из једне од оних београдских чиновничких кућа, где се помињу само непозната имена, причају се безначајни догађаји са важношћу, потцењује се све што је за једну периодску повишицу ниже и чији чланови сматрају себе за центар света.

— Шта ли тек чека оног блесана што седи поред њих, ако га улове за мужа — прогунђа Стојан Бурмаз у своју браду, једино што му је још остало од старе демагогије.

— А што? Можда је жена заборавила да понесе мараму од куће — примети Ранковић, као увек, пресецајући својом примедбом свако одушевљење.

—Ваљда они имају да мисле . . . како да кажем . . . на дипломски испит — одговори Васић Драгутину.

— Карактеристично је то додавање испод стола, то рачунање на превару.

— Баш и да је заборавила . . . шта мари извинити се и затражити мараму слободно и отворено. Заборав се даје опростити, али превара . . .

— Само нека свет не види, па је онда слободно све.

— Наше жене су такве . . .

— Не баш све — упаде опет Ранковић.

— Разуме се, не све, има изузетака, али је већина таква, Свет је њихов морал, њихова савест, њихов рај и пакао.

— Погледајте само наше другарице! . . . Кажи им само да хоћеш да се жениш, па ће скидати звезде да те увере у своју љубав.

Разговор пређе на жене.

Већина ових људи, тако младих, тек ступили у живот, нападали су на жене, на жену у опште, чак и на идеал жене, и говорили да се никад неће оженити. Један мали број од њих, махом песници, бранили су жену и сматрали живот без вољене жене за узалудан.

— Ми смо криви — говорио је Богдан. — Ми немамо . . . како да кажем . . . куражи. Ми смо егоисти. Дон Жуан је створио жалостан преседан. Треба жену заслужити . . . како да кажем; треба је усрећити. А ми смо кукавице. Ми се бојимо да усрећимо... како да кажем, једну жену, а није нас стид да унесрећимо педесет . . .

— Море, каквих педесет! — подсмехну се неко.

— Ја их толико и не познајем — прогунђа Бурмаз у своју браду. — Људи нашег света су готово сви свирепо сами. Кажи ми једног од нас, једног од јавних радника . . . Љубав, поверење, солидарност су привилегије простог света

Васић не смеде продужити полемику са Стојаном, добрим беседником и досетљивим духом, него га запита:

— Имаш једну цигарету . . . како да кажем?

— Кад ћеш ти то *ш* претворити у *м* — одговори му Бурмаз и пружи му табакеру.

Васић није био још добро ни извадио цигарету, кад се анархиста пропе, чак са другог краја

— Цигарету нашу насушну дај нам днес — рече он својим промуклим тенором и тако рећи истрже табакеру из Васићевих руку.

— Право да вам кажем, завлачећи се овако по хотелима од *Славије* до *Националa*, ја сам изгубио свако осећање за поштену жену — рече напредњак и засмеја се тако да му доња вилица испаде, и ћосаво лице доби облик позоришне маске.

— То је цела истина што си рекао — умеша се Милош који је дотле ћутао. — Оно што се добива за новац и не наличи на љубав. Права љубав је сасвим нешто друго. То нису исти пољупци, то нису исти загрљаји, то није чак иста ни она физичка драж; то је сасвим *друга ствар.* Моје је мишљење да то двоје треба крстити различним именима, не само због морала, већ заиста што су то два разна појма, две разне ствари, као јести и пити. Ја сам...

Милош се изненада заустави овде, задржан једном тамном унутрашњом опоменом, једним од оних урођених обзира за чување себе самог, који не варају никад.

Млади песник се увери одмах, да је оволико што је рекао у корист чистог загрљаја између човека и жене, било сувише, јер на њега почеше падати примедбе као осице:

— Где ти нађе ту невиност?

— Код које то препредене газдарице седиш?

— Је ли удовица или распуштеница?

— Чувај се да не добијеш шта у мираз.

— Јеси ли јој прегледао куфер? Да не испадне отуд каква санитетска књижица.

Кремић је некад трпео и веће увреде, али сад није могао. Хтео им је бацити у очи да су незналице, неосетљиви, свирепи. Али се бојао од сваке речи, да њом нехотично не открије своју љубав.

Он се диже и пође кући.

Са њим пође и Драгутин.

Обојица су ћутали, обузети мислима, и проговоривши тек кад Драгутин нађе један други предмет за разговор.

ГЛАВА ДРУГА

ДОРЋОЛСКА ЧЕТВОРКА.

— Дуго сам те чекао, али ми није било досадно — говорио је Милош кад се састао са Зорком сутра дан по оном разговору у *Москви*, где се за мало није изрекао о својој љубави. — Посматрао сам ово дрвеће по улици, интензивну боју његовог лишћа што се под зрацима пролетњег сунца претвара у мрку, и ово небо тако плаво и пространо. У колико сам више гледао у ову небеску пучину, она ми се све више откривала, постајала ближа и топлија. Ја сам се осећао мање усамљен пред огромношћу овог простора и светлости, него синоћ у друштву својих другова...

— Ти си песник!

— Не, ја сам срећан... Овако кад сам с тобом на само, далеко од познатог света, у природи, ја се осећам потпун и задовољан. Природа је гостопримљива. Она је широка и пуна незаузетих места. Она нас материнскн прима у своја широка недра, не додирујући чирове наше осетљивости. Док у друштву, све је већ заузето, треба се увек борити, бити на опрезу, на мртвој стражи; на сваком кораку човек среће завист, бојазан од конкуренције, пакост, тесне мисли, оштре речи и супротне воље.

— И то говориш ти који си, раније, целе ноћи проводио у том друштву!

— Како си за кратко време успела да ме промениш. Видиш, мени је требала једна жена, једна душа која ће ме волети, потпомагати моју вољу и храбрити ме на путу живота и рада. Ја сам и раније осећао да су они разговори досадни, пошалице грубе, вино које пијемо љуто и бурецн тако прљави. Ја бих се заплакао за временом које сам тако у лудо потрошио. Али ја сам био са̂м, страховито са̂м у овом великом Београду.

— Милоше, ти си човек, ти треба да изиђеш по који пут у друштво.

— Ја бих волео највише да се цео живот претвори у једну ову нашу шетњу. Да се више ништа не догађа него да идемо овако сами, вечито сами, кроз ову светлост и благ пролетњи ваздух.

Каже се да постоји један добар Бог за заљубљене и пијанице. Ово двоје обраћали су се и сувише томе добром Богу и трошили све своје слободно време на љубавне састанке.

Прилике су им ишле на руку. Драгутин је био узео стан у истој кући код једне удовице. Како је био на истој групи са Љубицом, лако му је било да своје састанке са њом сакрије под вид заједничких лекција. Уз Љубицу је пристајала Зорка, као ћерка њене газдарице, а уз Драгутина Милош, као његов друг. Кад год није било згодно да се састану на улици, и Љубица је приређивала ове заједничке лекције, и соба је одјекивала од пољубаца.

Да што не би приметила госпа-Селена, Зорка је и сама позивала кадгод ово своје друштво код себе на чај. Тих вечери, док је стара жена дремала над новинама, Милош је седео близу Зорке, и нагнут на какву књигу, шаптао јој је слатке љубавне речи.

У црном реденготу, са белом краватом и прсником, једним каранфилом крупним, црвеним и као свила, у рупици од капута, у новим лакованим ципелама по којим су падале широке и сјајне врвице, на меком канабету, где је седео поред своје драгане и пред њеном мајком, Кремић је посматрао свечану собу Зоркиног стана и у главу му се пело неко топло пијанство које му је давало осећање да је цео живот један сан, једна песма.

Салон је био пун ствари, те ствари су мало наличиле једна на другу и показивале да су докупљиване, у згодној прилици, у почетку месеца кад се прими пензија и уштеди на нечему.

Према сиротињским становима, на које је Милош био навикнуо у Београду, овај салон му је био сјајан, те није примећивао знаке селидбе ни чиновничког докупљивања у почетку сваког месеца. Он се осећао задовољан и срећан. Та је срећа позлаћивала све што његово око угледа. Своје задовољство изражавао је стискањем Зоркине руке, чим би спазио да госпа Селена не гледа.

Госпа Селена је била купила колача у изобиљу и старала се да буде што услужнија, као што је обичај у нашим породицама средње класе, где једно познанство чини догађај, а једна посета читаву епоху.

— Молим вас, служите се као у својој кући! — нудила је госпа Селена.

Она је била љубазна, али од оне љубазности лаке и површне која се изражава у лепим речима. Учтива и горда, она је хтела својом љубазношћу да обрати пажњу на себе, да покаже како је њена кућа богата и отмена, како је жена среског начелника, да је госпођа и да уме о свему говорити лепо и разложито. Њена реч је била наук, а њен живот срећа за земљу и друштво. Ова стара жена давала је утисак *госпе*, чиновничке жене, аристокрације нашег друштва, где се полаже све на церемонију, а не одмиче се даље од извештаченог опхођења и плитке унутрашњости.

Чај се служио на дивном сребрном послужавнику из обичног квази-порцуланског чајника.

То пак није сметало младим људима да буду задовољни и при добром апетиту.

Зорка је допуњавала мајчину церемонијалност својом простосрдачношћу. Сама је бирала лепше колаче и нудила их својим званицама.

— Зини — говорила је она Љубици и метнула би јој цео индијанер у уста.

Љубица је жватала и буљила очи више него што је морала, правила обешењачке гримасе и изазивала луд смех код свију.

Ова девојка, чије се лице обасјавало ватром страсти и имало боју угарака и неугашеног пепела, допала се госпа-Селени у толико у колико ју је уверавала како се њена ћерка разликује од ње. Љубица није имала више од осамнаест година, а знала је од свега по нешто. Она је била од оних девојака које тајна љубави посећује још од раног детињства и обасипа их мутним сновима и опасним полусазнањима. Дружење са школским друговима, ра̂не лектире, двосмислене фразе и немарност родитеља били су Љубицу научили рано много којечему. То се код ње било скупило у једно образовање половно и страсно, опасније од потпуне чедности и савршеног искуства. Ћерка богатог трговца из унутрашњости, навикла је била још из малена да јој свако годи, служи је, ласка, да се сваком допада, да овај живот сматра као гозбу. Своју лепоту је сматрала за таленат; имала је високо мишљење о своме образовању, васпитању и душевним способностима. Од живота је тражила све, не осећајући потребу да му врати ишта. Размажена приликама и околином, постајала је каприциозна. Волела је да неко пати од ње. Њеним живцима требало је увек једно занимање. У њој су расли инстикти, ничим необлагорођавани.

— Чувај хаљину! — викну јој Зорка кад се Љубица засмеја више него што је требало и комади од колача полетише из њених уста.

Она одмахну руком као да је мушкарац и прогунђа:

— До ђавола!

Чај се по три пута присипао. Колачи се поједоше сви. Госпа Селена донесе још некакве чоколаде.

Тек дуго после тога, госпа Селена узе да чита новине, а младеж да се игра друштвених игара. Они су имали тако много да саопште једно другоме, а нису смели прозборити ни речце о ономе што су осећали Због тога одоше да се играју писама. Зорка узе своје старо име: Ужице, а Милош: Дорћол.

Док су они писали, трудећи се да кажу што више на парченцету хартије, госпа Селена је дремала нагнута над четврту страну *Препорода* Разнолики огласи, оштампани на рђавој новинарској хартији, дрхтали су у њеним рукама, сувим као ноге у патке. Њена глава, кошчата и жута, са уснама нешто увученим због пада предњих зуба, са косом седом као прашина, клонула би с времена на време на њене мршаве груди. Наочари би јој спали на дно носа. То би је упола пробудило. Она би подизала свој увео струк, намештала наочаре, исправљала новине и правила се поново да марљиво чита шта има на продају и ко је умро. Али би њена глава поново клонула и неумитан сан играо се са овом поружњалом главом.

Љубица је хватала ове моменте и штипала Драгутина тако чврсто да се овај превијао од мука, и тек га се окане, кад јој овај најозбиљније рече на француски:

— Laisse-moi tranquille! Je vais crier!

Милош погледа Љубицу: овај перверзни цвет се смешно заводљиво и цинички, тресући своју црну косу, пуну таласавих сенки из којих су излазили мириси.

— Љубице! — примети Зорка.

— Que vous êtes bêtes, tous les trois! — одговори она.

ГЛАВА ТРЕЋА

КРЕМИЋКА.

Зорка и Љубица нису биле виделе Римски Бунар у београдском Граду, те се реше да прве недеље изиђе све четворо и да га виде. Али у очи саме недеље Љубица измисли да има да сврши некакав хитан посао у семинару и рече да не може с њима изићи.

Милош је знао да Зорка у том случају такође не може изићи, те замоли Љубицу:

— Бар сачекајте Зорку, док изиђе из куће, па после идите куд вам драго.

— Не, не могу, треба сутра да пораним — одлучно одговори Љубица.

Кремић разумеде да је то само њен каприс, да хоће да их наљути и покаже им како они обадвоје зависе од ње. То га наљути, те хтеде изгрдити Љубицу. Али га Зорка умири.

— Ти немаш право што се љутиш на Љубицу — рече му она. — Девојка има да ради. Теби је лако да излазиш кад хоћеш, јер си свршио школу... Не љути се; ми ћемо ипак изићи. Ја иначе треба да ових дана одем до газде и платим му кирију. Па ћу то учинити сутра... Дан раније дан доцније не мари ништа. Бићу готова око десет сати. После можемо ићи куд хоћемо. Ако се задржимо, казаћу мајци да сам се нашла с Љубицом.

— Где ћеш да те чекам?

— Тамо где је био жандарм,

„Где је био жандарм“, тако су њих двоје звали један угао до Дорћолске Основне Школе, где ју је Милош обично чекао. Једанпут кад је Милош туда шетао, чекајући своју драгану, спази га један жандарм, коме се ово шеткање младићево учинило подозриво, те га је мотрио, све док Зорка није дошла.

— Узећемо трамвај до Теразија. Тамо ћу бити готова за минут, па сам онда твоја све до ручка.

Као и сви младићи, Милош је дошао на место састанка нешто раније од уреченог времена, а Зорка се задоцнила.

Млади човек шетао је нервозно од једног до другог угла, загледајући сваки час у попречну улицу, која је водила на Дунав, неће ли спазити своју драгану. Време му се чинило дуго; сваки минут изгледао му је читава вечност. Кремић је знао да Зорка неће изостати, али му је било тешко на срцу од тог очекивања. Једно грозничаво нестрпљење га обузимало. У души је осећао сласт и љутњу.

— Што је нема... зашто се толико забавила? — гунђао је у себи и загледао у часовник.

Сказаљке се нису мицале. Он је приносио часовник ушима, да види да се није зауставио. Поново започињао своју шетњу и тражио по улици да се чиме забави.

Мислио је на Драгутина и Љубицу. И чудно! Разумевао је ову препланулу девојку, пуну крви и живаца, и више се на њу није љутио. Здрава, богата, размажена од људи и живота, она је још од како зна за себе, научили да свет зависи од ње, да се *њена* слуша, да буде прва и заповеда. Као што другима треба дувана, њеним живцима је требало заћевица. Тукући служавке и момке, она се научила да ужива у мукама своје околине.

Милош се сети, како је она мучила Драгутина, правила га љубоморним, потцењивала га и радила све обрнуто што јој је он говорио. И овај Драгутин, човек који је свачему стављао примедбе и замерке, без поговора се повијао каприсима и радио оно што је она хтела. Кад се познао са Кремићем, Драгутин га је освојио одмах својом спољашњошћу, јер је Ранковић био од оних људи, чије бело и одневано лице, очешљана коса и пристојно одело придобијају посматраоце и одобровољавају их. Томе се придруживали Драгутинова помирљивост и вечити обзири, које је Милош тумачио крајњом добротом.

— Сећам се кад је по највећем мразу испратио у пола ноћи на железничку станицу једног свог далеког рођака, који је одлазио у Маћедонију за конзула — мислио је Милош на Драгутина. — Ја сам његов најбољи пријатељ... Већ смо неколико година заједно. Што према мени... или бар према Зорки нема ових обзира и заштити нас од каприса његове драгане?

Падоше му на ум још неколико спомена из њиховог заједничког живота, где овај човек кога је сматрао за најбољег није хтео ни за длаку попустити у стварима које су се тицале његових личних интереса. И млади песник виде колико има лицемерног и рачунског у свој овој површној доброти, обзирима, помирљивости и углађеној спољашњости. Срце му се стеже пред овом опаском, јер осети да она доноси са собом смрт једног пријатељства.

У том Милош чу један шум иза својих леђа и још у даљини. Он се и не окрену, а осети да је то Зорка.

Млада жена је долазила са дна улице. Ишла је брзим и ситним кораком, придржавајући десном руком скут од хаљине. Устурене главе, радосних очију, обасјана осмехом и срећом, у хаљини циметасте боје, испод које су се играли таласи свиленог жипона, она је хитала у сусрет своме драгану. Кремић ју је посматрао у тој хаљини, која је за њега била нова, и питао се да ли је то Зорка. Жене мењају боју мењајући тоалету, као што се цвеће мења према ономе што га окружава. Млада жена је ишла брзо. На њој је све играло. Изгледала је лака као веверица, живља од живота и опојнија од мириса.

С краја улице појави се трамвај.

— Брзо . . . брзо — повика Милош. — Оде нам трамвај!

Зорка готово паде на Милоша и он је тако рећи унесе у трамвај.

Кола су била већ отворена, удешена за лето.

Заљубљени седоше на последњу клупу, окренуше леђа публици и за тренутак заборавише на страх да их може спазити ко од познатих. Ћутећи и дивећи се једно другоме, они су се гледали у очи.

— Јеси ли ме дуго чекао, мој Мико? — запита га Зорка и спусти на његово колено своју малу руку утегнуту у кожну рукавицу. — Журила сам се да стигнем на време. Али се увек нешто деси. Сад се мајка случајно опржила о шпархерд . . .

— Озбиљно?

— Не много! Мало по руци . . . Забавила сам се док сам јој помогла . . . Гле, како си шик данас! Треба сваки дан да се бријеш.

На Теразијама ју је Милош морао опет да чека. Овај минут му се понова учини читава вечност. Место је било опасно, што је туда било највише Милошевих познаника, те бојазан да га ко не спази увеличавала му је нестрпљење.

Свежина прошле ноћи је била раширила по небу завесу сивкастих облака, иза којих се сунце крило, допуштајући ипак да се погоди.

Милош је нехотимице прелетао погледом овај центар престонице, који је изгледао неједнак и неизрађен.

Уз модерне четворокатнице прибијала се нека тесна кућица још из турског доба, која се само, једним чудом и општинском немарношћу, одржавала да се не сруши. Тамо где није било таквих кућица, нове зграде штрчале су једна изнад друге, као да су се сопственици трудили да им кућа буде виша бар за пола метра од суседне. Старинска камена чесма са усахлим лавовским устима чудно је одударала од ситне гвоздене ограде модерних скверова. Одрасло кестење ширило се без реда између јектичавих липа и неког зимзеленог џбуња. Изнад свега овога издизала се ћелава зграда Росије, крупна као див, који је залутао међу нас мирне и скромне грађане. Она се обзирала по пространом београдском небу и мрзовољно спуштала свој поглед ниже себе, у неку папуџиницу, крај које је стајала натрула дрвена пушка, већа од човека, пушка која је опомињала на старо доба и старинске пушкаре.

Таман Зорка приђе Милошу, кад се појавише иза једног жилавог багрена крај *Балкана* две ноге, дугачке и суве као шестар.

— Ено Васића . . . . Бежимо — рече Милош и повуче Зорку у Призренску улицу. — Не бих волео да нас види. Он није рђав човек, али би све испричао у редакцији.

Они ударише на ниже, на Варош-капију; и кроз сплет тесних и кривих улица овог старог Београда, они избише у Град.

Тамо се осећала друга атмосфера. Сунце је било пробило облаке и изливало на земљу своју благу светлост. Ваздух је дрхтао и играо се по старинским бедемима. Затворено-зелена, ничим несметана трава расла је по рововима. Пролетње пољско цвеће мирисало ја на све стране. На Главној Капији блистао је достојанствено грб Краљевине Србије. По камењу јурили се гуштери. Човек би се, овако у пролеће, пријатно осећао у овој тврђави, где је свака стопа заливена човечјом крвљу, да је није ожалошћавао звекет ланаца на робијашима који су шетали у зазиданим двориштима.

— Ти ниси никад била у Римском Бунару? — упита Милош Зорку и узе је испод руке.

— Не, никада. Ја у опште мало знам Београд. Оно нешто што сам видела док сам још била у Вишој Женској Школи, и ово сад са тобом... то је готово све.

— А одрасла си у њему!

Зорка не примети ово чуђење, него се загледа у простран пак Горњег Града, где беху избили.

Парк је био празан. Један стражар мирно је шетао пред касарном. Неколико робијаша жута лица залевали су немарно стазе и цвеће. Крај њих је стајао чувар, с пушком о рамену и бајонетом у канијама. Пријатна свежина дизала се из воде, која је плавила земљу куљајући из дугачке цеви. Даље, у сунцу, зујале су пробуђене бубе око перунике и мрких бронзаних топова.

— Где је бунар? — упита Зорка.

— Ено, онамо... она велика жута зграда. То је Главни Генералштаб. Одмах испод њега налази се улаз у бунар.

У једном сниском дворишту које праве унутрашњи бедеми тврђаве и где сунце с муком продире кроз сенке од зидина и лиснате гране старог дуда, налази се један велики свод, затворен филаретама у виду српске тробојке. Ту је улаз у овај споменик римске културе.

Један прост, а отресит војник налазио се на служби при том бунару. Он им притрча, откључа капију и учтиво их пусти да први уђу унутра.

Из зидина је била језа и зима.

Војник запали два ручна фењера. Један задржа за себе, а други додаде Милошу и позва их да дођу.

— Мене је страх! — шапну Зорка и нерешљиво застаде на степеницама.

— Не бој се. Пут је потпуно сигуран — охрабри је Кремић. — Ја сам већ неколико пута овде био. Хајде ти за војником, а ја ћу за тобом.

— Ух, како је страшно! — опет ће Зорка.

— Хајде... хајде.. само је први корак тежак. Видећеш, степенице су благе и широке. Њима су некад ишле мазге натоварене водом.

Зорка се осмели и пође на ниже.

За кратко време, па се изгуби дневна светлост која је допирала са уласка. Помрчина је бивала гушћа, ваздух влажнији, а зидови љигавији.

— Подигни сукњу, да је не искаљаш — и Милошев глас тупо одјекну у дубини.

У подземној тишини чуо се само бат њихових ногу, прекидан с времена на време ударом капљица воде која се цедила из зидина. Капље су пуцале по голој, утабаној земљи или изненађивале голишав Зоркин врат, истржући младој жени по један крик.

Милош би се нагнуо нежно и притиснуо би јој пољубац на исто место. Зорка би се сва стресла и поверљиво га прекорила:

— Милоше!

Тај прекор још би више заголицао младог песника, и он се нагињао и љубио најежене маље по врату своје драгане.

Војник је дискретно измицао, не обзирући се.

Његов фењер, с напрслим стаклетом. појављивао се, с часа на час, на завојицама и мазгалама као једна велика, црвена звезда.

Око њих је била ноћ и дубока тишина. Били су далеко од улице, где живот пролази у ситним бригама за свакидашњицу. Они су били дубоко под земљом, окружени историјом и вековима. Све што је људско и привремено губило се из њиховог домашаја. Снажан шум вечности допирао је из влажних зидина. И Милош је желео да се ова подземна шетња продужи што више, бескрајно. Осећао се сав срећан, ту дубоко под земљом, сакривен од туђих очију и људске бесмислице. Али се војник заустави и рече:

— Ту смо.

Овде је ходник био пространији и водио је у круг.

— Ослушните! — рече војник.

У зидинама се јасно чуо шум таласа.

— То је Сава — рече Милош Зорки. — Она тече изнад наших глава.

— Како је овде и страшно, и лепо — одговори она и задивљено се окрете око себе.

Поцрнеле влажне зидине пресијавале су се на црвеној светлости фењера.

— Вода је још доле — рече војник — али се види. Ево погледајте!

Он уђе у једно удубљење, начињено као неки прозор, и наднесе фењер над провалију.

Доле у дубини и мраку, беласала се црна, вечита вода. Нешто огромно и старинско, непобедимо и вечито, зијало је из ње.

Двоје заљубљених обухватише се око паса и загледаше се у провалију. Ко зна докле би они остали, гледајући у ту црну масу воде, вечиту као и осећаји који су довели њих двоје над овај амбис, да их не трже војников глас.

— Видите, сад ћемо ударити овим другим путем. Он води с друге стране бунара. Али ћемо ипак избити онде одакле смо пошло. То је тако сазидано да се не би сретали они који силазе са онима који се враћају. Паметни људи ти Римљани — објашњавао је војник.

Кад избише на врх, очи им се засенуше од дневне светлости, беле као млеко. Њихове груди раширише се на пријатној свежини ваздуха који је долазио с поља.

Војник их приведе једном дрвеном столу, који они у почетку нису били видели, отвори једну књигу, извади писаљку из копорана, опљуну је и рече им да се запишу у споменицу.

Милош се потписа хитно, и пружи Зорки писаљку да се потпише.

Она написа своје име, али кад хтеде потписати и презиме, она заста неодлучно. Најзад одмахну главом, написа што је хтела и, смешећи се, обрати се Милошу:

— Ти се нећеш љутити!

Милош погледа у књигу и прочита:

— Зорка Кремићка.

Ма како да је била у шали, ова алузија на брак није му се допадала. Али, испуњен још оном подземном влагом, која се ругала свима људским обзирима, он се насмеши и лако удари Зорку, прстом по подваљку, као кад се хоће дете да покара и помилује. Млада жена узе га несташно под руку и пође ка излазу.

Војник је већ стајао на вратима, и прописно салутира, кад њих двоје прођоше, задовољан са добром напојницом.

Тек сад, изишавши испод земље, заљубљени пар примети сав сјај пролећа које је владало око њих.

Сунце је грејало благо. Његови зраци миловали су нежно све што додирну. С високог неба, прошараног још само по неким облачком, изливала се милина и радост од живота. Младо лишће треперило је на лаком пролетњем ветру Однекле се чула нека неразговетна песма. На команди тврђаве вила се високо у ваздуху тробојна застава са белим краљевским орлом.

Заљубљени воле да седе увек на пољу, где је простран хоризонат који подржава занос и улива велике наде. И ово двоје младих људи, као очарани, упутише се без речи једном вењаку, који је стајао на самој ивици брега, зарастао у лањску пузаћу ружу.

У осталом, час и време били су погодни за очарење. Ваздух је био млак и гладак. Пролетњи ветар, који је пиркао с времена на време, узнемиравао је човека, изненадно заголицавши врат, терао косу на чело, причињавао несвестицу и стварао илузију људског миловања. Испред очију се пружало бескрајно море од празног простора. У даљини се плавио Повлен, Маљен, Цер и Видојевица, а преко Саве, која је дрхтала као капља живе, губили се у недоглед безимени ритови по Срему и Банату. Испод тога мора, као у неком огледалу, зеленила се Авала и Кошутњак, белио се Београд, као горостасан полумесец, грлиле се две велике воде, изнад чијег састава дизала се сура београдска тврђава. Под самим ногама Милошевим црнили су се снажни бедеми барутане, пред којом су стражариле удвојене страже и цветало трње у ситним белим цветићима.

Раме уз раме са љубљеном женом и на догледу овог великог видика наше земље, Кремић осети да му једна снажна емоција пуни срце.

— Погледај, Зорка, све је ово наше. Ах, како је лепа ова земља, у којој смо се родили, како је слатко живети и умрети у њој — одушевљено рече млади песник, и у том тренутку разумеде ту баснословну храброст и уздање у себе оне гомиле сељака што су с трешњевим топовима и голоруки јуришали на ове зидине које су највећа царства подизала и бранила. И он се осети тако јак као ти његови полудивљи претци које народна песма описује:

На глави му капа од три вука,
А на леђа кожа од међеда.

Један воз затутња преко гвозденог моста на Сави и упути се ка Земуну.

Милош погледа за тим возом. Он осети у души једно оштро нестрпљење на путу своје судбе и журбу да што пре стигне своме циљу.

— Једног дана сешћу и ја на тај воз и одвести се у стране културне земље — рече Милош и загледа се у Зоркине дубоке и црне очи.

Колико доброте у тим црним очима и на том целом бледоликом лицу читао је он. Колико захвалности осећао је он према тој мирној девојци, код које су време и живот већ почели да остављају свој траг.

Његова затворена душа отвори се и он поче откривати своје интимне снове и планове. Он је говорио својој драгани да жели отићи на страну, видети све што је добро код великих народа, раширити своје знање, вратити се у своју земљу и предати се сав поезији, јавном раду, створити нова покољења, подићи нове идеале, објавити нове борбе и...

Његова машта била је равна његовом одушевљењу. Ах, како се та будућност чинила младом правнику, опијеном пролећем и љубављу! Она је била пуна славе и сласти, разноликог рада и сјајних успеха, и несумњиво га је водила у врх света и власти. Ах, како и у двадесетим годинама човек није далеко од детета које хоће да буде цар или бандист.

Зорка је ћутала и посматрала ретке пролазнике који су ишли прашњивим друмом поред Саве.

Како је и она желела, да осети, као њен драган, дах великих емоција, да јој се груди испуне пијанством и да се гурне у какав занос. Али, из збуњене ноћи њене прошлости није јој допирао ниједан спомен на успех. Она је била привезана, прикована за кућу. Њу су учили само дужностима. Нико се није питао да ли она има и каквог права? Зашто њој нису дали да се крене на пут, да ствара свој живот, да тражи своју срећу. Њу су тешили: чекај, још није дошла судбина... чекај, чекај и вечито чекај. Бљутава егзистенција девојке гадила јој се као лицемерство. А садашњост? Она јој није улевала никакве наде: овај млад човек, који је искрено воли, црта свој живот за читаве године, а нигде не помиње њу, њену помоћ и њено име. Ах, како је желела отићи некуд с Милошем, потпомагати га у остварењу његових планова, љубити, живети, дати се сва за његово добро, али као његова законита жена и ослобођена овог скривања, ових лажи пред светом...

И место одушевљења, за којим је чезнула, Зорка осети да се на њено срце товари дубока меланхолија пред овим видицима, сувише лепим и сувише пространим. Ипак она стеже срце и успе да на своје усне натера један осмех среће. И тако се смешила, не говорећи ништа што би могло покварити одушевљење њеног драгана

Поветарац их потсети поново, заголица их и очеша, па после отрча даље у парк, као размажено маче. Часовник на градској кули изби једанаест сати. Зорка се диже и рече Милошу:

— Пардон, Мико, ја треба да стигнем пре Љубице и да јој кажем шта ће рећи, ако је мајка успита где смо били.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

НА СВЕТЛОСТИ ЛОЈАНИХ СВЕЋА.

Сутра дан кад је ушао у редакцију *Препорода*, Кремић је био сасвим заборавио на онај непријатан сусрет са Богданом Васићем пред *Балканом*. Тако рећи није био добро ни прекорачио праг од уредништва кад га дочека подсмешљиво лице администратора Душана, округло као пун месец.

— Зато се ми ових дана не виђамо! — добаци му он.

— Све по хладу да нас не познаду! — певуцкао је Паја, сарадник за женски свет, још мамуран од последње пијанке.

— Шта га дирате? — бранила је Милоша ајнлегерка, вижљава девојка, ђаволастих очију и промуклог грла. — Млад је човек!

— Млад је човек и доликује му!... кррр... — имитира Душан ајнлегерку. — Неће он више којекакве расходоване...

И администратор избаци једну реч из свог специјалног речника.

— То нису исти пољупци; то нису исти загрљаји; то није иста чак ни она физичка драж — на глас је преводио преводилац. — То је сасвим *друга ствар*..

— Џабе је и сирће слатко — допуњавао га мамурни Женски Свет.

Кремићу би јасно да га је видео Богдан и у својој наивности испричао све то осталим сарадницима. Што је најгоре било, овај репортер, вичан новинарским комбинацијама, довео је ово виђење са оним Милошевим говором у *Москви*, па онда погодио све, Младом песнику није било тешко што њега дирају, него се љутио на себе, што је овим Зорку изнео на глас. Он је био дао себи реч, да је неће бар унесрећити, ако је не може начинити срећном. Осећао се сâм крив, руменео од стида и невешто покушавао да се одбрани једном лажју.

Он је био човек који није умео лагати, те је испадао још више смешан.

Другови га стадоше још више пецкати. Читаву недељу дана уредништво *Препорода* одјекивало је од пошалица на рачун Патриоте и његове љубави. Најзад се мораде умешати господин Стајић, власник и уредник овог листа.

Било је то у суботу вече, кад се у редакцији спремао недељни број. Уредник је био добре воље. Већ се посао примицао крају. Прва и четврта страна штампала се у велико. Стајић је био поручио криглу пива сваком сараднику. Седело се по столовима и ћаскало. Он зареди са својом табакером, и, кад дође до Милоша, он га ослови онако, уз реч:

— Сад знам и ја ту вашу историју. Видео сам вас заједно јуче пред вече. Пријатна девојка. Ја је познајем. Долази неки род мојој жени.

Сарадници се погледаше збуњено и окуњише нос.

Милош се чудио. Толико је пута говорио о *Препороду* са Зорком, а она му није поменула никада да је какав род уреднику.

— Јесте ли свршили што имате? — упита уредник Милоша после једне почивке.

— Чланак и *књижевности* дао сам још јутрос, да би слагачи што више одмакли. Ово мало вести израдио сам већ одавно. Дошле су само загребачке новине — одговори сарадник.

— Онда хајдете да ми правите друштво. Хтео бих нешто да омезетим.

— Зар нисте вечерали?

Уредник не одговори него се обрати администратору:

— Господин Душане, ако ме ко потражи, ја ћу бити код *Белог Орла.*

И њих двојица изиђоше на улицу.

— Та девојка није ми ни род ни помози Бог. А право да вам кажем нисам вас ни видео. Него иначе како би се то свршило? Мислим да ће Душан имати од сад више респекта према мојој рођаци! — рече уредник Милошу кад седоше у засебно одељење код *Белог Орла.* — Једну криглу, не?

— Да, хвала! Не знам како да вам захвалим, господин-Стајићу. Спасли сте ме од једне невидовне беде. Недељу дана...

— Не, то није ништа!... Него, ја нисам све рекао. Видите, господин-Кремићу, мени је незгодно да се мешам у ваше личне ствари. Али опет не желим да моји сарадници имају више неприлика него што морају... Имам да вам дам један савет. Само да ми не кажете: „Саветници нек иду у Државни Савет!“

— О!

— Да, шта сам оно хтео рећи? . . . Не мислите да је ова ваша историја сад скривена за навек. То се не да сакрити.

— Али ја нисам гимназист! — одговори му Милош и зачуђено развуче обрве.

— Ништа с тим. Заљубљени су као пијанице. Пијан човек мисли да свет не види кад се љуља улицом . . . Колико знам о тој вашој ствари, то је нека девојка?

— Да.

— Тим горе. У вашим годинама човек се не задовољава само слатким речима и љубавним писмима. Знате ли ви да ваши вршњаци већ имају читаву породицу?

— Разумем. Али има ваздан начина да се последице спрече и отклоне — убеђено одговори млади човек.

— Да, има начина, али ниједног јединог који је потпуно сигуран . . . Нисам се преварио: ви схваћате ову ствар сувише олако.

— Господин-Стајићу!

— Није ни чудо — продужи уредник. Ви сте тако рећи јуче из школе изишли. Сад сте се отресли лекција и испита, али сте изгубили право на опраштање, право на оно: ђак је! ђаци су ђаволи! Ступили сте у живот, где нема више испита, али где и најмања ствар утиче на вашу срећу, на вашу даљу будућност.

— Како то?

— Ви још мислите: треба сести и добро загрејати столицу, па је петица ту; треба учинити све што се од човека тражи, па је успех сигуран! Видите, то тако иде у школи, на табли, то је доктрина, математика, голо теориско знање које нам школа даје. Али то није живот. Колико има људи који су имали праве вредности за рад, који су дали све што се од човека тражи, па ипак нису успели и отишли су бестрага, пропали у мрак, замакли у гроб и заборав. Живот је друго нешто. Око вас се разапињу замке. Живот вам поставља загонетке. На сваком кораку ви се сусрећете са непознатим лицима и налазите се пред несигурним стварима. Крај вас промиче бујица догађаја које треба осетити, предухитрити или сустићи, схватити и употребити. Ви ступате кроз опасан хоризонат магле, пун кршева од случаја, пун провалија атавизма. Треба стално држати руке пред собом, да не разбијете чело пред каквом изненадном препреком, треба корачати опрезно као ухода и спавати са отвореним очима као зец. Ако нећете да будете фаталиста или живинче, ви морате . . .

У том се угасише све електричне сијалице у кафани. Неко запљеска рукама за једним удаљеним столом. Момци се растрчаше да траже свеће.

— Ах, ова наша електрика — прекину уредник своју беседу. — Ово је Богу плакати. Мораћемо писати поново о њој.

Келнер донесе једну лојану свећу и забоде је у пикслу на столу. Њена слаба жута светлост паде на уредниково лице.

Независно од предмета њиховог разговора, Кремић се загледа у ово лице. Он је и раније у уредништву посматрао ово жучно и јако челоredниково, кад је хтео да по његовом изразу оцени вредност гостију, чији је пријем био степенован према вредности коју је лист имао од њих. Стајић је имао између обрва једну бору, бору човека који ради en gros, а у очима један пламен, интелигентан и забринут, који је још више истицао ону бору између обрва и говорио да је њен сопственик у великом послу. Ово лице које се среће само у великим варошима, изгледало је сад још забринутије.

— Је ли она студенткиња? — упита Кремића уредник, започињући стари разговор.

— Није — суво одговори млади песник.

— Онда је оно што сам очекивао: газдарица, газдаричина ћерка или постарија девојка из авлије, у сваком случају жена која није за вас и од које би задрхтали, при самој помисли, да вам буде законита жена.

— Ја нисам толико наиван, господин-Стајићу, како ви мислите. Између нас нема ништа друго до услуга за услугу, љубав за љубав. Ништа јој нисам обећао. И једног дана, кад осетимо да смо једно другом на сметњи, ми ћемо се разићи онако како смо се и састали, остављајући једно другом пуну слободу и леп спомен на једно пријатељство.

— Бога вам, зар ви још мислите да постоји слобода љубави? Зар може постојати слободног располагања у осећању које иде у делиријум? Мој драги пријатељу, јесте ли ви икад волели? Није љубав она слика крилатог детета које пецка ситним стрелицама. Она је опасан микроб против кога нема лека, неодољива страст, стара колико и живот, тајанствена сила, јака као смрт, која се не обзире на добро и на зло, не води рачуна о предрасудама, моралу, части, прошлости и будућности, о животу, и опет све то она садржи у себи, целу васељену човекових мисли, нада и планова. Погледајте око себе. Ни најопасније заразе ни непогоде у природи не стварају толико зла и несрећа као то што се тако безазлено назива љубав.

Уредник *Препорода* упали једну цигару, па настави:

— Хоћу да будем слободан. Ви се налазите у најопаснијем добу живота, кад се човек ствара и кад крв превире. Преживели сте неколико сентименталних љубавица, одвојених од света и тела. Нагон физички трошили сте по недостојним местима, која су вам изазивала одвратност. Сад сте пак нашли једну девојку чији телесни додир неће вас више плашити фантомом заразе. Неприметно и полагано, ви ћете према њој осетити прво захвалност, па после нежност, блискост, пријатељство и најзад немогућност да се од ње одвојите. Ово последње је оно што се назива љубав, права љубав, која неминовно води у брак. Тако се то обично дешава у свету: човек узима прву жену која му се подаје, да би послушао голу вољу својих чула, и, не надајући се, усред баханалије своје страсти, он изненадно открива мистерију нематеријалне љубави, и жену која му се подала украшава најсјајнијим кристалима свога срца. Код девојке је обично обрнуто: тражећи само заједницу две чисте наклоности, она упозна миловања физичке љубави и, хипнотисана овим открићем, она се предаје човеку против свих разлога беде која је чека.

— То вам је тачно, господин-Стајићу. Ја сам отпочео онако... као од шале, не осећајући према тој жени ништа више до једне благе симпатије. А сад, с дана у дан, ја осећам да ми је она све ближа. Мени би било врло жао да јој шта криво учиним. Па ипак, ја не поимам: откуд то мора да неминовно води у брак. Она сама увиђа да ја још нисам спреман да оснујем породицу, и затим: моје место, планови за одлазак на страну, моја породица, њених тридесет година...

— Ах! — пресече га уредник — све то није ништа у моменту кад се брак појави као природни и једини закључак обостраних односа. У вашим годинама које су, ја вам понављам, најкритичније у човечијем животу, маните се љубакања. Ако пак осећате неизоставну потребу да сте вољени, нађите једну жену којој можете без премишљања дати своје име. Још није доцкан. У љубави која се рађа, као што је случај код вас, дешава се да се човечја природа изненадно тргне, као коњ који нањуши смрт. Као тај коњ, природа оклева најпре; затим се окреће са ужасом, пропиње се и скаче у страну. Мислим да тај моменат већ наступа код вас. Пазите на њега, јер је тада још време да се бежи.

Милош се осмехну на ово упоређење и загледа се поново у црте свога шефа.

— Какве ли су страсти убледиле ове образе? — мислио је он. — Какве ли су мисли издубиле ово чело, какве несанице ожалостиле ове очи? Је ли то лице срећна човека, који је рођен у богатој кући, коме су сви догађаји ишли на руку, који је узео жену коју је волео? Откуд ове тврде мисли човеку који није доживео дане без хлеба, муке од немања средстава за постигнуће својих амбиција ни увреде претпостављених?

Али су ова велика уста остајала затворена личним патњама и говорила младом песнику:

— Ви сте млад паметан човек. Скупо сте платили све што имате. Заборавићете што сте пропатили, јер сте сачували здравље, свршили школу кад и како треба. Већ до сад сте стекли лепо име у нашој књижевности. Али сад, кад сте избили на широк колски пут, где можете јурити у каријеру, весели и поносни, не скрећите слепачки у ћорсокак. Загледајте најпре где идете; узмите ствари за оно што су и људе онакве какви су... Па онда нека вам је срећан пут! Пре, а после, ви ћете видети да је жртва коју вам чини та девојка огромна. Чиме јој је можете надокнадити? Задовољењем сличне потребе? Не! Потреба коју ви осећате код жене је готово неосетна. Задовољство које она ту осећа јесте што ствара задовољство љубљеном човеку. Ви нећете моћи сакрити своју љубав и ви ћете ову жену компромитовати. И шта онда долази? Ви ћете бити или обичан човек, па ћете је оставити, бацајући јој у лице њену прошлост и утеху да ви нисте први и да нећете бити последњи. Или ћете остати частан човек, и . . . узећете је за жену. Ту вам погрешку неће нико опростити, јер свет не верује у часне људе и опрашта само рђавим. Та ће жена постати препрека за све: породицу, друштво, каријеру. Цео ваш живот биће отрован.

— Али, господин-Стајићу, ви је не познајете. Још ми до сад никад није споменула брак. Што се пак тиче мене...

— Ах, ви сте два бедна створа — продужи уредник. — Ако продужите, то што ће се догодити, десиће се независно од вас. Пресеците на кратко ваше лудости... Човек се не спрда са љубављу... Ви ћете бити побеђени на један или други начин. Ја вас добро познајем, Кремићу. Мислите да вас ја не одвајам од оних који су у стању да за једну криглу пива протуре у лист шта ко хоће. Ја знам да сте ви частан човек. И баш зато, господине Кремићу, ова проба на коју вас ставља ваша судбина — како би се то рекло у каквом шаблонском роману — јесте опасна за вас. Узмите се на ум, јер обично најбољи људи падају најниже. Они други, тај велики рестл човечанства, средње душе и обичног срца, они нађу без по муке компромисе између добра и зла, између дужности и страсти, што им допушта да живе без борбе и пораза. Кад падају они се дочекују на ноге као мачке. Они се много не убијају, не изненађују никога, подижу мало ларме око себе, тако да могу да се лече и да отпочну понова. Оканите се да тражите своју срећу по недопуштеним забранима страсти, јер видите да су страсти камен спотицања у животу целог света... Пазите да тај камен не буде у вашем животу катастрофа.

У том тренутку електрика сину поново. По кафани се зачуше псовке на рачун Безименог Друштва.

Редакциски шегрт, сав црн по лицу од штампарске боје, приђе уреднику и запита га брзо, не прекидајући реченицу, као да је научио на памет:

— Послао ме господин Душан да вас упитам: хоће ли да закључи лист. Све је готово. Остаће три шифа слога за понедељак.

— Нека причекају, сад ћу ја . . . Хоћете ли још по један шнит? Боље ће се спавати — обрати се уредник Кремићу. — Треба да пустим још ову вест . . . зајаукаће белгиски безимењаци, па ће сами нудити трамвајске карте.

ГЛАВА ПЕТА

ИНТИМНА БУРА.

Ускршњи празници су се примицали.

Договорили су се да ће заједно изићи на Велики Петак да целивају плаштаницу.

Били су тачно заказали време и место где ће се састати, улице куда ће проћи, место где ће се одморити и све појединости које заљубљени воле да одређују и у најситнијим својим плановима. Било је све готово, кад Милошу дође Љубица, и јави му, да се госпа Селена одлучила да и она изиђе са Зорком.

— Онда нема ништа од нашег састанка — рече Кремић љутито и претпостави да се одрече виђења са Зорком него да са претвара пред њеном мајком, говори *ви* својој драгани и да крије свој заљубљени поглед.

Али му Зорка јави поново, да ће мајку испратити одмах после цркве.

Милош приста.

Свет је био нагрнуо на Саборну Цркву око четири сата, нарочито онај свет у Београду који иде у цркву само на бденија и свадбе. Свечана служба одслужила се уз пратњу клепала. Пред олтаром била је подигнута раскошна гробница Сина Божјег, пуна цвећа, светлости и злата. Четири војника с ножем на пушци чували су Господњи Гроб. Свет је нагрнуо да пољуби излизано платно, на којем је било представљено измучено тело Галилејчево.

Кремић није био много побожан. Ипак су му годили: ова свечаност и многобројни народ, клепала, војници, пушке и крстови Сећао се сличних прилика кад је био мали, у Ужицу, тамошње скромне гробнице и Здравка Еркуле који је био почасни клисара и лупао у клепала. У цркви није био одкако је свршио гимназију, те му је пријао мирис тамјана и воштаних свећа. Као круна свега било је очекивање Зорке, које је био жељан дан и ноћ, Зорке бледе и добре, коју је његова мисао улепшавала све више.

Она је стајала до самих столова, с леве стране у цркви, окружена гомилом девојака. Ништа на њој, ни држање ни одело, није је одвајало од осталог света, али Кремићу је било лако разликовати је у гомили глава као булку у пољу пшенице. Зорка је била на челу свега, садржавала све и око себе расипала зраке као златни крст на гробу Господњем.

Зорка га је такође спазила. С времена на време, она би се окренула и послала му један осмех пун љубави, среће и захвалности.

Милош је остао до краја службе и причекао да Зорка пољуби плаштаницу. Кад је виде да се већ примакла гробници, Милош се прогура и стаде на ивицу гомиле куда је Зорка требала да прође. Она је прошла разговарајући се са мајком, и, неопажена ни од ког, повукла га за пеш од капута. То је било уместо пољупца

Драгутин је био остао код куће и обећао да ће изнићи, кад се девојке врате кући с госпа-Селеном, те остатак времена до уреченог састанка Милош проведе сâм на Калимегдану.

По небу се гонили облаци, који су опомињали да ће бити кише.

— Јеси ли се много тргао кад сам те повукла за капут — рече му Зорка врло расположена, кад се најзад састаше. — Ти си био тако шик, мој слатки Ерице, и гледао ме заљубљено, да сам те усред цркве хтела пољубити...

— Куд ћемо да идемо? — запита Драгутин.

Љубица предложи да се иде на пиво.

— Код *Круне?*

— Тамо су све сами Јевреји.

— Код *Српског Краља?*

— Како хоћете! — одговори Милош и уздахну.

Зорка га погледа зачуђено и запита:

— Шта значи тај дубок уздах?

— Ништа! — насмеја се Кремић. — Данас сам много радио, па сам прилично уморан.

— Хајдемо... хајдемо. Пиво ће те разгалити.

Било је у велико топло. Али столови нису још били намештени пред кафаном него су само врата и прозори били широм отворени.

Друштво се посади за један сто.

— Овде дува од врата — пожали се Зорка, и они пређоше за други сто.

Али је ту дувало од прозора, те се они поново преместише.

Зорка, расположена као дете, пућила је усне као да је хтела да каже да јој се ни ту не допада.

— Шта ти овде фали? — упита је Милош.

— Ово је канабе тако тесно — одговори Зорка размажено. — Пукоше ми леђа.

Кремић, кога је ово премештање још више нервирало, изнурен радом тога дана, плану па и не мислећи шта говори, рече:

— Тешко ономе коме ти будеш жена.

Зорка га погледа једним дубоким погледом, као да је хтела да испита је ли то све шала, па навикла да људе сматра за добре док се о противном не увери, она несташно дохвати чашу, куцну је о Милошеву, и рече смејући се:

— Ја ћу бити само твоја!

— Не, никада! — пресече је Кремић, чудећи се и сâм одлучности свога гласа.

Млада жена, која је била већ принела чашу устима, изненађена овом свирепом одлучношћу, спусти је на сто недодирнуту и занеме.

Драгутин и Љубица су се били повукли у један угао. Комади њиховог разговора допирали су с часа на час до Милоша.

Љубица је говорила о богатству свога оца и тврдила да је он одвојио тридесет хиљада динара за њен мираз, које је дао на приплод тамошњој штедионици с условом да му за ту суму гарантују чланови управе целим својим имањем Ранковић је опет правио планове, како ће брзо положити испит, ослободити се војске, венчати се с Љубицом и отићи с њом на југ, на море, па онда у Париз да се усаврше у језику и он да положи докторат.

Песник љубави посматрао је час овај пар којем је све ишло на руку, а час своју драгану која је седела клонуле главе и мутних очију. Он се чудио промени свога друга који се тако лако решио на женидбу, он који је по десет пута загледао једну крагну док је купи. Је ли томе био разлог новац или баш ова девојка раскошне и неукусне тоалете, бујне косе, преласних очију и леденог лица, као у рекламе за миришљави сапун, коју је човек мало час видео на зиду какве берберница?

Његови живци беху и сувише заморени, да разреши овај проблем, те Кремић хтеде да започне један лак разговор са Зорком, као да се ништа није десило.

— Погле оног келнера — рече јој он — како слатко пуши, сакривен иза пећи. Рекао бих да се сав топи у цигару!

Зорка не одговори ништа.

Кремић се поново наљути.

Он није схватао како тешко може пасти једној жени која је погрешила отказ љубави оног човека због кога је загазила у грех. Јер жена не одваја љубав од брака. Она приноси љубави на жртву све и сматра је за вечиту, док човек, па макар он био и најбољи, види у својој љубави само једну епизоду. Он поклања овој вези само један моменат, један део свога живота, док жена обухвата целу будућност, не зауставља се ни на ивици гроба, продужује своје мисли чак и на други свет и везује се за човека једном за свагда, једном за целу вечност.

— Ти си јогуница! — прекори Милош своју

драгану, па дохвати једне новине, обешене више себе и стаде их читати, не схваћајући смисао ни прве реченице.

— Ви можете располагати вашом женидбом како хоћете — одговори му Зорка. — Али немате право да ме вређате... Људи су брутални и свирепи, пфуј!

Она се угризе за усне да не заплаче.

Милош је погледа, тако невеселу и бледу, и би му је жао. Он је несвесно упореди са Љубицом, која је ту седела поред ње здрава, млада, богата, бесна, и безбрижно правила планове за сјајну будућност. Њега обузе жалост за Зорком, искрена, несебична жалост. Он зажеле да и Зорка буде тако млада, здрава, богата и безбрижна, али не ради њега већ ради ње саме, да буде весела и савршена онако како мајка жели својој деци, брат сестри, сестра брату.

Од кад овај чист и несебичан осећај није затресао његове груди? Али у исто доба он се загледа у своју судбину. Као сва бића, обдарена тананим нервима, он изазва лако пред собом своје потребе и будућност; и цела његова природа задрхта кад виде колико му треба још помоћи, како мало има да одвоји од себе за другог и како му је будућност још магловита и претећа.

Ова два осећања, љубав према ближњем и љубав према себи самом сукобише се оштро у његовом срцу. Он осети да једно мора надјачати. Он је волео себе изнад свега, али је осећао да не може бити себичан и свиреп према својој драгани. И млади песник покуша да измири ова два осећаја, да их намести један до другог или бар одложи за доцније њихову одсудну битку. Он се клео Зорки да је воли као драгану, као пријатеља, мајку и сестру, као себе самога, као све најзад, али да је не може узети за жену због мале плате, несигурног положаја, обавеза према породици, обавеза према њој самој.

— Све се може кад се хоће — одбијала је Зорка. — У почетку би било тешко, плате су мале, али доцније... Нема чиновника који је умро од глади. А кад се има хлеба...

— Хлеб . . . хлеб — прекиде је Кремић. — Мислиш ли да је све казано кад се каже: хлеб. Ваљада у животу има још нечега сем хлеба.

— Љубав.

— Ти знаш да те ја волим, Зорка, и кад ти овако морам да говорим ја више жалим него ти.

— Па кад ме волиш, што ме нећеш за жену? — опирала се Зорка.

— Ти говориш као дете. Зар нема људи који се воле, а не живе у браку? Колико пак има других које је црква венчала, а посреду њих нема ни сенке љубави. Брак није што и љубав . . . Ах, Зорка не говори ми више о њему, ја презирем данашњи брак . . . он је пун лажи и рачуна; не квари ми визију коју сам о теби створио Ја те волим баш због тога што ти не рачунаш, што ниси као друге жене... Иначе, ја ћу мислити да је све ово рачун да је твоја љубав једна лажна маска . . .

— Милоше! . . . Ох, не, Милоше, не говори тако, не мисли то. Ја те нисам заволела да бих те преварила. Ја желим твоју срећу. Ја нисам мислила на брак; без престанка ја сам мислила на љубав; управо они су нераздвојно везани за моју душу; то су две речи које значе једно исто. Ах, како бих волела изићи с тобом, овако заједно, руку под руку, у свет, међу познате, и ведра чела показати свакоме: ово је човек који ми је драг; јест, видите сви, нас двоје се волимо и живимо заједно.

— Шта нам овако недостаје, Зорка? Шта нас се тиче свет? Шта маримо хоће ли он знати да се волимо или не.

— Не, Мико. Ти се вараш. Свет значи много. Ми у њему радимо, зависимо од њега. Он је кадар да нас скрши и уздигне.

— Али, Зорка, што се ми више кријемо, све ће наша љубав бити слађа, и милији ови тренутци овако уграбљени, украдени . . .

— Не . . . не . . . Срећа се не граби и не краде — јецала је Зорка. — Не . . . не, мој Милоше. Не говори ми тако . . . Остави ми наде. Реци ми: не данас, не сутра, али једном зацело!

— То није могућно! — одлучно одговори Милош.

— То није могућно? — понови Зорка упитно. — Дакле ти кидаш све што је између нас. Како сам те ја другојачије замишљала! Ах, колико људи толико и ћуди, колико срца толико и љубави.

Зорка окрену главу од свог драгана и занесе се гледајући на улицу, камо је већ падао мрак. Изненадно она се трже, окрете се Милошу и рече му:

— Слушај, Милоше. Ја сам знала да се овај брак не може брзо остварити. Али сам веровала да је он бар твој циљ, твоја жеља. То ми је давало право да те волим. Сад видим да сам се преварила. Ја више не могу да те волим, јер нећу да сам ничија наложница.

Они се обоје стресоше од ове речи која први пут паде између њих и заћуташе, не разумејући једно другога и остајући свако на својој страни.

Милош се поново загледа у новине, а Зорка на улицу.

Из другог одељења кафане допирало је тупо куцање лопта на билијару.

Ко зна докле би они остали тако задубљени, да их не трже Љубичин глас:

— Зорка, хоћеш ли с нама?

Ова девојка која је већ у велико била отпочела лов на мужа чула је све шта су говорили Милош и Зорка. Она се побоја, да јој Милошеве теорије не отргну Драгутина, чији изгледи на велику будућност обећавали су јој оно што јој очево имање није давало.

Кремић не примети да се Љубичин позив односио само на Зорку, те он одговори у место ње:

— Да, да, и ми ћемо сад . . . Келнер, плати!

Пред њима је била широка црна улица с венцем немоћних електричних сијалица. Са неба је сијао хладан и блед месец, и ноћ падала густа и влажна.

Они се несвесно упутише на Калимегдан. Драгутин и Љубица се изгубише у брзо. Главне стазе биле су јако осветљене. Неколико шетача ишли су лепо и полако. Даље по споредним стазама ширила се црна ноћ и увијала парк у неку жалосну свечаност.

Милош и Зорка се нису добро осећали на овој јакој светлости. Између њих је била пала једна тешка реч која их је обоје покрила стидом. Стога они претпоставише споредне стазе и загазише у мрак.

Кроз тек олистало грање видели се зелени рефлекси електричне светлости на главним стазама. Ноћ је бивала све гушћа. Дубоку тишину мутила је само неразговетна песма овог лепог парка.

Они су ишли стопу пред стопу, обузети овом великом тишином самоће и тиштањем својих болова. Све тако, држећи се градског платна, они избише на једно узвишено место, на домаку Саве, ограђено гвозденом оградицом и перуником. Они застадоше изненађени призором који се отвори пред њиховим очима.

Хиљаде лампиона и сијалица описивали су циновски полукруг Београда, који је почињао од Калимегдана, пео се на Славију и Бањицу, па се спуштао преко Топчидерског Брда на Чукарицу и савску обалу. Испод вароши, текла је црна Савина вода и сливала се с равном обалом на супротној страни у бескрајну морску пучину. У пристаништу горео је само један лампион и бацао сву светлост на нову зграду царинарнице, белу и као изниклу из земље. Унаоколо се виделе црне силуете лађа и дирека на шлеповима. Један задоцнели пароброд промицао је поред тајанствених бедема београдске тврђаве, прелазио у Дунав и пловио уз воду ка Земуну, чији се правилан кеј назирао у мраку. Све је то било покривено високим пространим небом, пуним звезда.

Испод њих, на једној клупи, у сенци липа седели су Драгутин и Љубица, и грлили су се без бојазни да их ко не опази. Преко рамена младог човека видела се глава преплануле студенткиње, затворених очију и утопљена у задовољство.

Милош је стајао непомичан. Светлост помешана од бледих звезда и удаљеног општинског осветљења, правила му је лице још блеђе, још невеселије.

Зорка га погледа и би ганута. Она је била биће, којима је љубав позив, које не може да гледа страдања ближњега. У несрећи свога драгана она заборави своју муку. Без речи, она се пропе на прсте, положи руку на Милошево раме, притиште му на усне пун и благ пољубац, и предаде се будућности, онако без сигурности, као Колумбо кад је возио ка непознатим земљама, надајући се у дну душе награди за своју љубав.

Једна локомотива писну жалосно негде далеко... даље од железничке станице.

ГЛАВА ШЕСТА

УРАНАК.

Не треба жалити што се губе неки наши обичаји. Место њих долазе нови, исто тако лепи, исто тако свечани и занимљиви. Или се стари, као свака мода, поврађају, обновљени и подмлађени, те постају још примамљивији због мириса прошлости и прашине заборава који су их покривали.

До пре неколико година у Београду је мало ко знао за Ђурђевски Уранак. Сад се он слави, из године у годину, све више и интимније.

Године кад се догађа ова проста драма два људска срца, Ђурђев-дан је освануо врло пријатан. Облаци, који су уочи празника претили кишом, растурили су се одмах по сунчеву заласку. На земљу се спустила млака пролетња ноћ, пуна процв餐алог jоргована и олисталих грана. Многе звезде сијале су на небу. Нова топлота лета које се објављивало и треперење преласне априлске ноћи нису очима давале да се склопе. Шум природе навањивао је са свију страна. Груди су тражиле слободног ваздуха, живци пољске свежине, а срце је куцало за пролетњим заносом и пољупцима.

Групе народа црнеле су се по београдским улицама, будним као да није дубока ноћ, и јуриле у поље и шуму. Општина није штедела светлости.

Трамваји су шкрипали на свима пругама. Дуги шетни возови образовали се на железничкој станици. Из варошких паркова допирали су звуци војне музике. По брдима се виделе веселе ватре. Ноћна тишина је звонила од песме, подврискивања мушког и смеха жена.

Оба заљубљена пара са Дорћола сишла су са трамваја код Монопола и оставили госпа-Селену да продужи пут с комшиникама до Топчидера. Окренули су преко моста и корачали као да их неко јури.

— Зашто трчимо?

— Лакше, лакше.

Они су тако говорили једно другоме, али тек што би успорили ход, опет би њини кораци били дужи и бржи, и они су трчали уз Топчидерско Брдо. хипнотизовани свим оним црним гомилицама народа који је хитао поред њих као јато мушица на светлост.

— Где ћемо их наћи? — упита Милош своју драгану, мислећи на госпа-Селену и комшинке.

— Они ће бити код трамвајске чекаонице, па ћемо право у Кошутњак на кафу и доручак — испрекидано одговори млада жена, сва задувана од брзог хода и среће којој није знала узрока. — После можемо отићи мало до Раковице или Кијева.

На врх Топчидерског брда застали да предахну.

Зора је пуцала. Први сунчани зраци избацивали су румено прамење као ракетле, иза једног села, чије се куће белиле у брду даље од Торлака. Ноћ је скупљала крила, вукући их полагано преко Булбулдера, Дунава, банатске равнице, изнад шуме у Кошутњаку, Банова Брда и по модрој Савиној води, да их састави више Земуна, као да је ту хтела да да последњи отпор сунцу, које је, уверено у своју снагу, свечано и победоносно објављивало свој долазак. Из росних долина дизали се сиви праменови магле. Ваздух се белио. Из тамних сенки долазио је неразговетан шум пробуђене природе и света.

Наједанпут замуче све. По природи прште један бисерни сјај Капљице на дрвећу, роса по трави, прозори на околним вилама и две велике воде, које су квасиле Београд, засветлише као дијамантске ватре и окренуше се сви ка једној тачки, ка месту где се било појавило сунце. Оно је било велико и блиставо. Није допуштало да се гледа у њега.

У том тренутку Зорка је посматрала Милоша, нешто бледог од неспавања, како упорно гледа у сунце. Она је тада упоређивала овог човека замршене косе и меланхоличног осмеха на лицу, са једном сликом, коју је била, независно од њега, урезала у срце, вишу од реалности и неприродну.

— Чудновато! — рече му она. — Мени изгледа да смо ми и лане излазили овамо рано, да је био Ђурђев-дан, ноћ била исто овако мека, сунце излазило иза истог оног дрвета, да смо ми двоје стајали на овом истом месту, где је телеграфски дирек чворнат и крив, и да си ти тако био замишљен и леп. И још нешто: мени се чини данас, да смо се ми још раније видели и да се познајемо одавно. Твој поглед, твој глас, очи и тај невесео осмех који ти игра око усана, сећају ме једне слике коју ја давно носим у срцу. Боже мој, кад смо се ми први пут видели?

Кад се спустише у Топчидер, они приметише читав мравињак од шетача, кола, столова и корпи. Плаво јутро овог ђурђевског дана дрхтало је изнад ове гомиле, песковитих стаза, росних шумарака и разнобојног цвећа. Голуждрава циганчад свирала овде онде. Са свих страна одјекивала песма, кикот, шале, дозивање, звиждање, њакање, лајање и сви облици људских и животињских гласова.

Код трамвајске чекаонице Зорка једва нађе госпа-Селену, те се сви, с комшинкама заједно, кренуше у Кошутњак.

Милош и Зорка нису се одвајали једно од другог. За доручком су седели заједно. Милош јој је помагао да исече хлеб. Рука је руку додиривала. Поглед се упијао у поглед.

После доручка Кремић позва цело друштво у кафану да их части.

— Драге воље — рече једна комшинка.

— Бога ми ја сам још уморна — одговори бабица.

— Могла бих једну кафу, али да ми је овде... овако да се не мичем. Најела сам се гибанице, па хоћу да пукнем.

— Нађи дрва, па ће бити кафе — одговори овој бабица.

— Дëте, ви млађи, накупите дрва, па има времена и за кафану — готово заповеди госпа Селена.

Оба љубавна пара дигоше се као на команду и зађоше у шуму. Али тек што измакоше испред очију познатих, они се ћутке одвојише једно од другог и ударише разним путевима.

Милош и Зорка пођоше стазом која води лево од Хајдучке Чесме. Око њих је било суварака на сваком кораку, али они продужише ићи све дубље у шуму, ношени другим мислима

Стаза којом су ишли била је сва влажна од јутарње свежине. Оно велико и блиставо сунце није могло продрети кроз зелен сплет буковог лишћа, већ су се његови зраци примећавали само овде онде, по дрвећу, као сјајне тачке. По земљи је трулило бледо лањско лишће, наслагано у дебеле слојеве. Ваздух је био сладак као млеко и мирисао на загоретину. Једна веверица црна дугачка репа несташно је скакала испред њих, с гране на грану, и гледала их упитно својим ситним мишјим очима. Око њихове главе пролетали су гундељи, безбрижни и глупи. На једном глогу стајала је једна тица, налик на врапца, само дужег репа и са три жуте пруге на глави. Она није мрдала са свог места, стојећи тако у пози као да је хтела да се фотографише. Тек их примети кад јој се они приближише, те прну на други олистали глог и запева. Њена песма, која се састојала из три тона: два кратка, а трећи врло отегнут, била је проста али допадљива. Тици се одзивале њене друге, истом песмом, те цела шума одјекивала од ова три проста тона.

Заљубљени пар је осећао овде живу, бесмртну природу, чуо је њен дах, видео њено кретање, треперење, живот, разумевао њену широку филозофију безбрижности и заборава; осећао се и сâм један део тог зеленила које се рађа, живи, умире и обнавља, весело и безбрижно, покоравао се несавладљивим законима нечег општег, целог, нечег што измиче човечјем разуму и што је савршеније од њега.

Уздаси загушеног дивљења излазили су један за другим из њихових груди. Њихови погледи прелетали су у екстази, са чаробних сенка дрвећа тек додирнутог светлосним тачкама на старо лањско лишће, суво и бледо, што се пресијавало из сребра у злато; њихове очи се опијале интензивном бојом цвећа у планини; а њихове уши се жедно напрезале да чују песму безбрижних гундеља и оних тица са три жуте пруге на глави. Али њихова уста су одлучно ћутала, занемела под утиском јаког живота у природи. Они су ступали плашљиво и полагано, бојећи се да не наруше ову мирну сагласност и свечаност у шуми.

Идући тако, они стигоше на један пропланак, који се ширио у шуми, као острво у мору од буковог лишћа. Сива стабла букова ограђивала су ову ливадицу и дизала се у вис као стубови неке дивље цркве. Гледајући овај живи зид, пун шаренила од букове коре, млади песник помисли, да су наши стари право радили, што су таква места бирали за храмове својим боговима.

Гомила срна, која је пасла на овом пропланку, поплаши се од њих и у дивљем бегству сјури се низ брдо.

— Ја не могу даље — рече Зорка.

Они се посадише на једно оборено стабло.

Милош пребаци руку преко рамена своје драгане. Он се занесе у њене очи и дивљаше јој се као да је сваког тренутка откривао у њој по једно ново лице.

Око њих је била дубока тишина, непомућавана ничим што је људско и извештачено. Они су били далеко од гомиле, људских разговора и прашњивих улица где јецају трамваји.

Сунце се пело у вис. Сиве букве бацале су тајанствене сенке по ливади. Један прамен зракова падао је на Зоркину косу и својом златном бојом оживљавао њено лице, румено од јутарње свежине.

— Твоје су очи пуне сенки, као овај пропланак — рече јој Милош занесено. — Где си ти узела те очи?

— Мајка ме је дирала да имам очи као у мачке — одговори Зорка обрадована. — Ја сад први пут чујем да су оне лепе.

— Чини ми се да их до сад нисам никад видео. Гледајући у њих, ја видим тамну боју планина, широке облаке, талас воде...

Млади песник не доврши реченицу него наже главу и пољуби Зоркине усне, црвене као јагоде.

Она затвори очи.

Зашто жене затварају очи кад се љубе? Зашто оне претпостављају ноћ дану, кад одређују часове љубави? Да ли то долази код њих од урођеног стида према голотињи или што оне не воле одвише прецизне слике стварности?

— Ах, мој Мико! Доста је.

— Понови ми ту реч. Кажи ми још једном: мој Мико! Ти умеш тако лепо да тепаш. Твој глас... он приличи твојим очима, он је таман, дубок и кадифаст.

Кад жена хоће да се занима са човеком који јој се допада, она уме да ућути тако да овога натера, против њега самога, да говори да отвара уста и своје срце. Зорка не понови оно што је Милош хтео, него једним осмехом склопи своје усне, наслони се на његово раме и загледа се у његове очи.

Они осташе неколико тренутака, тако неми и занесени једно у друго.

То је била једна велика љубав, која се родила без великог узрока, као што су све велике љубави. Млади човек није волео своју драгану због овога или онога, због њеног лица или њених очију, косе и стаса, умиљатости или духа. Он ју је волео само због тога што ју је волео. И он јој је искрено говорио:

— Нисам никад мислио шта је на теби лепо. Јесу ли то твоје очи, твој глас?... Ја не знам, ти ми се допадаш сва. Ја на теби не видим ништа ружно.

Ти си за мене нешто друго него остале девојке, неко друго биће, један нарочити створ. рођен и одређен за мене. Поред тебе, ја се сав предајем својим осећајима, ја их не одмеравам, не питам их одакле долазе. Ја у њима наслућујем твоју душу, твоје тело, твоју тоалету, целу тебе . . . На свету има свакојако још лепих жена; пардон, Зорка, можда и лепших, али оно што ми се у теби допада нема ниједна, јер ја волим тебе, такву каква си. Ја не знам шта је савршенство лепоте. Многе жене које је цео свет сматрао за прве лепотице, мене су остављале хладна Кад би био сликар и кад бих хтео да насликам лепу жену, ја бих тебе насликао, какву те видим. Ја имам неки свој појам о лепоти. Управо ја га немам никакав, ја имам тебе, и ти ме учиш шта је то. Ја не тражим правилан грчки нос, лице бело као албастер и очи небесног плаветнила. То за мене нема никакве вредности. Ја бих зајаукао од бола, кад би неки мајстор покушао да усаврши твој нос према законима естетике. Наружили би те, кад би твоје бледолико лице претворили у белину албастера. Ја волим да твоје очи остану твоје, а сваки твој поглед да остане твој, лично твој . . .

Зорка награди драгана једним љупким осмехом, па му онда рече благо и у шали:

— Ми смо заборавили да смо пошли у дрва. Пожуримо се, јер ће наше комшинке проћи воља за кафом.

ДЕО ТРЕЋИ

Прави љубавни пару, на земљу залутали,
Како је чудно ваше страдање!
У колико су ваша срца ближа једно другоме,
У толико се она осећају раздвојена.

Сили Придом.

ГЛАВА ПРВА

РУЖА И ТРН.

— Шта је госпа-Селени данас? — забринуто упита Кремић своју драгану. — Сад је баш сретнух на степеницама. Ја је поздравих љубазно, али она прође поред мене, ћутке и брзо као бесна. Лице јој је било позеленило као жуч.

— Ах, остави је, молим те — одговори му Зорка. — Још јутрос се наљутила на касапина што јој није дао парче које је хтела, па је љута цео дан. Молим те, склони се данас од ње, јер она мора да на неком искали свој гнев. Мене је већ двапут изгрдила.

— Зашто?

— Ех, зашто! . . . Ни за шта! Њој је све теже угодити. Љути се и грди. То је тако узима једном двапут преко недеље, као децу, готово без икаквог повода. Али не мислимо на то . . . Где си купио ову ружу? Како је дивна . . .

Њих су двоје били у Љубичиној соби и с Љубицом чекали Драгутина, па да изиђу у поље.

Била је недеља после подне. На пољу је било ведро, свеже, росно и весело. Сунце се било тек помолило иза облака, који га је дотле заклањао, па у пола преломљеним зрацима огрејало кровове с друге стране улице, сива пространа дворишта, зидове у кући и једну групу дечурлије која се играла кликера у прашини насред пута.

Милош је био врло добре воље. Нестрпљиво је загледао у часовник, вртео се на столици и грдио Драгутина што га још нема. Овај ведри мајски дан који је дошао после једне кишовите ноћи, благо му је испуњавао груди, одушевљавао га и вукао изван куће. Нека слатка грозница преливала му се кроз крв. Обузимао га један занос за нечим великим и необичним. Соба му је била тесна. Час је добијао вољу да пева, скаче и трчи, а час није желео ништа него је дубоко дисао лак плаветан ваздух, што је долазио кроз прозор, и губио се у некој саној несвестици.

— Ранковић мора да поквари свако уживање тим својим ситним пословима. Зар то није могао да остави за други пут? — грдио је Милош свога пријатеља. — Штета је да се губи време кад је дан овако леп. Не знам на шта ме ово потсећа. Пролеће је, а мени се чини час да је лето, а час да је зима. Ах, данас су сва четири годишња доба ујединила своје лепоте. Ваздух је млак као у лето, небо ведро као у септембру, сунце бледо као да је усред зиме, а ипак ја осећам како трава расте и да пролеће слави своју победу Како је све нежно и узвишено око нас... Зорка, погледај ово сунце, оно је бледо и пријатељско као осмех сажаљења.

Зорка не одговори ништа. Она се ћутке наслони на Милошево раме и занесе се гледајући у плаву ваздушну пучину која се таласала испред прозора.

— Што ти је песник! — прогунђа Љубица, која се у дну собе била задубила у читање једног писма. — Бледо сунце осмехивало се осмехом сажаљења!... Шта би рекао мој отац, да вас чује, Кремићу? Он би се доиста осмехнуо осмехом сажаљења. A propos, отац ми пише, да је по јевтине паре купио још један камени мајдан. Сад се прави железница, па вели: паре ће намлатити.

Младог песника не дирну Љубичино подсмехивање песничком језику, али њена последња фраза о каменом мајдану растера му занос поезије и пресече свако одушевљење. Он се намршти, скиде Зоркину руку са свог рамена и приђе прозору.

У соби наста тајац.

Кремић је ћутљиво посматрао како се деца играју кликера.

Сунце је стајало с његове леве стране и, спуштајући се са зенита, обасјавало кроз чист и редак ваздух романтичну панораму дунавских обала.

Зорки је било криво што Љубица дира Милошеву поезију, па јој хтеде одвратити истом мером, те запита свога драгана:

— Је ли, Милоше . . . јеси ли ти кадгод мислио да намлатиш паре?

Кремић се окрете и погледа младу жену једним дугим упитним погледом. Он не схвати прави смисао Зоркиног питања, те одговори после мале почивке:

— Понекад ја желим да сам богат . . . врло богат, милионер, милијардер, други Крез.

— О-хо! то нисам знала — насмеја се Зорка.

— Да, то је истина, али ја не желим новац ради новца. Ја га чак презирем. Он је лажљив и превртљив. И кад имам новца, ја хитам да га се отарасим. Платим шта сам коме дужан, а оно што ми остане ја се трудим да потрошим што брже... што пре. Он ме жуљи, несносан ми је . . . и чак измишљам где шта могу потрошити.

— Е-хе, па што онда волите да сте богат? — умеша се Љубица.

— Не, ја нисам казао да увек волим да сам богат. Већ каткад . . . кад осетим потребу за чим. Ја волим угодност, слободу, добра дела, а то све кошта. Понекад ми се јави жеља да се кренем на пут око света, а ја тада можда немам ни за трамвај до Топчидера . . . Ето тако, други пут на пример, пожелим да сазидам дом за сиромашне студенте, оснујем један велики књижеван лист или отплатим дугове Краљевине Србије. У свету би се могло створити толико добрих дела, да се има новаца . . .

— Треба их чинити и кад се нема . . . — примети Зорка као за себе.

— А јесте ли мислили кадгод како да дођете до тог богаства? — зипита Љубица.

— Док сам био млађи и читао *Хиљаду и једну ноћ* уздисао сам што немам какво Аладиново кандило, а доцније... неколико пута сам се успавао с мишљу да идем у Русију...

— У Русију?

— Тамо Црногорци пронађу увек по једну кнегињу!

— Милоше? — пребаци му Зорка у шали.

Милош се осмехну и погледа је.

Она је била обучена у белу лanену хаљину. Та проста материја, без великих украса, а бела као снег у планини, припијала се уз Зоркино гипко тело и својом белином оцртавала фине линије њеног струка. Била је пребацила ногу преко ноге, склопила руке око десног колена, чија се блага округлина наслућивала под лаким платном, и држала главу нешто нагнуту у напред. Њена мека кестењаста коса, забачена у страну, купала је својом сенком њено паметно чело. Блага и удаљена румен ватре избијала је из њених очију црних као воде у хладу од врба, а њен поглед, који се није видео, просипао је нежну светлост по њеним бледоликим образима, зарозашеним немилостивом руком времена. Две тамне црте сенчиле су уске кутове њених уста и откривале болећив осмех њеног срца. Крупна румена ружа, од оних мајских ружа које тако брзо прецветавају, крваво се пресавијала на њеним још неразвијеним грудима и бацала црвену светлост на њен врат и подбрадак. Зорка је била врло љупка тако изгубљена у главетнило овог пролетњег дана и очију замишљених пред слутњама које су је плашиле.

— Љубице, окрен'те се зиду! — рече Милош и нежно загрли главу своје драгане.

Тек што млади човек одвоји усне са Зоркиних уста, кад се на вратима зачу куцање и Драгутин уђе.

Они га једва дочекаше. Милош остави своје грдње за доцније. Девојке се стадоше гуркати око огледала, намештајући своје шешире. Младићи су их журили да што пре буду готове.

У том се нагло отворише врата. У собу упаде госпа Селена, зелена као ијед.

— Где си ми оставила кашчицу за кафу? — обрати се она Зорки оштрим, поднаредничким тоном, не погледавши на остале.

Зорка се збуни и једва промуца:

— Чини ми се, на полици.

— Шта на полици? На каквој полици, кад је нема? — сиктала је госпа Селена. — Нисам ја ваљада ћорава... И ти си ми некаква девојка... пфуј, не знаш још ни где шта стоји у кући.

Кремић осети једну оштру непријатност у срцу кад госпа Селена рупи у собу. Као да њен дах унесе мраз у ову одају осветљену благим мајским сунцем. Она је брисала плаветну боју ваздуха, навлачила сиве облаке снежних иглица и подизала студени јануарски ветар. А кад ова жена поче да грди његову драгану, ту бледу девојку у хаљини од ланеног платна и с две тамне црте око уста које су откривале један болећив осмех, ова непријатност се претвори у љутину. Доња вилица поче да игра у младога човека. Он покуша да себе савлада и стаде посматрати жучно лице старичино.

Млади човек је добро познавао те црне очи, мала уста и уздигнуто чело. То су биле Зоркине очи, уста и чело. Али је све то била унаказила некаква пакосна рука: очи засула водњикавим жутилом, смежурала уста старачким грчевима, избраздала чело дубоким борама и по свом лицу просула жуч и пакост. Постепено, пред Кремићевим погледом нестајало је ове старице. Њену сомотну блузу старинског кроја и сукњу на карнере је облачила нека друга жена, која Зорки није никакав род, нека пакосна странкиња, завидљива вештица, која није хтела на њега ни да се осврне, а рушила му и кварила оно што му је најмилије: његову Зорку, обучену у бело, са мајском ружом на грудима, обрвама танким и црним као крило од ластавице, болећиво насмејаним уснама, паметним челом и питомим срцем. Један јак грч стезао му срце. Нестајало му ваздуха. У ушима му звонило. Хладан зној пробијао му чело. Он је осећао да се примиче нешто неочекивано, да ће се десити нешто страшно што није могао да спречи.

— Наместила си се као грофица, и остављаш сироту мајку саму код куће, да се сама брине за тебе... јесте, да се пржим око ватре и да гледам како сунце залази, док се моје дру́ге шетају по Калимегдану — грмела је госпа Селена.

Кремић осети сву неправду коју је мајка чинила кћерци. Падоше му на ум Зоркине речи: „Зар се и ја нисам могла удати као друге... Овај бљутави живот девојке...“ Целу своју младост жртвовала је овој жени не тражећи ништа за себе. И сад кад хоће да изиђе мало на чист ваздух, да и она продише дахом живота као и остали људи, ова матора жена, која је већ једном ногом у гробу, завиди овој срећи своје ћерке и жали се што она не може тако исто да изиђе и живи животом младости.

Милош је очекивао да се Љубица и Драгутин умешају између мајке и ћерке и да Зорку одбране. Али је Драгутин учтиво ћутао, правећи се мањи од макова зрна, док се Љубица задовољно смејала госпа-Селенином праскању.

На пољу је било и даље свеже и весело. Сунце је приређивало илуминацију по крововима на другој страни улице. Врапци су пролетали и цвркутали. Цела панорама дунавских обала облачила се у празнично руво и веселила се.

Супротност између ове светковине пролећа и трагичности Зоркине судбине, потресе га још више. Он се згади на ову свирепу мајку, на те хладне пријатеље; он се згади и на себе самог, на овај лажни положај који је овде заузимао. Млади човек осети окове лажи које је са̂м подизао као заклон око своје љубави, да би био што безбрижнији.

— Шта сам ја бољи од њене мајке и њених пријатеља? — питао се он. — Зорка ми може с пуним правом пребацити, да ја од ње тражим само користи... а кад дође тренутак да се њој помогне, ја ћутим као заливен и гледам да се извучем са што мање трошка.

У том тренутку Милош је изгледао самом себи као грабљиви рачунџија, мародер, као последњи човек, који напада на туђе жртве, већ обезоружане, и одузима им и оно што им је још остало.

— Гле, гле, ружа! . . . — продужавала је разјарена госпа Селена. — И доликује ти . . . претурила си тридесету, а још се китиш, матора уседелицо... Јако ћеш ти седе плести.

Милошу се стеже грло. Даље није могао ћутати. Али бујица речи, које је хтео рећи, запушавала му грло. Он учини натчовечански напор да говори.

Прве речи ни сâм није разумео, али после, његов глас грмну:

— Ја вам забрањујем, госпођо, да преда мном грдите госпођицу. Иначе . . .

Гнев је био тако деформисао лице Милошево, да се госпа Селена уплаши и замуче. Њој се учини да ће је сад смрвити грчевито стегнута песница младићева.

Милош прогута пљувачку, па презриво додаде:

— Ви сте узрок томе што је грдите. Није вас стид да своје дете називате уседелицом . . . вештицо једна.

Млади човек се трже сâм од својих речи.

За тренутак у соби наста мучна тишина. Споља се чуло како се деца свађају око кликера.

Госпа Селена је стајала као укопана на свом месту. Дотле јој још ово нико није рекао. Очекивала је да још шта дође. Али кад Милош не проговори више ништа, она полете на њега:

— И ти то мени да кажеш, рђо ужичка? . . . Зар ти мене да завађаш с мојим дететом, сорто шеретска, напоље... напоље.

Разјарена жена хтеде да га дочепа за косе, али је Милош ухвати за обе руке, присили је да седне на једну столицу, и мирно изиђе из собе.

ГЛАВА ДРУГА

ПЛЕМЕНИТИ ПРИЈАТЕЉ

Госпа Селена је удвостручила своју пажњу на Зорку и свима силама се трудила да спречи њене састанке с Милошем. Кад би их кадгод угледала заједно, ма то било на пар речи, она би грдила Зорку, називала је свакојаким именима, клела страшним клетвама, како само наше жене то умеју, и мучила ово сирото биће, да се њено тело, мршаво као у тице, све тресло од душевних мука.

Кремић је беснео против старе госпође, тим више што је није могао ничим да спречи у њеном материнском праву. Често пута се није могао уздржати, и пред Зорком је грдио њену мајку.

— Чудим се само како си могла провести цео свој век са оваквом женом — говорио јој је он.

— Шта сам могла радити .. она је моја мајка.

— Да, мајка... мајка, али мајка нема права да скраћује живот својој деци — праскао је он.

— Не говори тако, Милоше. Она је моја мајка и жели ми добра. Само, шта ћеш! . . . она је таква. Треба да се свађа, ако не баш због овога, а оно због чега другога — полако одговори млада жена замишљена и забринута.

— Видиш, Зорка, ја те доиста волим, волим те више него што сам икад икога волео; али кад те видим тако забринуту и невеселу, ја жалим што се раније ниси удала.

— Ех, Милоше, како је то било могућно! Шта би радила с мајком? Који би човек трпео ову жену којој је тако тешко уговети, теже него детету.

— Зар је она морала остати поред тебе? Она има своју пензију, па нека живи где јој је воља.

— Каква пензија! . . . Она је нема. А, да, ја ти о томе нисам никад говорила. И боље сам радила!

— Како то? Она непрестано говори о својој *пен-зији* . . . Објасни ми.

— У томе је сва наша несрећа. Мој отац био је срески начелник. Кад је умро, оставио нам је једну кућу и прилично пензије. Могли смо мирно живети да смо остали у Ћуприји. Али мајка не хтеде. Она је увек волела да живи у Београду и буде госпођа. Продали смо кућу . . . ја се не сећам добро, али тако нешто . . . готово буд' зашто, па смо се преселили овамо. После се мајка преуда за једног порезника...

То нисам знао.

— Боље је . . . Што ме тераш да ти причам о томе . . .

— Али, Зорка?

— Мој очух је био древна пијаница. Пошто се оженио, опијао се још више. Најзад га истерају из службе. Од тада смо живели сви троје од оног дела пензије који је мени припадао после мајчине удадбе... Да је било слоге, још је могло ићи којекако. Али, очух се опијао тако, тукао мајку па и мене . . . Ах, молим те не говоримо више о томе.

Кремић не хтеде испитивати шта је даље било са Зоркиним очухом. Није је хтео више мучити, већ зари главу у њена недра, и оста тако непомичан.

Он ју је жалио искрено. Жалећи њу, жалио је и себе. Њима обадвома је било детињство отровано. Сузе су му врцале на очи.

Млади човек је крио своје лице по недрима своје драгане и роптао, угушено, као пас који осећа да је привезан за плот и да је немоћан.

— Ах, живот је мучан. Он је пустиња која доноси сваку невољу.

— Милоше! — благо га је корела млада жена. — Не буни се против живота. Баш и да је то што ти кажеш, зар нам он није дао оно што је најлепше, нашу љубав? Шта нас се тиче пустиња, кад нам љубав нуди зелену оазу, где жуборе бистри извори, где расту чудне биљке са широким лишћем, мирисну оазу, коју освежавају поветарци заноса и радости. Мој Милоше, твоја љубав је најлепша и најистинитија награда за мој живот, усамљен и тежак.

Ја сам толико жудила за једном правом љубављу, да је умем ценити. Ох, ја ћу умети сачувати и повећати ово што ми је Бог дао на земљи, срећу да ме ти волиш. Мико љубљени, дигни своју главу вољену и дај ми твоје усне да их пољубим.

Они осташе тако један моменат, приљубљени једно уз друго и заћутали, мећући у своје миловање све неостварљиве жеље своје болне љубави, коју је борба чинила све јачом, и сву муку и радост од живота, који их је мучио и опијао наизменце.

Али су то били ретки моменти кад су могли остати на само и миловати се, моменти који су се морали грабити и красти. Милошу је нарочито било криво, што су се Драгутин и Љубица могли састајати кад хоће и где хоће. Ови нису више ни од кога крили да су близу једно другоме и да су верени. Ранковић се спремао да заврши школу, а Љубица да оде кући и види колики ће мираз добити

Како је млади песник желео да и његов положај буде тако лак и чист!... Али баш зато он се све више приљубљивао уза своју несрећну драгану, чији су бол и незгоде имале нарочиту драж, драж нечег необичног, драж задовољства које долази као награда претрпљене бриге и патње.

Пошто се више нису могли састајати тако често као раније, Зорка је увек кад је могла добацивала Милошу неколико редака написаних њеним читким рукописом. То су били они комадићи хартије свих могућих боја и формата, који заузимају најслађа места у љубавним архивима. Млади песник их је имао пуну једну кутију:

„Око пет сати треба да изиђем у варош да купим фула. Али нисам сигурна, јер не знам да ли ће ми мајка допустити. Ако не изиђем до пет и по, значи да није могућно У том случају, молим те, изиђи ти и прођи поред мога прозора. Хоћу да те видим. Један велики пољубац“.

„Мој драгане, хтела сам да ти дам још један пољубац док је мајка говорила с твојом газдарицом, али ... на жалост, ти си већ био ухватио маглу. Ипак, ево ти ово неколико редака, да, довече, кад дођеш, прочиташ их пре него што заспиш. Ја ћу на њих притиснути онај пољубац који ти нисам могла дати. Ја ћу лећи рано, али ћу неко време читати *Књижевни Гласник*, који ћу узети из твоје собе. Сутра, ако време буде лепо, изићи ћемо у шетњу, је ли? За вечерас: спавај слатко, сањај и мисли да сам у твоме наручју. До виђења, ја те стежем на срце, моје срце вољено“.

Испод писма стајало је нацртано:

пољубац

„Драги! „Женица је врло, врло тужна: ох, тако тужна! Грди је, али је пољуби чим је видиш“.

„Данас по подне, кад сам прошла око три сата поред твоје собе, ослушнула сам и чула сам те како рчеш. Нисам те хтела пробудити“.

„Миле драги. Ја сам заједно са Љубицом и Драгутином. Тек што су се њих двоје вратили из вароши. Драгутин ће однети ово писмо у твоју собу. Шта ти радиш? Ти си у кафани ... јеси ли пијан? Лаку ноћ, лоло; спавај слатко и одмори твоју главу од пића. Ја те волим, али само малчице. Хиљаду слатких пољубаца.“

„У пет и по сати на Теразијама тамо где си дао да ти се бријач наоштри ... Ја ћу бити тачна.“

„Како си сметен! Од три сата и четврт ја сам потпуно сама ...“

Испод овога написано је јаснијом писаљком:

„Ево већ избија четири, а ти још ниси завирио у кућу. Данас нећу изићи. Али вечерас ... до виђења, Миле драги.“

„Мој драги. Нема готово начина да се састанемо. Мајка је стално на опрезу. Ја ћу изићи у варош око пет часова. Чекај ме тамо „где је био жандарм.“ Надам се да си добро радио и да си миран. То је боље и за тебе и за мене. Али, ово је жалосно, овако увек бити под надзором. Мора се тражити шта боље, је ли, драгане ? . . . Ја те љубим у мислима по твојим благим очима, плавим као парче неба што се види са мога прозора. Ја љубим и твој мали, шиљати нос. који је сав црвен од кијавице. На твоје миле усне, ја мећем, на жалост само у мислима, један дуг и нежан пољубац Доцније, ја ћу ти га дати у ствари. Милоше мили, попиј један чај, па онда изиђи у шетњу са оном која те једино може волети до гроба. Зорка.“

„Ноћас сам била болесна целу ноћ. Мајка је преседела поред мене и мењала ми хладне облоге. Али, ја сам мислила на тебе, мој анђеле, и време је брзо пролазило. Чула сам кад си се вратио кући. После пола ноћи, мангупе !“

„Љубица се спрема на пут, а ја ти пишем. Шта ти могу написати? Ти знаш све. Изненадно, ја се осећам невесела. Зашто ? То нема смисла, ја знам, ја сам тако срећна. Срећнија сам него икад што сам до сад била. Можда ме растужује баш ова велика срећа. Ја сам глупа и саможива. Али ми из главе не избија једна мисао . . . Једног дана и ти ћеш овако паковати ствари. Да, ти ћеш успети и отићи на страну. Ах, тога дана, ја ћу се одвојити од тебе, мој Милоше. Ти ћеш отићи далеко, врло далеко, у неку земљу коју не познајем, а која ће бити сигурно врло лепа. Тамо ће се све смешити на тебе, ти ћеш живети срећно тако далеко од мене. Од целе мене, само ће те моја мисао пратити. Понеки пут, свакако, спомен на мене и на срећне тренутке које смо заједно провели, опомenуће те на мене са задовољством. Ти ћеш се ражалостити за један тренутак, можда и за читав дан. Па после, нека нова ствар замениће мој спомен и . . . све ће бити свршено. А ја несрећна, ја ћу остати тешке душе и расцепљеног срца без свога Милоша, далеко од њега. Једна хартија, пожутела од времена, која ће ми показивати твоје мило лице... и пољупци . . . и неколико сузних писама . . . Драги Миле, љути се, грди ме, не воли ме више, али помисао да ће ми те отргнути, залуђује ме. Милоше мили, ја хоћу да исцепам ово писмо, али не . . ја ћу ти га дати само да ти покажем како мислим на тебе. Не грди ме сутра што сам мислила на жалосне ствари. То је само с тога што те волим. Сутра, кад будем у твом наручју, све ћу заборавити. Је ли, мој животе? Лаку ноћ, лаку ноћ . . . како је тешко одвојити се од тебе чак и у писмима . . . Један нежан пољубац и све моје мисли. — Четвртак, 28 маја.“

Сутра дан по овом писму Зорка је уграбила прилику и дошла Милошу.

— Мајка је легла да се одмори. Неће се дићи пре три сата. Како си ти, мој драгане? Јеси ли се лепо провео у кафани?

Милош није био весео. Сувише га се било такло писмо које му је Зорка синоћ оставила. Видео је јасно да није право ово што ради. Зорка је говорила истину. Једног дана он ће отићи да тражи бољу срећу, а она? . . . Цело јутро лутао је по мрачном лабиринту ових мисли. Пред њим су стајала само два излаза: жртвовати себе или њу. Кремић је био још сувише млад и добар да жртвује ону коју је волео, а одвише саможив да сам себе принесе на жртву. Ипак је себе осуђивао.

И кад му је Зорка била обисла о врат и тепала му најслађе љубавне речи, он је запита:

— Ти си синоћ била врло жалосна . . . несрећна?

— Ја несрећна? — зачуди се млада жена одвајајући своје усне од његових и гледајући га са осмехом пуним љубави и заноса. — Ја несрећна? . . . Ја сам као гладан човек, који је добио парче хлеба; он је жедан, он би хтео још и чашу воде, али није више несрећан.

— Ја не заслужујем толику љубав, Зорка. Зашто ме толико волиш?

— О мој драги љубљени, ти знаш добро зашто те ја волим . . . Ни због чега другог већ због тебе самог. Ја те волим за сву срећу коју си ми дао . . . коју си ми открио у мом животу, до сад тако празном и жалосном. Ја те волим, мој племенити пријатељу, због твоје душе праве и чисте; ја те волим због твоје замршене косе, због те необријане браде, и због још много другог којечега. Ти си најлепше у ономе што ми је живот дао. Од дана кад сам те познала ... нарочито од тренутка кад сам постала твоја, мој живот би нов, а ону срећу коју сам дотле само сањала, ја сам проживела са тобом, у твоме наручју. Ја осећам како те волим. Ево, овде у грудима. То стеже, то боли и пече. Не умем да ти кажем како је то огроман бол ... не, то је врло слатка мука која тишти, то је терет од свиле који ми притиска груди. Да ли ти то осећаш, мој Милоше?

— Ти знаш добро, Зорка, да те ја волим. И моја љубав боли. Пипни ми чело! ... Видиш, овако ... понекад, чини ми се да је оно од даске, тако ми је глава тешка.

— Али ја нећу да ти патиш! — мазила се млада жена.

— Кад си ти овде, то пролази. Твоје присуство ме лечи. Ти ми живот претвараш у сан. Иначе ... има часова кад ми је људско лице одвратно. Овај новинарски посао ... све исто, сваки дан исте речи, исте похвале и грдње, па овај занаџијски патриотизам, срачуњен на купчев петпарац! И цела та публика која воли старинске фразе и мелодраму, тако је проста и досадна. Да ти је само један дан да преседиш и посматраш ко долази у уредништво, какве величине крше прсте за једну добру реч рекламе. Па онда тек оно што се не пише! ... Ја видим овај Београд изнутра ... ах, да знаш како је одвратан!

— Не, Мико, ти претерујеш. Заморио си се. Не предаји се сав послу. Пиши као и други, без великих напора и занаџијски.

Кремић се био замислио и није слушао шта му Зорка говори, па продужи гласно своје мисли:

— Да, ова бића која се неприлично називају ближњима постају ми несносна. Сит сам овог Београда, ових крупних и ситних паса који се отимају око исте кости. Ја бих бежао од њих и њиховог урлања, и отиснуо се не знам ни ја куд, само далеко, што даље, са тобом, са мојима ... и још којим пријатељем ... да, једним врло малим бројем пријатеља ... да проводим један тих живот не без рада и мука, али без ових злоба и ситних рачуна, без пакости и ових подземних борби, у живот истине и правде.

— Ох, то је и мој сан! — уздахну Зорка. — Како бих ја тек желела отићи некуд с тобом, остати увек поред тебе и љубити те без зазора и слободно. Ово скривање баца тамну сенку на целу моју срећу. Пардон, Мико, срце ми се стеже кад помислим да она, та наша срећа, није допуштена и да је грешна. Па кад морам да останем по неколико сати да те не видим!... Да знаш како је то тешко. Нема ми ствари која ми највише треба. Чини ми се да сам изгубила један део себе саме. Мој драги вољени, ти обузимаш целу моју мисао. Твоја мила слика прати све што радим, све што мислим. И ако си тада далеко, ти си близу мене. Твоја душа је у мени. Ако ти каткад затреба, не тражи је; то ће бити узалуд; она је код мене, она се...

Зорка застаде. Спољна врата шкрипнуше. Неко пређе предсобље у два корака, и закуца на вратима Милошеве собе.

Кремића обли хладан зној. Он једва промуца:

— Ко је то?

— Отворите, господин-Милоше — зачу се опор глас госпа-Селене.

Место да се збуни још више, Милош се наједанпут освести и куражно одговори:

— Извините, госпођо, ја сам сад у послу. Кроз четврт сата ја ћу доћи код вас.

— Али отворите, ја хоћу сад с вама да говорим.

Кремић плану на овај заповеднички тон. Глас му задрхта од љутине.

— Оставите ме на миру. Ја сад немам времена.

— Пустите ми моју ћерку! — цикну госпа Селена и задрма вратима.

— Госпођицу Зорку?... Она није овде! — бранио се Милош.

— Отворите!... Ја ћу звати у помоћ! — цикао је глас с поља све више.

Зорка је стајала насред собе. Њено бледолико лице било је још блеђе, без крви као мртвац.

Она је унезверено гледала око себе као да је тражила куда да побегне. Наједанпут, она се сва зарумене. Један нервозан осмех згрчи њене усне. Она се упути вратима и отвори собу.

Госпа Селена устукну испред отворених врата.

Мајка и ћерка гледале су се сад, можда за први пут, очи у очи. То су се гледала два наша покољења; једно чиновничко, укрућено, огрезло у званичне форме и извештачено господство, пропало, скршено и оголело, и друго, младо покољење, које је на се примило голотињу и дугове својих отаца, и које, грцајући под незаслуженим обавезама, труди се да новим путевима, добрим или злим, поштеним или нечасним, дође до свога права на живот.

Милош је био такође устао и, држећи грчевито дрвен упијач у десној руци, бесвесно је посматрао шта ће се десити.

Мајка и ћерка су се гледале тако укочено неколико тренутака. Тада плану нешто дивље у сивим очима госпа-Селене. Она зграби Зорку за обе руке, и, као да је хтеде удавити, одвуче је у њихов стан.

Кремић полете на врата, да одбрани своју драгану. Али га, на пола пута, задржа једна мисао, чврсто као у гвожђа ухваћена.

— Шта си ти њој?... Муж? не. Вереник? ни то. Милосник, да, и то најгора врста милосника, који не помишља да ма кад својим именом крунише своју наклоност... милосник који је готов да остави своју драгану чим му више не буде требала. Шта јој ти сад можеш помоћи? За тренутак је спасти од материнског гнева, а до краја живота изложити је презиру комшилука?

Тај комшилук, тај скуп познатих људи, свет у коме они живе, једва чека да се деси какав скандал и порадује се туђем злу. У једној оваквој вези, свет не зна и не види ништа друго до голу форму. Јер се права драма крије у срцу. Тек кад би се могло загледати до дна овог крвавог комада меса, незаинтересовани посматралац би се ужаснуо од самртних мука и људских болова, које би смотрио онде где је замишљао само једно привремено љубакање.

ГЛАВА ТРЕЋА

ИЗА СУНЦОКРЕТА.

Одмах после оног дана, кад је госпа Селена затекла своју ћерку у Кремићевој соби, млади песник исели се из Банатске улице, да би избегао какав већи скандал.

Није имао времена да собу пробира, те је узео прву која му се учинила погодна. То је била типична београдска *соба за самца* у Палилули, чији је цео намештај одисао на телалницу. У њој није било ничега сувишнег: гвозден болнички кревет, четвртаст прост сто као у кафани, олупан умиваоник, једно истрвено огледало чији је жут рам био већ сав поцрнео, реклама једне парфимериске радње и неколико пришпендланих фотографија, представљали су сву удобност овог стана.

Зорка је подигла своје обрве, танке као крила у ластавице, кад је први пут ушла у ову собу.

— Шта сам знао да радим — извињавао се Кремић. — Требало се журити. Истина, по ову цену се могло наћи ипак нешто боље. Али ми се допало што ми газдарица рече, да сам слободан; могу довести кога хоћу. На другом месту имали бисмо ваздан неприлика.

— Али је авлија велика, читава улица.

— Тако је то у Београду. Увек мора да нешто фали. Најзад, шта мари. Нико те ваљда не познаје овде.

— Не кажем то због себе — одговори Зорка. — Него се бојим да теби не буде досадно...

— Навикао сам ја и на горе.

— Међутим, код госпа-Кате ниси се имао на шта пожалити... Бар да имаш једно канабе!

Млада жена је имала право. Требало је да соба буде много раскошнија да би Милош заборавио ниски отоман, постављен турским цицом, где је толико пута грлио Зорку и ћаскао наслоњен на њене груди. Ни тамо намештај није био Бог зна шта, али се Кремић био навикао на њега, сродио се с њим. Сад му се чинило, да би се осећао као на небу да се могао извалити на тај отоман, сведок њихових најнежнијих тренутака; он би љубио ону зарђалу ринглу своје раније собе, коју је помицао у напред чим би Зорка дошла код њега и спавао би као дете у оној постељи, на чијем је плеху била насликана нека циганка. Упоређујући своју нову собу са тим стварима, за које је био везао неколико најлепших месеца свога живота, њему се чинило да је изгнан у туђину, да је ваздух покварен, сто прашњив, постеља прљава, огледало пореклом из неке јавне радње, а они наредници који су укочено стајали на фотографијама, очајно досадни, наметљиви и свирепи.

У овим моментима гађења, Кремић би подигнуо кратко парче цвилиха, које је замењивало завесу, отворио прозор и стао посматрати уску и дугу покалдрмисану авлију.

На средини овог насељеног дворишта растао је један велики, суморан дуд, око којега су биле вечито разапете некакве кецеље и гаћице. Чамотни станови са собом и кујном и увошплављеним завесама на прозорима ређали су се један за другим, запуштени као и становници који су их насељавали. Око прозора је растао густ сунцокрет. Чупаве жене заливале су помијама ово крупно биље, те је из њега ударала накисела воња на покварену воду и маст. Због тога је ово биље расло још крупније, да је Зорка дирала свога драгана да живи у бамбусима. Један јектичав келнер кашљао је по вас дан седећи у хладу од сунцокрета.

Милош би се још више згадио на овај бедан изглед свога дворишта, поново набио на ексер парче цвилиха, и, онако обучен, бацио би се на постељу. Тада је покушавао да шта чита Очи су му пажљиво прелазиле с реда на ред, али се мисао није могла привезати за књигу и млади човек би тако прочитао по целу страну, а да га је ко упитао шта је прочитао, не би умео ни речи рећи. Његове мисли су ишле у Банатску улицу,ројиле се изнад оног великог сандука трговачке хуманитарности и, пажљивије него машта једног романсијера, изазивале слику девојке која ту живи, мршаве девојке са црним очима као воде у сенки од врба.

— Три сата... Шта ли она ради? — питао се он.

Јунско сунце је свирепо пекло кроз комад од цвилиха, разапетог између два ексера на прозору. Јектичав келнер кашљуцао суво. Инсекти се појављивали. Муве зујале. Кремић је осећао немоћ у целом телу. Ове врућине, сталне бриге и растанак са Зорком утицали су на њега врло рђаво. Приметно је осећао да слаби. Истрвено огледало му показивало његов омршавели лик. Његове развијене јагодице се указивале из дана у дан све више. Образи му упадали. Руменила нестајало. Руке му гореле у ватри, а глава тежила као да је од олова.

Милош није помишљао да се лечи. Знао је да му само Зорка може помоћи. Он ју је желео да је ту поред њега свакога тренутка, не ради грљења и пољубаца. То је долазило само као последица што су ту, једно поред другог. Већ ју је желео, да је узме за руку, загледа се у њене очи, чује своје име из њених уста и дише оним ваздухом којим она дише.

— Да знаш, Зорка, како су дани дуги и тужни — говорио јој је он кад би она најзад дошла — овако кад ти ниси код мене, ови бескрајни јунски дани где ме сунце пече петнаест часова, тако безбрижно, тако увредљиво за моју жалост. Кад ти ниси поред мене, живот престаје око мене, ја више немам радости, среће, за мене више нема мира. Рад ме боли, нерад ме мучи својом празнином. Ако изиђем да шетам, мене саме ноге понесу тамо на места, где смо најчешће били. Али ни тамо више ја не осећам задовољство. Она су пуста без тебе. На сваком кораку ја срећем понешто од прошлих дана, кад никога није било између нас. Ти суви спомени су само монотон оквир где се осећам затворен. Твоје биће премашује твој спомен. оно брише све, и ја само тебе тражим по самоћи видика.

Док јој је то говорио, млада жена би му савила руке око врата и гледала га целим својим очима, својим леним, мрким очима, где има само један мали бео део са обе стране, благим, замишљеним очима које имају деца кад им се прича о медведу.

Зорка је обично долазила око пет часова. Кремић је распознавао њен ситан ход још са дна дворишта. Како би ушла, она би се заједљиво окренула по целој соби, напрћила усне и понудила своме драгану један кратак пољубац.

Млади песник је палио цигарету у знак задовољства, сео на нераспремљену постељу и посматрао своју драгану.

Она је дискретно и ћутећи, скидала рукавице, спустила их на сто, па би једним лаким забацивањем десне руке, вадила иглу из косе и скидала свој шешир Обично би јој се тада закачио један прамен њене кестењаве косе, природно уковрчене, те би она стресла главу да би га истурила са чела.

— Јеси ли сад задовољан? . . . кажи; драги! — говорила му је она, прилазећи му да му даде други, дужи и влажнији пољубац.

Као бенгалска ватра што мења обичан изглед ствари, тако је и Зоркино присуство уносило нечег слатког и романтичног у Милошеву душу и позлаћивало му жалосну спољашност овог стана за самца.

— Ох, Зорка, ја сам срећан, ја сам најсрећнији човек у Београду — одговорио би јој њен драган, заборавивши на све претрпљене муке. — Али треба да ме разумеш . . . Ма како да човек воли једну жену и ма какво поверење да има у њу, он је увек више мање љубоморан.

— Али, Милоше . . . ја ти никад нисам дала повода да то будеш — бунила се Зорка.

— Баш зато ти и кажем. Ја немам никаквог разлога. Али ова раздаљина између нас ... Мени се чини сви људи који се налазе у твојој близини као бића привелегована. И то ме мучи. Ја бих хтео да сам само ја с тобом. Непријатно ми је кад помислим да си с неким другим, ма било и с твојим сродницима. Изгледа ми да ти тако губиш од твога мириса и целине. Да, љубљена жена, ма како да је ...

— Ја сам твоја љубљена жена, не? Ох, реци ми понова ту реч. Она је тако слатка кад излази из твојих уста обожаваних. Реци ми је још и увек. Кажи ми да ме волиш и како ме волиш. Да знаш како ми пријају ови тренутци кад ми ти тако говориш! Они ми накнађују све, и ја сам срећна.

Дуг, дубок и грчевит пољубац био је одговор.

Сва устрептала, као млада бреза на врх планине, Зорка се привијала уз Милоша и говорила му нежно:

— Не говори ми више да си љубоморан. Ја нећу да ти патиш због мене. Ох, ти немаш зашто да си љубоморан, моја љубави. Да знаш само како су ми сви људи досадни кад ти ниси поред мене! Ах, Мико, понеки пут кад сам сама, шта бих дала да долетим к теби, бар само за тренутак, да ти дам један сладак пољубац, и кажем ти једну реч охрабрења.

Кад би се довољно наразговарали и наљубили, Зорка је устајала и спремала чај, у истом плеханом Милошевом самовару, у којем су некад кували чај заједно са Љубицом. Али и тада било је времена да ћаскају и да се грле.

Често пута дешавало се да Зорка није весела. Тада је Милош заборављао на своје неприлике, и тешио је:

— Не знам шта је госпа-Селени. Бога ми ти се дивим како је трпиш. Како та жена не рачуна да и теби у животу треба нешто више од ручка и вечере.

— Ти се вараш, Милоше. Моја мајка није крива мојој несрећи. Мене мучи овај глупи живот што га водим, ова лаж ...

— Не говори тако, Зорка. Зар ме ти више не волиш?

— Ох, Мико, ти знаш добро да те ја волим, али . . .

Претурајући тако по својој души, они су често пута долазили до оног што су хтели да оставе на страну, за доцније, до онога што су хтели да сакрију једно од другог. С речи на речи, они су долазили поново на једну загонетку коју је тако било тешко решити и која их је често пута завађала.

— Како смо били слепи, Милоше. Сад, ја видим јасно прави пут којим смо требали ићи најпре! Ако је доиста тако, и ако смо свесни да је наш брак немогућ, онда је наша љубав грешна чак и што постоји; ми смо већ били грешни кад се она зачињала у нашим срцима и кад ми нисмо ништа чинили да спречимо њен зачетак. Ми смо се подавали нашим осећајима, ми смо били слаби и затварали смо очи кад их је највише требало отворити.

— Ја не видим зашто смо ми грешни! Ми никоме не чинимо зла, нико не трпи ништа због нас...

— Вараш се, Милоше. Доиста, моја мајка је љута по својој природи и, кад овај разлог не би постајао, она би нашла други повод да се љути. Али све једно. Тај разлог постоји, и она пати. Замисли твоју мајку на њеном месту. Па и овако... да твоја мајка зна: какве је врсте наша љубав, она ми не би никад опростила...

— Не, Зорка, ти не познајеш моју мајку. Она је много патила и уме опраштати. Наше прилике нису обичне.. не треба на њих примењивати ни обичан морал.

— Баш у томе је наша кривица, што смо ми хтели необичне ствари... управо, ми смо хтели оно што и други хоће, али на необичан начин; ми смо пошли кривим путем, да Бог да̂ да он добро изиђе.

— Наша ситуација је мучна. Не треба је бар с наше стране погоршавати.

— Да, наша је ситуација мучна. Тако је, не треба је погоршавати, али зар је треба оставити овако тешку и несносну. Да ти знаш, Милоше, како је мени тешко, и шта не бих дала, да бих те могла волети слободно. Но. . ти имаш право. Не мислимо о томе. То ће већ једном доћи кад ће нам задати доста бриге. Ми ћемо горко испаштати. И то ће бити право.

Дошавши до те мртве тачке, они би заћутали. Обадвоје би се предало својим мислима и слушало како некакав старински часовник откуцава у суседној соби. После дуге мучне почивке они би дигли главу.

У том тренутку су њихова лица била бледа и унакажена унутрашњом борбом. Механички, они би пружили једно другом обе руке, и у природној потреби да заштићују једно друго, они би се стегли у грчевит загрљај, у један од оних најслађих загрљаја, који долазе после свађе, као најлепши сунчеви зраци после кише.

— За мене је безмерна утеха кад те осећам овако близу себе, и кад знам да ме ти волиш — грцала је Зорка у тим моментима чула и инстиката. — Ох, Мико, хвала, хвала. Хвала ти за добро које ми чиниш. Твоја љубав ми надокнађује све. Не остављај ме без ње, јер ћу остати свирепо сама! Да, воли ме, воли ме много, ја заслужујем твоју љубав у истини, ја сам ње достојна, то није самохвалисање, то је истина.

Сва изломљена од узбуђења и пољубаца, Зорка је уморно прилазила огледалу и намештала своју косу. Кад је била готова, она му једном рече:

— Подигни завесу, хоћу да видим твоје бамбусе. Још мало па ће почети да цветају. Како су крупни и лепи! Како је све лепо и примамљиво где си ти. Ах, ја те толико волим, да ми је тешко оставити те.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

НОЋНИ ВОЗ.

— Ама, шта је теби? Ти изгледаш . . . како да кажем . . . као аветиња — упита Богдан Васић Милоша.

Они су били сами у редакцији.

Усијало сунце је пробијало њихове капуте, разапете на прозорима. Ваздух је био сув. Намештај је пекао као да је био потпаљен.

Кад му Васић рече ово, Милош несвесно подиже главу и одговори, полако као болесник:

— Не знам ни ја прави разлог. С дана у дан опадам. Просто примећујем како мршавим. Некаква потајна грозница ми рије кроз жиле. Апетит сам готово изгубио. Само осећам жеђ. Чини ми се попио бих читаво језеро.

— Јеси ли питао лекара?

— Ах, лекара! шта они знају? Данас ми препише плаву водицу, а сутра црвену. Или ми саветују: добра храна, стан у сунцу, чист ваздух и старо вино . . . Умео бих се и ја са̂м лечити на тај начин. Видиш, Богдане, другом то не бих могао рећи . . . али ти ћеш разумети. Овај новинарски позив ме је исисао. Често пута већ не знам шта да пишем. Чини ми се да сам једну ствар сто пута рекао. Ево сад, треба ми још две шлајфне да испишем, али не могу да мрднем.

— Море, пиши шта било. Све изгледа паметно . . . како да кажем . . . кад је наштампано.

— Тако се некад осећам огорчен, да ми дође да овим пером гађам господин-Стајића у чело као да је он крив. Ах, да ми је да оставим све ово, да бежим, али куда? . . Ми не осећамо довољно колико смо везани за земљу, за ово што радимо, као старински робови, везани за имање на којем су се родили. Како је ова наша данашња слобода само једна празна реч! Куд могу да идем . . . шта могу да радим? У другој служби чека ме све ово, па можда још и горе!

— Што не идеш мало кући? Тамо је планина . . . како да кажем, чист ваздух. То ће ти пријати, сигуран сам.

Милош погледа у Васића сав изненађен.

Већ је седам година како се одвојио од куће. Тек је био свршио шести разред гимназије. У Ужицу није више било школе, те је седми разред продужио у Београду.

Кад је овамо дошао, било му је врло тешко. Прва три дана је само плакао. Тешка жалост за завичајем притискивала му душу. Мислио је да би му доста било само да види она три прозора своје куће, обојена бледо-плавом бојом. Кад год је могао одвојити коју пару, куповао је дописне карте са сликама и писао дугачка писма својој мајци и браћи. Чим је свршио седми разред, није чекао ни да му се сведоџба напише него је исте вечери појурио кући. И доцније је жудио за својима. Али то је било све мање и мање. Постепено, из дана у дан, из месеца у месец, из године у годину, млади човек се навикавао на страну варош и нови, самачки живот. Рана борба за насушни хлеб одвајала га је све више од лица и ствари из детињства, нови утисци сакривали му успомене са домаћег прага, а великоварошка трка за успехом заносила га; као бујица, у коловрат амбиција и саможивости. Писма, које је писао кући, била су све краћа, а дописне карте са сликама све ређе. Два три пута је пропустио распуст да оде до куће, већ је остао у Београду, ради какве боље кондиције и места. Сад је већ било три године од како је последњи пут био у Ужицу. Кремић је и даље волео своје, волео је мајку, браћу и малу сестру која се била тек родила оне године кад је требао отићи први пут од куће Али се он сад био навикао да на њих мисли као на неку идеју, као нешто што волимо, али што је далеко од нас и постоји независно од нас.

Данас пак, кад му Васић помену да треба да оде кући, наједанпут му се јави жеља да оде тамо. Млади човек осети ту жељу исто тако јаку и неодређену као онај неодређени душевни бол који је осетио кад је први пут преноћио у овој великој страној вароши и видео шта је оставио, напуштајући своју кућу и завичај. Пожели да види мајку: да ли је остарела, сестру: је ли већ порасла *велика девојка*, да види најстаријег брата и с њим се, као матори људи, поразговара о породичним пословима и бригама, и да види осталу браћу, која су већ сад велики и озбиљни ђаци.

Али како? Је ли могућно оставити Зорку? Шта ће она рећи? Па *Препород* и господин Стајић?

Нешто у њему прошапта:

— Све је могућно кад се хоће.

И млади човек осети неку безазлену радост и лакоћу у души што се решио да посети своју породицу.

Тога дана знао је да ће имати много посла у уредништву, па је рекао Зорки, да не долази код њега него да се нађу око шест часова, па да мало прошетају.

Тачно у време које су били заказали, Кремић је био пред великом кућом једног београдског винара у Душановој улици. Прошло је било читаво пола часа, а Зорка се не појави. Млади човек је већ мислио да је она, мимо обичај, била чиме спречена и да не може доћи, те се решавао да се врати у варош, кад се Зорка појави иза првог ћошка.

Она је била врло бледа и корачала уморно.

— Шта је теби? — упита је Милош забринуто.

— Ах, ништа, Милоше . . . Не питај ме, молим те.

Они, ћутећи, савише за један плот и несвесно се упутише ка Дунаву.

Зорка је била узела под руку свога драгана. С часа на час је наслањала своју главу на његово раме и дисала дубоко. На њеном округлом врату, који је слободно излазио из летње блузе, била је набрекла једна жила с леве стране и грчила се нервозно.

— Ама, шта ти је, Зорка? — питао ју је млади човек још забринутије.

— Ах, Мико, да знаш како ме је мајка изгрдила. Ни најгора женска не заслужује то што ми је она рекла. Зато сам и одоцнила. Претила ми је да ће да скочи у Дунав ако продужим да се састајем са тобом. Ја је разумем, жалим је, али шта ја могу! Ја те волим. Ово је јаче од мене. Ја те не могу оставити. Дај ми један пољубац ... да знаш како сам га жедна.

Они беху стигли до железничке пруге која води на Кланицу, па се попеше на насип и једном уском, пешачком стазом продужише ићи тако не знајући ни сами куда.

Било је мало прехладило. Сунце више није пекло у теме. Вечерњи поветарац пиркао је са обале. Дунав се плавио као чивит. По ускоj стазици куда су ишли увијала се купина и доцветавало последње цвеће. Далеко око њих, у прашини сунчаних зрака, жутила се ниска поља, засађена салатом и купусом. У дубини хоризонта гомилале се једна на другу кланичне зграде чудног облика. Голуждрава деца из предграђа јурила су неке патке по риту око пруге.

Али овај заљубљени пар није видео ништа од тога.

Милош се дуго решавао да ли да каже Зорки да је намеран да иде у Ужице. Бојао се да ће је још више онерасположити.

Већ су били дошли до краја пољане, кад Кремић рече:

— Да не би било боље да се ја за неко време уклоним из Београда. Госпа Селена ће ме заборавити. А и, право да ти кажем, осећам да ми је потребно да мало променим ваздух и одморим се код своје куће. Ти знаш: моји испити, овај рад на *Препороду*, и све ово што смо имали да претрпимо....

На његово велико чудо, Зорка лепо прими ову новост.

Она му рече да је то још најбоље.

— Мени ће бити страшно без тебе, мој Мико — говорила му је она. — Ја те волим и тешко ми се растати са тобом. Али ти имаш право. Ако овако продужимо, мајка је кадра да све учини ...

— Да скочи у Дунав?

— Не то, али да нам створи вазда неприлика... да се жали господин-Стајићу, тужи те поцији... Да, мени ће бити врло тешко, али исто тако, ја хоћу да ти уживаш. Отиди кући, проживи коју недељу без бриге, и врати ми се весео и задовољан. Хоћу да се угојиш, ти си тако смршао. Треба да видиш све, да посетиш сва она места о којима си ми говорио... видећеш, то ће ти добро чинити. Не избегавај ипак друштво, него се забави. Па кад се вратиш, ти ћеш ми о свему говорити.

Онде где се надао најлакше успети, наишао је на највеће сметње. Господин Стајић није хтео да чује о каквом одсуству.

— У Маћедонији тек што није планула, а Паја једнако пије, господин Васић спава до подне, а вама се прохтело да правите излете.

— Не, господин-Стајићу, мени није до излета, него сам озбиљно болестан. Зар не видите?

— Легните у вече раније, па ето вам здравља! — изобиловао је уредник *Препорода* у саветима.

— Посао ме је изморио — одговори Кремић. — Већ ништа паметно не могу да смислим.

— Не тражим ја од вас Кантову филозофију. Лак стил, нешто занимљиво и по коју патриотску фразу... то је све.

— Ма коме лекару да се обратим, знам да би ми одмах наредио да оставим Београд.

— Ех, ех, млади хипохондристе! Шта мислите тек доцније?... А што нисте ишли сад у мају кад није било никаквог посла?

Милош помисли да редактор попушта, па удари у танке жице, не знајући да изливи такве врсте нису у стању да обрлате никаквог, а нарочито српског трговца.

— Ви знате донекле моју историју — стидљиво рече млади песник. — То је управо, поред мога здравља, главни разлог. Морам што пре отпутовати из Београда, ако хоћу да не чиним зла...

— Да не чиним зла!... Роткве стругане!... Знате ли ви, ужичка чивијо, да нама у животу више шкоде добра својства него што нам шкоде рђава.

Милош се не намршти на онај назив чивије. Давно је навикао да га грде што је пореклом из те вароши на гласу. Али се запањи пред овим мислима о доброти. Толиком цинизму није се надао ни од овог париског питомца.

— Знате, шта — обрати се он оборо своме уреднику, пошто га прође прво изненађење — ја вам тражим одсуство без плате. То не кошта ништа. Ако хоћете тако, добро; ако не, онда...

Уредник се донекле одобровољи.

— Добро, добро! — рече он. — Радите како хоћете. Није то ствар до новаца. Само једно хоћу да вам кажем: сад мој лист може опстати и без мене самог. У свету има врло мало људи који су потребни, а нема никога без кога се не може. А кад мислите да отпутујете?

— Што пре! — одговори Кремић суво.

⁂

Милош се спремао за пут, Измењао је са својом драганом фотографије. Купио је поклоне за мајку и децу. Паковао ствари. Јавио кући кад ће поћи. Али му се непрестано чинило да ово ради у шали и да је немогућно да се он растане са Зорком.

Обе фотографије су испале врло добро.

— Како си ти леп! — говорила му је млада жена, гледајући у његов портрет. — Ја сам љубоморна. Ја нећу да си ти тако леп.

— Не збијај шалу, Зорка — одговорио јој Кремић. — Како си ти замишљена на слици!

— Јер сам мислила на тебе, моје очи. Лоло једна, ти не кажеш да сам и ја лепа.

— То се по себи разуме.

— Доиста, ја нисам оволико интересантна. Али ми је пријатно што сам тако изишла... Не — због мене, већ да ти се више допаднем. Само немој да уобразиш да сам ја таква и у природи, па после кад се вратиш, да се превариш... и да ти се више не допаднем овако без слике.

Неколико дана што им је било остало до растанка провели су што се могло боље. Госпа Селена се одобровољила што Милош одлази из Београда и допуштала Зорки да излази још то неколико дана. Чак јој није забранила да у вече изиђе и испрати Милоша на станицу.

Те вечери је била мека, мрачна, летња ноћ, кад је небо бескрајно велико и пуно звезда, ноћ тиха и чаробна, сејачица снова и лажи. Електрична светлост уличних лампа обасјавала је само калдрму и ону спецајалну флору која пред кафанама цвета у зеленим дрвеним сандуцима. Драгутин је узео на се да се постара око пртљага, те су Милош и Зорка ступали сами кроз ту ноћ, опојну и дрхтаву.

У дну њихове душе скупљала се једна љута киселина која се рђаво подударала са овом ноћи и која их је уједала за срце. Али се они нису вајкали, јер нису хтели још више ожалостити једно друго, ишли су руку под руку, правили шале и смејали се.

Корак по корак, па се указа и станица. Њен фронтал, несразмерно велики према висини целе зграде, зјапио је као чељусти неког гладног чудовишта. Око ових врата тискала се гомила света и њихао један талас светлости. Тек у дубини видело се нешто празно, мрачно и загонетно као пут судбине.

Киселина се пела у грло и гризла све јаче. С часа на час нестајало је њихове веселости. Шале су бивале све усиљеније, а напорни осмеси жалосно се ширили по лицу као сенке.

Гомила путника тискала се око збуњеног љубавног пара. Куд жури овај свет? Који циљ заслужује све ове муке путовања и селидбе?

На каси су се видела уплашена лица, која су журно давала новац и бојала се да се не задоцне за воз Један учтив жандармериски каплар је бележно име сваком путнику. Носачи су вукли куфере и горње капуте, котарице и балоне вина. Тамо —

амо, стрчали су изнад њихових глава штапови и кишобрани, прикачени уз какав куфер. Воз се формирао. Чиновници трчкарали из једне собе у другу. Однекле допирало куцање телеграфа.

Најзад дође и то време кад прво звоно у рукама вратаревим зацичи кроз срце и кад се каже: „Па, пиши ми . . .“

Кремић се попе у вагон, погледа да ли су све ствари ту, па сиђе. Ранковић се начини да тражи некога у врху воза.

Зорка је стајала опуштених руку, нешто пребледела и раширених очију, као да је хтела да нађе нешто, да се нечег сети. Она се још осмехивала.

Милош јој приђе.

— Па, пиши ми . . . — поче Зорка, а глас јој задрхта.

Она хтеде још нешто рећи, али замуцну и ућута као да се није могла сетити шта треба да каже.

— Хоћу! . . . немај бриге . . . чим стигнем кући.

Неко зајеца поред њих.

Они се осврнуше као да се то њих тиче.

Један постарији човек, по изгледу паланчанин, са дебелим златним ланцем на трбуху, био се попео на степенице од вагона. Пред њим је стајао један млад пар и плакао.

— Што су ти деца! — благо их је тешио чича и сам савлађивао сузе које су му се већ сијале у подадулим плавим старачким очима.

Кад се Милош и Зорка погледаше, они опазише да се и њихове очи промениле, и да су биле, онако као у чиче, светле и влажне.

— Што су ти деца! — понављао је чича.

— Пиши ми много о твојима, о целој фамилији, о Борку и Николи и о малој Добринки. Ја бих тако хтела . . . — заусти Зорка, али не могаде даље него груну у плач.

Кремић је хтеде да утеши, али . . .

— Што су ти деца! — понављао је онај чича, већ сад кроз плач.

Сарадник *Препорода* загрцну и сам, и заплака се.

Обоје су се трудили да се умире, али, у колико су се савлађивали, у толико су све више плакали.

— Похитај, Кремићу, ево већ и последњег звона! — рече му Драгутин, који се у тај мах нађе поред њега.

Милош се попе у вагон.

Онај чича, који је стајао на вратима, уклони се и замаче у коридор.

Зорка приђе своме драгану и гледаше га кроз сузе.

— Ми ћемо се опет видети, је ли, Милоше?

Око њих је била ноћ, мрачна и тиха. Кондуктер је затварао врата на вагонима. Ружичаст пламен фењера у његовој руци примицао се све ближе и расипао неку мирну и озбиљну светлост.

Милош се саже да пољуби Зорку. Кондуктер нареди:

— Изволʼте у кола!

Неко у дну станице викну:

— Готово.

Кремић се пожури да отвори прозор.

Воз се крете.

Зорка потрча да још једном види свога драгана.

— Мико, Мико драги, чујеш ли ме — крикну она. — Мој глас изговара твоје име.

Али поред ње су већ пролазили прозори другог вагона и воз одјури као да је пун странаца.

Кад отвори прозор, Милош спази, нејасно као у сну, једну циметасту женску хаљину, како трчи за возом, па онда крај станице, мрак и више ништа.

Он оде у свој купе, посрћући и пусти срцу на вољу да плаче колико хоће.

То није био више плач. То је био конвулзиван јецај који му је тресао цело тело.

— Хоћете ли једну цигарету? — чу се један глас пред њим.

То је био онај чича.

— Ето, и ја сам их оставио!... Млади су. Луди су. А овај Београд је шарена гуја. Али шта ћеш! Послови...

Кад му је плач мало уминуо, Милош изиђе у коридор. Воз је већ пролазио кроз Топчидер не заустављајући се. Млади човек је шетао с краја на крај вагона и несвесно загледао у по неки купе, из којега су допирали весели гласови.

Ноћ је била необично мрачна и дрхтава као љубавникова душа. Кроз њу је летео воз тако брзо да су варнице правиле усијане, испреплетене конце око прозора. Још даље у мраку видела се нека нејасна кугла светлости која је трчала заједно са возом.

Милош је гледао кроз ту ноћ, посматрао ове варнице и куглу светлости, загледао се у путнике, и ништа није видео. Његов свежи бол испуњавао је све. Његова мисао била је отупила за све. Тек с времена на време, сети се оне циметасте хаљине која је трчала за возом и груди му затресе стари јецај.

Воз је јурио вратоломном брзином кроз мрак, лупао точковима, тресао гвожђарију и хуктао.

Уморан од свих утисака тога вечера, Кремић се посади у коридору на место, које је одређено за кондуктера, и загледа се у ону нејасну лопту светлости, што се видела кроз прозор и трчала заједно са возом. Он није разазнавао шта је то. Било му је пријатно да је тако посматра и да не зна одакле она долази Његова глава се одмарала и завијала у маглу путничког полусана, где човек зна да не спава али није сигуран да је будан.

Није знао колико је ово трајало, кад воз стаде. Свуда је владао апсолутан мир. Милош изиђе на врата да види због чега се воз зауставио.

То је била некаква станица. На песку пред њом светлуцала су два фењера. Даље од станице, преко нејасне ограде од дебелих греда и станичиног бунара, виделе су се црне силуете кућа некакве паланке која је спавала спокојно и неосветљена. Тишина је владала свуда, и падала на душу, тешка као несрећа.

ГЛАВА ПЕТА

ЗАВИЧАЈ

Лак шушањ сукње и једва чујно притварање врата пробуди Милоша. Он отвори очи и зачуђено погледа око себе.

Изнад њега се белила таваница, скоро окречена. Неки нарочити ваздух, чист и плав, лелујао се тамо амо. Златно сунце продирало је кроз застрте прозоре и осветљавало једно парче зида У углу, према постељи, стајала је икона Светог Николе. Пред њом је висило скромно кандило од сребра с плавом чашицом за зејтин. Иза иконе, вирила је кита лањског босиљка Соба мирисала на тамјан и очишћене ствари. Доле, са улице, чуло се неразумљиво погађање сељака и грађана. Разумевало се само да је то̀ јужни говор.

Кремићу је то све било познато, мило, пријатељско, али далеко од њега и превучено неверицом и сном.

— Колико је сати?... Где сам ја ово? — питао се он буновно. — Ко је то био у соби?... Или ја то само сањам?

Милош затвори очи поново.

Али, наједанпут му све би јасно. Лако као на крилима, из његових груди сама излете једна реч коју није био тако давно изговорио:

— Мајка!

У ходнику се зачу поново шум широке сукње. Врата се отворише и у собу уђе његова мајка.

Кремић је био стигао кући око поноћи. Уморан од неспавања и пута на поштанским колима од Крагујевца до Ужица, он није добро видео ову старицу, унезверену од радости и среће. Сад ју је пак посматрао и уживао у једном благом осећају које му је обузимало душу.

Мајка је била у цицаној рекли са сивим и плавим пругама. Под црном сомотском крагном стајао је старински златан брош. Главу је била повезала простом повезачом од белог платна. Испод овога се делила њена ретка смеђа коса у две плетенице, остављајући између себе широку белу бразду. Време је било посуло по овој коси, некад тако бујној, прашину седих власи. По челу, још светлом и паметном, свирепо се скупљале боре. У устима јој недостајао један предњи зуб, и око усана се хватао горак грч старости. Али у њеним свелим образима дубиле се још оне две старе слатке рупице, које су издавале њен доброћудни осмејак. Њена снага била је још крепка, а очи, те очи тако благе и плаве, биле су пуне живота и неке дубоке доброте, као код свију жена које су рано остариле због много деце и домаћих брига.

Стара жена је гледала Милоша забринуто, плашљиво и пресрећно:

— Јој, нисам хтела да те пробудим! — извињавала се мајка. — Још није време ручку ... Могао си још спавати дијете. Дошла сам само да видим е да ти шта требам. Прилегни још мало. Уморан си, моје дијете.

Кремић ју је слушао и мислио:

— Како је остарила! Још коју годину па може свашта бити ... И шта је она имала од живота?

Родила се овде, удала се у истом сокаку, никуд се није макла. Њен живот је био једна дуга поларна ноћ, пуна брига и дужности, а без иједног задовољства и права. Сваке године по једно рођење или смрт. Муж осоран, мрзовоља и тиранин. Кућа пуна деце. С радњом се пропало. Муж пао у постељу. Несрећа одбила пријатеље и укинула родбинске везе. Требало се борити сваки дан да деца имају шта јести. Кад се ручало, морало се бринути за вечеру. Огрлица, бунда, дијамантска грана, тепелук и све што је било њено и тако тесно везано за њену младост, отишло је у мучним тренуцима. Остао јој је само тај брош, тако познат, тако мио и поштован, као оно сребрно кандило, као икона Светог Николе, закићена китом лајског босиљка. Па ипак, Милош ју није никад чуо да се вајка на Бога, да ропће против живота и судбине.

— Хоћеш ли да доручкујеш? Бојим се да не поквариш ручак. Спремила сам ђувече, а сад месим гибаницу . . . Знам да ти то волиш. Али кафу можеш попити. Јуче сам је пржила, мирише као измирна.

Милош ју је гледао занесено и желео да јој рекне:

— Не, мајка; остави све; само ти остани овде и гледај ме тако тим твојим добрим очима. Да знаш, како су оне благе, мајка, да знаш како ме то лечи. Како је слатко овако гледати те, овде испод ове таванице скоро окречене, овако пред изрибаним сребрним кандилом и старинском иконом Светог Николе; овако кад је сунце тако златно и кад зид игра од његових вунастих пламенова. Ах, мајко, да знаш како је тешко бити далеко од тебе.

Али га она не би разумела, па би је било срам и жао, те Милош одговори:

— Добро. Нисам уморан Ја ћу сад устати... Има ли хладне воде?... Гле, тестија? Откад је нисам видео! У Београду нема тестија.

Кремић је устао и полако се облачио.

Чудан осећај му је обузимао душу. Та *велика* соба, како су је они звали, изгледала му је малена као кутија. Чист убрус, проткан свилом, који је нов извађен из сандука у његову почаст, чинио му се сувише рапав. Авлија, која му је била тако пространа кад се у њој играо клиса, изгледала му сад тесна, а башта, у којој су се зенениле старе познате шљиве, чинила му се да се у њој човек не може да окреће. Па ипак та *велика* соба, застрвена старинском поњавом, била му је баш мила што је тако мала; убрус му је пријао што је рапав; авлија и башта му се допадала баш због тога што су тесне. Изишао је у ходник и посматрао кроз напрсли прозор ове ствари, тако старинске, тако дубоко урезане у његову душу и живот. Онај чудан осећај, помешан од среће и жалости кувао му се у грудима, обузимао га целог и разнежавао га дубоко, до срца, да је млади човек био готов на смеј и на плач.

Тога јутра Кремић није био узео ништа више него кашичицу слатког од јагода, чашу свеже воде и шољицу црне кафе, али му је грознице нестало као руком однесене. Он је дубоко удисао чист ваздух, који је долазио са околних брда и мирисао на покошену ливаду. Слатко је пушио цигару за цигаром. Није хтео да смета мајци, која је спремала ручак, па је изишао у кафану.

Та се кафана звала некад код *Два Багрена*, али кад је у вароши уведено електрично осветљење, багрени су посечени, те су мештани прозвали ову кафану код *Два Пања.*

Свет је био заузет дневним пословима, те је било мало гостију: неколико пензионара, два три наставника из гимназије, један беспослен бакалин и два пропала трговца. Једни су играли домина, други су читали новине, а сви се разговарали о политици. Међу њима је седео и кафеџија, млад човек са сивим очима и ћелавим теменом.

Милош се осећао у неприлици пред тим старијим људима који су га познавали још као дечка у шлофроку, те се повукао у дно кафане и преко једних новина посматрао је шта се ради. Али га људи брзо приметише и стадоше да га запиткују. Морао је одговарати те о овоме те о ономе, о новом зајму и својој служби, о наследнику престола и неком ужичанину који је напрасно умро у Београду.

— Ама, шта ради мој Микић? — упита га један од она два пропала трговца, који је носио жут полуцилиндер и гладио два краја своје браде à la Ристић.

— Који Микић? — зачуди се Милош.

— Па мој Микић, шта се чудиш! Бога ми, њему добро упали. Жена му донела као ником његовом. Кажу, пуна му кућа као сâт. Јес јес... и ако је! Ђидија је то. Алал му моје ћајице. Судија је; зимус му нудили за преседника у Алексинцу, али он неће... Неће човек из Београда. А и куд ће... ваљада у Ужице, међу ове *спомeнике.*

Кремић је познавао овог старца по виђењу, али није знао његове синове. Ипак му би жао да каже како не познаје његовог Микића, те му рече да је здраво и да му је жена *кô грофица.*

— Јес'... јес', кад иде истури се као стара Книћанка... све се тресе под њом.

После је разговор отишао на другу страну, на неки кулук, те је Милош могао мирно посматрати ове заспале паланачке физиономије. Било их је само неколико, а већ су представљале цело Ужице.

Као у свима варошима које пропадају, живот у Ужицу је лако схватити. Он се цео садржи у четири речи: споменици, деца, боранија и прогнаници.

Споменици су та два пропала трговца и остали остатци старе гарде ужичких трговаца која изумире из године у годину. За Лијевљанима су отишли Јањићи, Каљевићи, Орловићи, Ускоковићи, Јевтовићи и многи други. Још се само држе двојица тројица, потпомогнути синовима. Туга обузима човека кад види ове споменике, са увек чистом и укрућеном кошуљом од шесетњака, увијеним брковима и намрштеним веђама, како полагано корачају, са бројаницама у рукама, од куће у кафану и из кафане кући. Тек да их жеља мине, они би заустављали сељака са врећом вуне, загледали робу и цењкали се са њим, и ако нису намеравали да је купе. Тај бивши човек може имати да поједе и попије, може бити у свему задовољан, али је он већ свршио свој живот и жали за старим временом, кад се радило с Босном и кад је некако све другојачије било. Он је тада радио као галијаш, мучио се много више, али је живио од својих руку и био свој газда. И у тим дугим часовима старчевог, ником корисног, живота, он претура по памети и осмехне се кад се сети како је тада било: оседла свога зеленка, припаше пун ћемер, задене за појас пиштољ, мекинтош метне у теркије, напуни бисаге пршутом и погачом, на уши натуче астраганску шубару, опкорачи коња, баци жени и деци нешто бакаруша за походњу, па онда заигра коња по калдрми све до Татинца, и тек ту, где се Ужице губи, завијено у плаву маглу праскозорја, распали из пиштоља и запева колико га грло доноси монотону ужичку песму:

Равно поље жао ми је на-а-а те,
Што ми драги отиде низа-а-а те!

— Нек се зна кад газда-Мјајло иде у Биоград. А сад?

Они ће се тешко кад пожалити. Тек кад попију коју више ракију, протрљаће своје велике меснате носеве и прозборити као за себе:

— Ех, тако ти је то, мој ђевер-Лако, уз нешто ти долина!... Ми смо ти сад они споменици... оно камење на Марковици, на којем пише: „Стани, путниче, и прочитај. Погибе храбар војник!...“

Ко зна шта би било од њих да им није било *деце*. Огорчени на трговину, која их је без њихове кривице избацила на улицу, очеви нису допуштали својој деци да се њој одаду. Све су их давали *на школе*. Синови ових људи мрка погледа и огрнутих капута учили су како је ко могао, и по свршеној школи трчали су у државну службу да се што пре дочепају бела хлеба и *двадесетшестог*. Отуд толико ужичана по свима гранама државног рада, од одгајивача пастува па до министара; отуда и толика повика на њих. Многи од те деце, који су били први међу својим друговима и показивали сјајне способности за будућност, враћали су се својом вољом овамо у ову умрлу паланку, далеко од таласа живота и могућности да свој таленат претворе у вредност. Они су тако извршавали духовно самоубиство, одрицали се своје каријере, примали очеве дугове и родитељима заслађивали последње дане по цену своје младости.

Забачено, без икаквих савремених саобраћајних средстава, одсечено од својих природних путева, у брдовитом и сиромашном пределу, Ужице је осуђено на лагану, али сигурну смрт. Они који нису имали деце или их ова нису могла спасти, исељавају се, да бар не таворе и црвене онде где их цео свет познаје. Цифра становништва опада стално, једно због великог морталитета, којем је опет узрок оскудица, а друго због овог расељавања. Да није овог последњег узрока, опадање се не би приметило, јер је ретка кућа без троје четворо деце, а има доста примера, да појединци имају деветоро, десеторо, па и више деце. Ко нема порода на њега се указује прстом и с подсмехом се назива *огорео пањ.*

Кремић је радознало гледао људе и ствари око себе. Све их је познавао. Он је дубоко осећао како се сâм променио из основа, а све ово остало је исто и на своме месту као да га је јуче оставио. Једно тихо сажаљење обузимало му душу према тим окамењеним људским приликама и тако речитим стварима које су још ту стајале од његовог рâног детињства.

Он пожеле да што више види од овога, свега овога што је био давно заборавио, а што је ипак ту стајало и стрпљиво га чекало да се врати и понуди му своје старо пријатељство, те изиђе из кафане на пијацу, која је била пуна говеди.

Извоз стоке. џелеп, само је бледа слика некадање ужичке трговине. Пређашње болте, с највећом поделом рада, свеле су се на пиљарнице, где се може купити све почевши од пола кила пасуља до анзихткарти. Ове радње држе нови људи, ужурбана лица, ситних очију и са шајкачом на глави, људи дошли са села, *боранија* како их стари трговци називају, нови људи који једу проју, вајкају се на велику порезу и купују од Управе Фондова имања старих газда.

С пијаце се Кремић упути у Парк. Ово шеталиште се налази ван вароши, с друге стране Ђетиње, на једној ладини дивљачног Забучја. Њега посећују ђаци и чиновници. Државне службенике сачињавају обично ужички синови. Ако има ко са друге стране, није дошао овамо својом вољом, већ по казни, те их ужичани зову *прогнаници*. Ови прогнаници вичу прве године на сва уста да по живу главу неће остати у Ужицу, друге године стављају примедбу да би ово или оно могло боље бити, а треће: мешају се с мештанима на славама и свадбама, играју заједно домина и не мисле више да траже премештај.

Како дође у Парк, Милош пође стазом која води на камену терасу у врх планине. Ова тераса му је била фамилијарна. Он је ту био као код своје куће. Ту је долазио још као дете, а после као младић, ту се спремао и за испите и писао прве песме.

Одатле се пружа диван изглед који по својој романтици надмашава и изглед, који се показује са савске терасе на Калимегдану. Висока брда, обрасла ситним или крупним зеленилом, проширена сивим стенама и засађена питомим пропланцима, долине, клисуре, урвине, поља, реке, њиве усред шуме, шљивици, белина брезе у мркој растовој гори, пустиња, питомина, варош, растурено село, све то вешто измешано међу собом, руком неког тајанственог уметника, даје чудну и живописну слику које је ретко другде наћи.

Више Милоша уздизао се намрштени Грот, као каква горостасна средњевековна кула; на западу, према њему равњао се Бисктош; а према овоме чамио је на једној усамљеној стени, развађен ужички град, зачуђено гледао испод себе електричну централу и није разумевао зашто ће му ова воденица кад ниједног кириџијског коња нема пред њом.

Север образују питоми брежуљци, увек обасјани сунцем, Пора, Глуваћи и Бијели Гроб — старинско гробље, где је власт одавно забранила мештанима, да на том тихом, округластом брегу уживају вечити сан под густим хладом старих ораха, вишања и дуња. Према Бијелом Гробу, на истоку, подиже се Крушчица, са остацима Карађорђевог шанца који је надјачао столетне куле Алтоманићевог замка.

Ову котлину, тако ревносно ограђену живописним брдима и планинама, пресеца валовита Ђетиња. При сунцу, које је благо и умиљато, река се беласа у врху котлине, па се онда губи у гране непоткресиваних врба и јова, провлачи се брзо као змија, долази до парка, и ту прескаче једну брану и. сва запенушена, пробија кроз ждрело, па онда даље хита, у равна поља Поморавља. Испод грања промиче један чун; из њега се чује тенор неког заљубљеног гимназисте:

„Бледи месец зашô за гору,
„Само један чунић плови по мору!...“

На Ђетињи се виде неколико идилична моста од греда, међу којима се поносно издиже камени мост, старинска грађевина, коју је обновио некакав Турчин *севапа ради*. Тај мост везује главни део града, који се налази с леве стране реке, са другим делом, и својом поцрнелом силом и озбиљном орнаментиком увеличава романтику ове вароши.

Одатле Кремићу паде поглед на сам град, који је мирно лежао у котлини и готово је целу испуњавао. Сунчеви зраци су се играли са златним крстом на саборној цркви, њеним јединим украсом. Око цркве су се се црвенили кровови варошких кућа, покривени ћерамидом. Ови скромни станови злопознатих ужичана, где су се одиграле толике непознате грађанске трагедије, махом су двоспратне и практички сазидане. Међу њима се издиже, као каква орлушина, достојанствена зграда *Кр. Срп. Реалке* — како на њој пише златним словима. Ова кућа, са својом симетријом, очитом солидношћу, озбиљним и пријатним стилом, може се мерити са најлепшим и највећим зградама у унутрашњости Србије, па и у Београду. Читав њен горњи спрат се издиже изнад осталих кућа и својом израђеношћу и страначком лепотом одудара чудновато од њих.

Лево од Реалке, иза зелене гомиле од шљива и ораха, у једној правој улици, која води на Стари Пијац, Милош спази два бела димњака. Срце му се испуни неком сузном нежношћу. То је његова кућа. Он је добро познавао та два бела димњака, покривена са по две поцрнеле цигле, познавао и оне испрскале ћерамиде по крову и три насмејана прозора, обојена избледелом плавом бојом.

Кремић је био готово срећан, посматрајући ову белу кућицу у сунцу, ове зидове на којима се још није истрло име очеве фирме, настрешнице од дасака, обојених фирнајзом, улупљени олук, плаве насмејане прозоре, на којима стоје завесе, уздигнуте у виду звезде, плехану вртешку наврх крова и бацу.

Све ове мртве ствари, до јуче заборављене, изазивале су му најлепше спомене на његово детињство. Али човек никад није срећан како би могао бити. И младом песнику склизну мисао, даље од те куће, даље и од тих познатих брда, и оде, брже него на крилима, тамо где се грле две велике воде, и пред њим пониче велика кућа у Банатској улици, њена гвоздена капија, узак ходник, поплочано влажно двориште, мрачне степенице, необојен дрвен трем који води у Зоркину собу, њену собу сасвим белу и најзад она . . . у хаљини циметасте боје, с пренераженим очима и како трчи да заустави воз.

Ах, како је у том тренутку, Милош Кремић зажелео да је она поред њега, она, његова драгана, та мршава девојка с бледоликим лицем и очима црним као таласи Ђетиње. Он је хтео да јој покаже ову мирну паланку, ова живописна брда, своју кућу са три насмејана прозора, и да јој открије све те нежне осећаје који су му тада наваљивали на душу. Али . . .

И Милош, каогод Зорка једном у првим тренуцима њиховог познанства, уздахну:

— Зашто је старија од мене!

ГЛАВА ШЕСТА

НА ТЕБИ ЈЕ САД...

„3. јула, недеља после подне.

Мој драги Миле, моја радости, срећо моја и утехо, мој Еро врло вољени, ја те волим. — Ја ти шаљем моје најслађе и најдубље мисли, и желим да имам крила да полетим к теби за један тренутак и измамим један осмејак на твојим љубљеним уснама. Надам се да ће ово писмо радосно запалити твој поносан поглед, јер оно долази са три дана путовања од оне која је остала овде где нам се срећа смешила пуних пет месеца.

Јутрос сам добила твоју карту. Хвала, драги. Мило ми је што ти се допада тамо. Ах, да знаш, моја радости, како те волим, како сам жељна тебе, али ипак, остани код својих све дотле док ти буде пријало, и врати ми се здрав и чио.

Знам да ниси весео и да ти је време дуго. Зато сам се одмах по ручку затворила у моју собу. Хоћу да ти пишем много, да имаш шта да читаш. Села сам на једну фотељицу — ти је знаш — она плава. Метнула сам једну књигу на колена. И тако ти пишем, мој Милоше. Мајка мисли, да се одмарам, јер су овамо велике врућине.

Осећам се врло добро у овој фотељи, где смо толико пута заједно седели, једно до другог. Све је мирно око мене, те сам у мислима сва с тобом.

Ја сам здраво и добро, што и теби желим.

Кад се изгубио онај неваљали воз који те је однео, ја сам се вратила кући с Ранковићем. Он је био добар, и тешио ме. Можеш мислити како сам плакала. Допратио ме је до саме куће. Мајка ме није грдила. Напротив, од како си отишао, она се помирила са мном и врло је љубазна.

Твоју слатку фотографију метнула сам више моје постеље. Шта ме се тиче ако је ко види! Успели су да нас одвоје телом, али духом никада. Ја увек могу видети твоје мило лице, које ми се смеши. Из јутра, кад се пробудим, оно је прво . . . а у вече, оно је последње што видим.

Да знаш како је леп рам у који сам те урамила Платила сам га осам динара. То ти кажем само да видиш како је скупоцен и леп . . . тај рам у којем је слика мога драгана. Јеси ли задовољан, драги, што сам те урамила у злато? Ти си тако леп ту; ја те гледам и шапућем ти: Драги и мили, мој мали Мико, Микице, ја хоћу да плачем мислећи на ово слатко име које ти сад не можеш чути из мојих уста. Ти ми се осмехиваш и гледаш ме с толико љубави. Ох, како те ја волим, Милоше драги, дај да ти дам један дуг, дуг и сладак пољубац. Сећаш ли га се још? Ах, како је тешко бити далеко од тебе.

Сад, драгане, већ је четири сата. Ја сам обећала мајци да изиђемо заједно у шетњу. Треба дакле да свршим ово писмо. Ранковић ће ми га однети у пошту, тако да још данас оде, јер поштар недељом после подне не купи писма по Дорћолу.

Ја те грлим целим својим срцем, и увек сам у мислима с тобом. Ја те стежем на моје груди и дајем ти један дуг пољубац, који ти осећаш . . . реци докле? . . .

Збогом, драгане, збогом! До виђења! Буди здрав и срећан! Милоше драги, не буди тужан, и напиши ми једно дугачко писмо. Оно ће утешити и тебе и мене.

Твоја за навек *Зорка.*“

„Среда, 6. јула. Подне.

Драги Миле, само две три речи да ти се извиним што ти до сад не писах. Моја мајка је болесна. Назебла је у недељу кад смо изишли у шетњу. Била је велика врућина. Ево већ три ноћи како не спавам. Вечерас ће остати поред ње једна жена из комшилука. Надам се да ће јој скоро боље бити. Сутра ћу ти писати опширно. Сад, извини. Ова је карта само да не бринеш ништа. Она ће доћи у петак из јутра. Надам се да ће те одобровољити за цео дан. Хиљаду пољубаца. *Зорка.*“

P. S. Спава ми се да једва отварам очи. Још један пољубац.“

„Петак, 8. јула. 11 часова пре подне.

Драги Милошу, моја је мајка озбиљно болесна. Лекар нема много наде, а ја ни мало

Ја сам као сломљена и не могу да пишем. Ја те волим из свег срца, али, драги, моје време и моја глава припада мојој мајци за овај тренутак. Знам да ћеш ме разумети. Молим те, не жалости се То је морало доћи једанпут.

Ма да ми нисмо били увек истог мишљења, а нарочито наше последње свађе, ипак, Миле, она је моја мајка и ја патим кад она пати. Срећом, она спава много.

Сутра ћу ти писати једном картом.

Могућно да ће јој сутра бити боље, али ја не верујем.

Ах, Миле драги, како бих ја желела да ме ти утешиш. Па опет, боље је што ти ниси за сад овде. Ја не бих сад, поред свега, могла бити с тобом.

Драги, пази на себе, мисли на мене, али не буди невесео, преклињем те. — Ја сам врло уморна. Ноћас сам нешто мало спавала, јер је једна комшинка бдила над мајком.

Она много бунца, јер је у ватри. Јадна мајка, шта ћу радити без ње. Ах, Мико, како ми је тешко.

Збогом, Милоше. До виђења! Ја те љубим из свег срца. Опрости ми што те сад запостављам. Теби увек искрена *Зорка.*“

Милошу, „9. VII.

Моја мајка је умрла јутрос у 8 сати. Ја сам врло несрећна. *Зорка.*“

„13. јула. У вече.

Добро вече, Миле. Нисам болесна, не брини се. Наравно да сам врло тужна. Руке су ми пуне посла. Нарочито ми досађују посете и изјаве саучешћа. До сад нисам знала да имамо оволико познаника. Опрости, ако на те не обраћам довољно пажње, али ја те не заборављам. Сутра ћу ти писати опширно. Твоја искрена *Зорка.*“

„14. VII.

Опрости ми, Милошу, што ти још опширно не писах. Почела сам писмо, али је немогућно завршити га. Ове посете и друге ствари стално ме прекидају. Са здрављем сам добро, али ми је срце жалосно. Милоше, пази на себе, и мисли на мене. Сутра ћу писмо свршити. Оно ће бити дугачко. До виђења! Твоја *Зорка.*“

„Четвртак, после подне. 4 сата.

Мој драги Миле,

Извини ме што сам те толико оставила без новости и појединости.

Ја знам да си ти у мислима поред мене и да ме разумеш.

Ја сам провела поред моје мајке 30 година свога живота. Делила сам с њом њене бриге као и њена задовољства. Ми смо се увек слагали у главним стварима.

Она је била често пута уморна, слаба, али никад озбиљно болесна. Изненадно прошлог понедељника оста у постељи и рече ми да је назебла. Лекар, који је дошао после подне, виде да јој је срце слабо, те га то више забрину него назеб. Сутра дан, он ми рече, да јој је срце боље, али да бронхит напредује. То ме јако забрину. У среду, мајка пропљува крв. Много је крви изгубила из левог плућног крила. То ју је јако ослабило, али и олакшало. Била је толико изнурена да није могла метнути кашику у уста. Ја сам била око ње и дан и ноћ, и неговала је као мало дете. То је велика утеха за мене.

У четвртак, доктор ми рече, да ће пре 48 сати наступити промена, врло брза, и да не треба болесницу да остављам саму. Твоја газдарица ми је помогла те ноћи. Сутра дан, у петак, био је конзилијум. Лекари ми не оставише много наде, али ми један од њих рече да опасност не мора тако брзо наступити. Ја сам била тако уморна, и да не би мајка опазила како је озбиљно болесна, ја примих понуду једне Јеврејке из комшилука да проведе ноћ поред ње. У десет сати у вече, ја оставих мајку и легох да се одморим. Спавала сам до седам сати из јутра. Пробудих се сва уплашена, јер сам преспавала целу ноћ не мрднувши с места Јеврејка ми рече да ми је мајци много боље, да спава и никако се не буди Још ми рече да је нешто говорила, али у ватри, и да је рекла: „Ја знам да ме ти волиш, Зорка".

Кад се приближих њеној постељи, ја је зовнух. Али ми она не одговори ништа. Дисање јој је било као и раније, кратко али правилно. Хтедох јој дати медицину, али она не могаде да прогута, и, на мој ужас, не отвори очи. Ја се утеших да је то само слабост, и хтедох да јој поново пружим ту медицину што поткрепљује, али мајка не могаде поново ништа узети.

Ја разумех одмах да све иде на горе, вратих се у собу, те се брзо спремих. Око осам сати твоја газдарица, која ми се опет нађе на руци око мајке, позва ме. Мајка је дисала тешко. Ја видех да више нема спаса. Узех је за руку. Она јако уздахну два три пута, не будећи се. Затим, све би свршено.

Сутра дан, по подне.

Драги Миле, не могу да напишем две речи а да ме ко не прекине. Увек се по нешто нађе.

Ја сам здраво, али сам жалосна и утучена. Драгутин ми се нашао на руци. Био је врло добар у овим тренуцима. Морам ти признати, Милоше, да је боље што ти ниси био овде за ово време. Имала сам могућности да се објасним с мајком. Ми смо се поново сложиле и она је отишла Богу на истину с уверењем да је ја волим. Њена смрт је била тако лепа, Милоше, не можеш замислити. Без муке и мирно, она је заспала за навек. Чак није могла ни наслутити озбиљност своје болести.

У свој својој жалости, ја сам ипак мирна, јер ја знам, поред свега, све што сам радила у животу било је да усрећим и утешим своју мајку. Ако смо се понекад посвађале, то је она радила само за моје добро, јер се она плашила да ми се што рђаво не деси. Остало је све заборављено. Остаје ми само дубока туга што знам да сам за навек одвојена од ње. Драга мајко, ја ћу те волети увек.

Не буди љубоморан, Миле, на мој бол, разуми ме и опрости, што ми је у мом срцу вечити растанак с мојом мајком тежи него жалост што смо се нас двоје растали. Ја осећам како ми се срце кида и ја сам се цела предала своме болу. Остави времену ову отворену рану. Разуми ме, ако те запостављам и ако моја писма нису више љубавна. Ипак, ти ниси мање мој најбољи пријатељ у овоме свету. У моме сломљеном срцу има сада места само за пријатеље. Ти си мој пријатељ, Милоше, мој драги Милоше. Опрости ми што ти више не шаљем пољупце. Ја сам искрена, ја ти их сад не бих могла дати. Разуми ме, Мико.

Треба да прекинем писмо. Пиши ми, много и често. На теби је сад да покажеш колико ме волиш. И ако ме волиш, ти ћеш ме разумети и дати ми сву твоју наклоност, остављајући на страну оно што је у љубави материјално. Оно ме сад вређа.

Миле, твоје очи за тренутак да пољубим. Погледај ме. Ти си ме разумео.

До виђења, Милоше. Уживај код своје куће, али буди паметан, јер је моја црнина донекле и твоја. Не брини се за мене. Све ће бити боље. Пази на своје здравље, узимај оно што сам ти препоручила, и не буди жалостан. Ја ти стежем руку и наслањам своју уморну главу на твоје раме. За те увек нежна и искрена *Зорка.*“

„Београд. 21. јула.

Драги Милошу, не мисли што ти ја не пишем тако често, да те заборављам или да те волим мање. Не мисли тако, мој пријатељу.

Али је удар био тако брз и суров за мене, и ја сам понекад тако уморна и очајна! И затим, све ове бриге, ово трчање тамо амо, и ова самоћа притискују ме, и ја патим, мој Миле.

Да знаш, како је без мајке! Не, то није ништа одвојити се од ње за неко време, али овако знати да је никад нећу видети, да смо се растали за навек... Ох, како бих хтела да је она поред мене, да ми да̑ храбрости снаге кад ми то затреба! Ти ме тешиш... да, треба бити храбар. Против смрти не може се ништа.

За мене је велика утеха што је моја мајка отишла на онај свет помирена са мном и уверена да је ја волим. Мислим да сам ти писала, како смо прве недеље по твом одласку изишле заједно у шетњу. Ма да тужна због твог одласка, ја бејах готово срећна, јер мама беше весела и добре воље. Било је четири сата кад смо изишле. На пољу је била велика врућина. Изишле смо до Калимегдана и узеле по један сладолед пред киоском. При повратку ударили смо преко Панчићевог парка. Мајка седе на једну клупу. Било јој је тешко. Рече ми да је назебла и да јој није добро. Дисала је доста тешко. Али, ја сам мислила да то долази од њене нервозе. Како је после било, ти већ знаш: сутра дан је остала у постељи. Али ја сам тако срећна, што сам с њом изишла овај последњи пут, јер је она волела увек да се шета са мном.

Кад ми доктор рече, да може свашта бити, у четвртак у вече, ја не могадох зауставити сузе, и седећи поред ње, ја бризнух у плач. Она је била већ у ватри, али кад ме виде како плачем, она се освести, метну ми руке око врата и рече ми како је срећна што је толико волим и да је треба добро да негујем, дајем јој лекове који поткрепљују, па ће брзо оздравити Само, вели, треба да је добро пазим. Ја је запитах, хоће ли заборавити све жалости које сам јој чинила. Она ми рече да никад ништа није имала против мене и да је срећна што ме види тако близу поред себе. Ја јој тада рекох:

— Да господин Кремић зна да си ти тако болесна, њему би било врло жао. Хоћеш ли му опростити ако те је што увредио?

Она ми одговори:

— Да, он је добар, он има добро срце, али ти нећеш бити срећна с њим.

То је било све. Више је нисам смела питати, бојећи се да не разуме како се плашим за њен живот.

Милоше, у несрећи, као и у срећи, човек је саможив. Да, и ја сам врло саможива, ја говорим само о себи и ономе што ме боли. Лакше ми буде кад ти се овако изјадам. Веруј ми, ја мислим на тебе без престанка, али ме спречавају ови послови којих има тушта и тама после оваквог случаја. Има ваздан формалности да посвршавам. Где се окренем, свако ми држи по један говор. Сита сам тих изјава сажаљења. Да знаш, како ти намештени уздаси и лепо склопљене реченице падају тупо на ожалошћено срце. Затим, имам толико да шијем. Све хаљине треба променити.

Ранковић је био врло добар према мени. Он се спрема за испите и јуче ми рече да те много поздравим. За ово време био је често поред мене и трчао по вароши те за ово те за оно што ми је требало. Он је метнуо један велики венац од природног цвећа на крст мојој мајци.

Пиши ми шта ти сад радиш. Пази на тај кашаљ, бар из љубави према мени. То није добар знак у ово доба године. Хвала ти на јутрошњој карти. Како бих ја хтела бити у тој тихој улици, чију ми слику шаљеш. Ох, Милоше, да знаш, како ми је понеки пут живот досадан, како бих желела да се једном и са мном сврши! Како се осећам усамљена. Ова велика кућа, па ови људи... Да знаш само како сам жедна једног пољупца, не љубавног, већ пријатељског, пољупца који даје утехе и храбрости, пољупца наде.

Збогом, Милоше, твоја *Зорка.*

ГЛАВА СЕДМА

СФИНКС.

У соби је било тихо.

Сунце је пробијало кроз жуте пруге на ланеним завесама и позлаћивало старински орахов орман у углу. Једна велика плава мува зујала је и лупала крилима по зидовима.

— Јест, ја сам то само сањао — радосно уздахну Кремић.

Он склопи очи да поново заспи. Али су се капци отварали против његове воље, очи гледале укочено у окречен плафон, и срце лупало узбуђено.

— Шта је ово мени! Као да сам још деран. Шта сам ја то сањао? Богдан Васић је писао дневне вести на моме месту у *Препороду* и рукопис крио од мене. То је било све, али откуда ми овај страх?

Милошу није било пријатно мислити на свој сан и покуша поново заспати, али се само претурао по постељи, обузет мрачним унутрашњим мукама, које нас тако покаткад обузму изненадно и без каквог нарочитог разлога.

— Да, да, Васић је писао дневне вести... на немачком језику. Затим су дошла некаква кола... фијакер; да ли је био фијакер?... не фијакер него она затворена болничка кола са белим крстом позади. На боку је седео уредник... Да, добро га се сећам, с томпусом у зубима, и... госпа Селена... је ли то баш била госпа Селена?... кукала је акцентујући по нишки. Из кола је висила једна мртва женска глава, пуна блата и речне травуљине. Али то није била Зорка — задрхта Милош и стаде се уверавати свима силама... Јест, јест, то није била Зорка, знам добро... то је била мала радница из Официрске Задруге, она Анђа...

— Ти си будан? — упита га мајка која уђе у тај тренутак. — Још је рано; што не спаваш?... Ево имаш једно писмо.

То је било Зоркино писмо од 21. текућег месеца.

— Кад хтеднеш устати, само ме викни. Ја сам доле у авлији. Имам нешто да проперем — рече му мајка и дискретно се удали из собе.

Чим мајка изиђе, Милош грчевито дохвати писмо и стаде га отварати. Као у инат, хартија је била јака, те се измицала прстима и писмо се није дало лако отворити. Да је то било писмо ма од кога другог, Кремић би зацело исцепао завој. Али, све што је долазило од Зорке, он је поштовао као неки фетиш, као светињу. Ово писмо му се чинило као свети запис, који треба пажљиво чувати, те је млади човек савлађивао узбуђење и са једном врстом страхопоштовања отварао завој.

У писму није било ничега нарочитог. Зорка је била жалосна — што је природно, и молила га да је за тренутак поштеди од излива љубави нежности. Милош прочита писмо пажљиво још по један пут. Да, Зорка се цела предавала своме болу, али је свака њена реч дисала љубављу за њим. И Кремић врати писмо у коферт, принесе папир уснама и пољуби ове читке редове, побожно као јеванђеље.

Зоркино писмо му разби нерасположење од рђавог сна. Милош се осети потпун, весео и чио. Пун овог унутрашњег задовољства, које није откривао ником, он се обуче у пола и сиђе да потражи мајку.

— Је ли још шта дошло, мајка? — упита је он кад је нађе.

— Ништа! — одговори му она ужурбано. — Причекај ме мало. Сад ћу те ја посути. Вода је тазе .. тек што сам је донела са чесме. Само да оцедим ову Добринкину хаљиницу.

— Замисли дрскости! — одговори он увређено, сетивши се једне ствари. — И писао сам им још. А они ни да мрдну Данас ми је требао да стигне или број или одговор. Та! . . . најобичнија учтивост налаже да се сараднику шаље број кад је на одсуству.

— Не љути се, Мико. Људи имају посла — разумеде мајка на шта Милош мисли, и простре једну дечју хаљиницу од шареног цица на плот. — То не иде тако брзо. Можда ћеш сутра добити.

— Није мени, мајка, до читања *Препорода*. Кад све новине читам у кафани, могу и то. Али ме љути тај простаклук . . . то што ме занемарују, заборављају. Ја то нисам заслужио, веруј ми! . . . Шта би тек радили да сам им тражио нешто више?

— Е, моје дијете. Шта ћеш . . . тако је то! Треба трпети!

— Треба трпети — понови у себи Милош, и хтеде доказати мајци, да не треба трпети, да треба тражити своје право и отимати се, борити се за њега.

Али мајчине очи беху тако плаве и благе, да он заћута и окрену разговор на другу страну.

Из куће је изишао, по обичају, право у кафану на кафу. Прочитао је све новине изузев *Препорода* који је срицао један омален, пун пензионер, ниског чела и отворених уста као у телета. Већ Милош хтеде да изиђе, кад пензионер остави новине.

Са штапом под пазухом, Кремић узе *Препород* само да га прегледа, јер од дугог чекања био је изгубио вољу да га чита. У дну *Дневних Вести* стајала је белешка:

„*Новинарске Вести*

„Г. Милош Кремић престао је бити сарадник *Препорода*“

Кремић ово није никако очекивао, те у први мах прими новост тако хладно као да се није тицала њега. Тек кад остави новине и, махинално се упути низ Стару Пијацу у парк, он осети како му се срце стеже и један физички бол притиска га у врху груди.

Он се сети како је скупо био платио ово место. Био је свршио гимназију и уписао се на правни факултет. Прилике су се биле измениле. На универзитету није било благодејања. Почетком године кондиције се нису могле наћи. Кући се није хтео обраћати. Живело се од старог кредита. Али је газдарица почела да гунђа, а ашчија да приговара. Непознат и потребит, Милош је обијао прагове свуда где се може шта наћи да се заради, али је на свима местима наилазио на слегање рамена. Нарочито је долазио у Министарство Унутрашњих Дела, где је неколико његових другова добило места за практиканта. Инспектор је био неки болешљив чичица, коме су сва деца поумирала. Примао га је лепо, дивио се његовој одличној дипломи са испита зрелости, храбрио га да не очајава и обећавао му место за практиканта чим се које упразни. Једног дана умре неко од Милошевих другова. Кремић није би с њим ни најмање интиман, једва га је и познавао, али немајући друга посла, оде му на пратњу. Већ је спровод био дошао до Теразија, кад Милош дочу да је покојник био практикант у Министарству Унутрашњих Дела, те остави пратњу и мртвачка кола, па право у Министарство. „Господин-инспекторе, упразнило се једно место!“ „Које?“ „Тај и тај... сад га баш опојасмо“. Инспектор га је погледао једним дугим, зачуђеним погледом, којим се посматрају Горкијеви типови, па се после насмејао. „Добро, поставићу те, али никоме не говори, јер ће их се пријавити још двадесет“. И таман, после три дана, кад послужитељ изнесе потписан акт, да је Кремић постављен, уђе у Министарство један угледан владин човек са својим синовцем, који је такође мислио на ово место. Али је било доцкан, министар је био потписао акт о постављењу, и Кремића свечано уведоше у собу за препис. Четири пунокрвна практиканта, који имају фикс-идеју да се организују и који залажу зимске капуте, чим пукне први зрак пролећа, дочекаше га лепо и посадише на покојниково место. Дадоше му и његову држаљу; само му променише перо тек да не буде његове судбине. У овој мемљивој соби, где су пет пера резигнирано шкрипала по читав дан, Милош је провео две године, бојећи се сваког првог у месецу да не буде истеран у интересу штедње. Ту је постао бесплатан сарадник *Препорода* за патриотизам и уметност. Колико је морао потрошити државне концепт-хартије пишући измишљене дописе из Сереза и оцене француских драма, посматраних са треће галерије док се уредник није најзад одлучио да му одреди плату, узме га за сталног сарадника и извуче из *преписа*. На листу је радио ревносно као за себе самога. *Препород* је био још млад. Требало је запирати на све стране док лист не освоји публику. И сад, кад се број штампа у дванаест хиљада примерака, у чему има много Милошеве личне заслуге, Милош је свршио, Милош може ићи.

Кремић није жалио изгубљену плату од 150 динара месечно. Љутила га је само неправда, што је тако отпуштен, цинички као покућар.

Дисао је дубоко и корачао оштро као човек који се спрема да се с неким бије.

Али, постепено, он покуша да разуме уредника. Овај човек, који је господарио јавним мнењем у Србији, посматрао је људе као послове. Све разумети значи све опростити. И љутина се претвори у широк бол који тишти, бол што је то тако, бол што се ту не може ништа помоћи и изменити.

У тим мислима дошао је у парк. Дивље брдо, које је општина по мало облагорођавала садећи по њему воћке и просецајући стазе, било је готово пусто. Тек овде онде сусрео би се по неки ђачић у везеним чарапама и црвеним опанцима, који се спрема за поновни испит. Шљиве су рудиле по младим шљивацима. Сагорела трава се белила. Од некуд је пиркао поветарац. У хладу од багренова шумила је једна планинска чесма. Пегаво опало лишће, још живо, лепршало се по путу. Тице су ћутећи скакале с гране на грану. Сунце више није пекло. И у бистром ваздуху се осећао први дан јесени, и ако је још у велико било лето по календару.

Милош се поново обре на својој тераси од камена. Крај њега је била дугачка клупа, поцрнела од кише и времена. Али он претпостави да се извали у суву сагорелу траву. Тако лежећи у трави, он је слушао шушкање лишћа и посматрао Ужице, чији су се једнолики кровови црвенили дубоко испод очију младог песника. На крају хоризонта примећивале се планине, још кршевитије, тешке и сиве као олово.

Он поново распозна два бела димњака и плаве прозоре своје куће. Али му сада ова кућица није више изазивала лепе спомене из детињства. Мисли које су га сад обузимале биле су тешке и сиве, као те планине на крају хоризонта. Млади човек се осећао далеко од оне наивне среће коју је познао првог дана кад је по повратку из Београда посматрао са овог места ове димњаке и прозоре.

На ум су му долазили спомени које дотле није ником говорио. Сећао се мрачне фигуре свога оца.

Сад је разумевао оне његове три дубоке боре, које су му стајазе између веђа чак и кад се смеје. Сети се невеселих слава, оскудних Божића и постова за време мрска. Сети се свог првог одласка у Београд, по ноћи и пешке.

Једна тица пролете поред њега.

— Кажу — помисли Милош — да, кад тићи излазе из гнезда, ако који не може летети, мајка га помаже својим крилима . . . Ко је мене помогао кад сам полетео у свет?

Тада Милошу падоше на ум речи његовог старијег брата, полицијског писара, кад му је млади песник пребацио што се не жени?

— Није брак што и песма, где је сва мука да се *ум* сликује са *друм* — одговорио му је он. — Поред љубави има и дужности, поред драгане постоји породица. Ми смо сви били песници, али . . . Видећеш, после заноса долази доба кад је човеку потребно да заузме једно озбиљно место и да буде уважен.

Те речи су биле пропраћене једним киселим осмехом, који је говорио оно што уста нису хтела да кажу:

— Зар ти мислиш да под полицијском блузом не сме куцати једно човечије срце? И ја сам волео и имао узвишених жеља. Зар ја не бих марио бити учен правник, начелник министарства, професор универзитета финансиски експерта или конзул? Сви ми волимо ствари лепе и угодне. Али је требало спасти кућу, требало је да онај старац, који сад спава у Доварју, не остане без крова над главом, требало је спасти ову децу. Теби је било лако . . . Имао си већ шеснаест година кад си кућу остављао.

Како је пак Кремић другојачије говорио Зорки о свему што се налази испод та два бела димњака. Он је био заборавио на мрачне дане кризе. Није се сећао жандарма и окружног инжињера, који су премеравали ту кућицу са три плава прозора, да је спреме за јавну лицитацију. У његовим причама није било ни сенке од драме; приче су биле идиле, где отац сече бадњак, мајка риба тепсије за медене колаче, снег се крави, потоци жуборе и чује се песма попаца сребрнастог звука.

Милош се маши у џеп, да нађе ма шта чим би се забавио и отерао ове црне мисли. Он нађе два последња Зоркина писма и стаде их читати поново.

Тек сад, рањен својим сопственим болом, Милош схвати сву ширину ране, коју је смрт задала његовој драгани. Пре тога, он је из њених крика чуо једино тонове који су одисали само љубављу према њему. Он није појимао шта значи изгубити последњег сродника, изгубити мајку и остати са̂м у свету, без икога на кога се може отворено и с правом наслонити. Сад је пак тим јасније видео сву беду своје драгане и дубоко разумео како се ово срце, које је он толико волео, неутешно кида и крвави. То је један жив човек викао за помоћ:

„Ја сам здрава, али утучена. Ја осећам како ми се срце кида и ја сам се цела предала своме болу. Остави времену ову отворену рану. Разуми ме ако те запостављам и ако моја писма више нису љубавна. Ипак, ти ниси мање мој најбољи пријатељ. У мом сломљеном срцу има сад места само за пријатеље . . . На теби је да покажеш колико ме волиш; и ако ме волиш, ти ћеш ме разумети и дати ми сву твоју наклоност.“

„Ох, Милоше, да знаш како ми је живот по неки пут досадан, како бих желела да се једном и са мном сврши. Како се осећам усамљена. Да знаш само колико сам жедна једног пољупца, не љубавног, већ пријатељског, пољупца који даје утехе и храбрости, пољупца наде.“

Све је било тихо око њега. С часа на час ветар би благо покренуо лишће и оно би зажуборило готово нечујно. Ужице је лежало поред Ђетиње мирно и умиљато. Сунце се примицало зениту и краљевском раскоши просипало сјајну срму својих зрака на овај извикани град. У тој сребрнастој светлости све је постајало јасније: црква у средини, велика зграда Реалке, артилеријски круг и просјачке кровињаре око Бијелог Гроба.

Слично томе, у овом тренутку, јака светлост сазнања је продирала у Милошеву душу и осветљавала му и најзабаченији кут.

— Ја сад тек видим шта сам радио — мислио је он. Ја сам радио као дете које пружа своју руку за све што угледа: своју играчку или месец.

До овог тренутка, он је веровао да је добро све што је желео, да је тачно све што је радио. Али сад за први пут, кад се ова изненадна светлост просу по његовој души и осветли све, пред њим се живот појави као загонетка. Требало ју је решити да би се могло живети. Бити моћан, значило је заборавити на друге, бити човек значило је заборавити на себе. Бити и једно и друго крило се у магли загонетке.

Млади човек подупре се на лактове и загледа се у плав ваздух који је треперио испод њега. Он осети да ће овај тренутак, проведен на каменитој тераси, имати одлучан утицај на његов живот.

— Шта да радим? — питао се он.

У једном човеку сакривено је више људи.

— Требало је остати овде, не ићи даље, живети онако како је твој отац живео, радовати се његовим радостима и жалостити се његовим жалостима — говорио је један човек у Милошу. — Шта си ти сад? Оставио си оно што си имао, а шта си нашао тамо где си отишао?... Остао си дошљак, човек који иде с трбухом за крухом, човек који хоће да заузме туђе место, пас који отима комад меса из уста другог пса И тамо је сиротиња као и овде Земља је свуда једна. Само, ти си тамо туђ, непознат. без средстава и потпоре. Против тебе су сви, а ти си против свих. Требало је...

— Шта: требало је!... — чуо се други човек, рапавији и себичнији. — Што је учињено више се не да изменити. Зар се можеш вратити назад у овај замрли град, међу ове споменике, где људи не живе већ труну. Треба напред!

— Куда напред? — питао је први човек. — Окупи око себе оно што волиш, и живи за њега. Да знаш каква је сласт чинити добра другоме, како је слатко житети за другог! Човек не осећа увреде незадовољеног славољубља ни муке од немања средстава. Задовољан је са оним што ради, са оним што може. Он пред собом види јасно плодове свога дела и ужива што је његов живот неузалудан.

— Али то је живот ситних људи — одговори други човек. — Њиме би се исцелиле ситне ране човечанства, а угушили сви велики плодови ове огорчене утакмице у животу. Велика дела измичу се ситним обзирима. За велике махове треба и велике слободе. Косач не жали за булком коју покоси. Ти ниси за ситан живот . . .

— Али, ти ниси ни за свирепство без кога се не може у великом свету.

Тада се зачу и трећи човек, онај човек који је Милоша обузимао целог кад би се домашио пера и стихова.

— Ова мучна загонетка коју ти живот поставља — рече му он — јесте вечита драма, у којој се крши људски род. Ти си толико тражио један велики предмет. Ето ти га, па ради.

Млади песник се обрадова овој мисли, али се она оба гласа насмејаше подругљиво.

— Речи су воденица без брашна. Зар писати, кад треба радити?

Милош обори главу.

Пред његове очи се појави кисео осмех његовог брата. Тај осмех паде на Зоркина писма. Сва три она човека су ћутала. Али Милош осети у дну срца, да се решење загонетке налази у то неколико редова, написаних Зоркиним читким рукописом:

„На теби је сад да покажеш колико ме волиш; ти ћеш ме разумети и дати ми сву своју наклоност“.

Кремић уздахну.

Зашто овај уздах у моменту кад се човек решава на добро дело? Је ли он био уздах задовољства или уздах за откуп доброте?

Доле, далеко испод Милоша белила се два димњака и осмехивали се прозори, обојени избледелом плавом бојом.

Млади човек се сети старе жене, која је дала целу себе за ту кућу и њених речи.

— Да, треба трпети! — понови он њене речи и уздахну још један пут.

Али овај уздах није више био нејасан Он је долазио из дубине душе са које је био спао тежак терет неодлучности.

ГЛАВА ОСМА

ЈАЧА НЕГО СМРТ.

„Крагујевац, 2. јула.

Драга Зорка, тек што сам се скинуо са воза, осећам потребу да се с тобом поразговарам, бар овако преко ове карте. Јутро је. Тек четири сата. Преко пута од мене на пијаци се скупљају надничари с мотикама на рамену. Време је дивно за путовање. Све је тако весело око мене, а ја сам сâм и тужан. Сад жалим што сам се кренуо на пут. Овде се нећу задржавати. Чекам пошту па да се одмах кренем. Како си ти? Не буди невесела, моје злато. Ја ти шаљем хиљаду слатких пољубаца, и волим те више него икад, ако је то могућно. *М.*

„Пожега, 3. јула.

Мила моја мала, поздрављам те на уласку у мој округ. Већ миришу клеке однекуд. Само још три сата, па ћу бити у Ужицу. Моја мајка ће се обрадовати много. Преда мном се већ оцртавају ужичке планине, суморне и фамилијарне. Путовао сам удобно, јер није било много путника. До виђења прексутра. Сутра треба да се одморим. Ја те волим и грлим нежно. Увек твој *Милош*

Ужице, 5. јула, уторак,
после подне, 1 сат и четврт.

Моја драга Зоро, добар дан.

Одморио сам се, прошетао се по вароши, прочитао твоје радо писмо, које је јутрос дошло и мислио на тебе. У тим мислима ево дошао сам у своју собу, да ти пишем и да те развеселим. Твоје писмо ме је јако обрадовало; прочитао сам га неколико пута, и још толико пута пољубио твоју милу фотографију.

Моји су врло добри; мајка је вечито око мене; старији брат је престао да се подсмева мојим песмама; деца не иду у школу, те су по вас дан у пољу. Мала Добринка већ почиње да помаже мајци. Уме да плете чарапе и треби боранију. Да знаш како је смешна, кад припаше мајчину кецељу, уозбиљи се и почне да ради. Прави је мајмун. Ја је непрестано дирам

Ужице ми се допада више него што сам то очекивао. Улице су чисте и праве. Нема палата као у Београду, али ни оних чатрља које се подижу поред тих палата. Куће су просте; ипак нису турске као што ти мислиш. Томе је узрок пожар који је пре четрдесет године уништио главни део вароши. Тада је Ужице још радило са Босном, те се одмах подигло из пепела. Још само понеки ћепенак, на којем самарџије куцају у самарице, опомиње ме да је Ужице било некад турско. Али сад, не дај Боже, да се деси нешто тако, моја варош би остала црно згариште, а ово мало мештана, што се још овде задржало, разишло би се *по свијету* куд су отишли и други њихови рођаци и пријатељи.

Некада је ова гомила мирних кућа била наша прва варош после Београда. Ја се још сећам песме којом је мајка успављивала децу:

Ој Ужице, мали Цариграде.
Док бијаше, лијепо ли сијаше!
Кроз тебе се проћи не могаше,
Од дућана и од базрђана,
Од ћошака и од ћепенака,
Од зумбула и мирисног ђула,
Од момака и од ђевојака

Старији Ужичани се сећају са слашћу тога доба. Турци у Ужицу били су родом одатле, богати, мирни, питоми и у дослуку с хришћанима. Нарочито се њихове жене пазиле. Моја баба-Манда дружила се само са булама и с њима пила ракију из ибрика. Турски утицај се одржао још у говору и карактеру. Језик, који је иначе чист као суза, пун је турских речи. Старији ужичани су код куће још у многоме као Турци: жене их дворе, једу прстима, и воле да се размећу. Има и сад примера да који стари мераклија легне жени у крило, и док му она шушка по глави он спава. Није ретко да који газда шета из јутра по дворишту у спаваћем оделу, док кирајџике, које нису из места, кикоћу се и пружају прстом на њега. Воле титуле. Кад је један мој земљак добио за владиног посланика, недељу дана је стајао пред огледалом, лупао се по прсима и понављао: „Матковићу, краљев посланиче!“ Жене ретко кад излазе саме на улицу, а кад изиђу, строго пазе да коме мушкарцу не пресеку пут.

Не знам да ли те ово занима, али је мени све то тако близу и пријатељски, да ми је мило да ти причам о томе. Ја бих био потпуно срећан да си ти још овде. Али си ти тако далеко! . . . далеко иза Сарића Осоја, где шум бреза ожалошћава зелену вегетацију клека и купина. Па ипак, ти си близу, ти ме чујеш.

Хтео бих још да ти пишем, али је ново много за једно писмо. У мислима, ја узимам твоју главу обожавану у своје руке, и ја је стежем на уздрхтало срце. Ја љубим твоје трепавице, влажне од суза; драга душо, не буди тужна; буди весела онако као што си кад сам ја поред тебе. Да знаш како си мила кад си весела! Буди радосна, моја драгано, јер је наша љубав велика. Зоро врло вољена, моје срце ме боли, врло боли, ја осећам у грудима једну дубоку рану. То је рана од нашега растанка. Она ме боли, али је то сладак бол, јер долази од наше љубави. Шаљем ти најслађе пољупце и своје најнежније мисли. Твој

Мико.“

„Ужице, 8. јула.

Хвала ти на карти коју си ми послала, моја драга пријатељице. Колико смо пута прошли заједно том улицом!... Ах, како је тешко бити без тих шетњи. Кад гледам ту слику и мислим на Београд, чини ми се да је то нека друга земља, неки други свет, срећнији од нас у овој малој паланци, где трава расте по сокацима. Надам се да ћеш ми скоро писати опширно. Прими сву моју нежност и миловање. Твој *Милош.*

P. S. Надам се да госпа Селена није озбиљно болесна. Не брини се. То ће проћи. Пиши ми. Још један поздрав и пољубац. *М.*“

„Ужице, 10. јула.

Твоје кратко писмо јако ме је забринуло. Сирота госпа Селена, како тако да назебе! Била је увек здрава. Шта јој би наједанпут да падне у постељу? Али, не треба очајавати. Све ће то проћи за дан два. То је само некакав јачи назеб. Надам се да ћеш ми скоро јавити да је све добро. И ти ћеш бити весела, је ли, Зоро? Негуј своју мајку, али чувај и саму себе, да се много не умориш, па да се и ти не оболестиш, далеко то било од нас — како то каже моја мајка! Молим те, извештавај ме што чешће о стању болести и не плаши се. Веома те воли твој *Мико.*“

„Ужице, 11. јула.

Твоје писмо ме је запрепастило. Узимам највеће учешће у твом огромном болу. Како се све мења, како планови пропадају, све пролази, и јуче не наличи на данас. Чувај своје здравље, које ми је најскупље на земљи. Сви моји те поздрављају и учествују у твојој жалости. Буди храбра и воли ме. Сутра писмом опширно. Твој *М.*“

„Субота, 17. јула, после подне.

Мила моја Зоро,

Данас је пазарни дан, те је цела варош оживела. Има ваздан ствари да се види, али ја више волим, да се овако заклопим у своју собу и да ти пишем. Пишући чини ми се да сам заједно с тобом, тамо иза оних сунцокрета, да ме милује твој заљубљен поглед и да сам окружен твојим пријатељским бригама. У мислима, ја се теби приближавам и љубим ти твоје обрве, танке и црне као крила у ластавице. Ја се огледам на твојим очима, мирним као воде у хладу врба мога завичаја; и ја те волим целом ватром мога врелог срца и свом поезијом моје душе, која трепти за тобом као ваздух изнад усијаног крша, што се бели преда мном.

Нема ничега довољно јаког у свету да уништи моју љубав, па ни да је смањи. Ја те волим и бићу срећан као што сам до сад био; па и ако ме срећа остави једног дана, ја ћу те волети исто оволико, па и више ако је могућно. Ја верујем у тебе као пустињак који верује у свог бога; ја и знам да ме ти волиш, јер си ми дала све што може једна жена дати љубљеном човеку. Али мени то још није довољно, ја сам незахвалан, ја не знам границе мојим осећајима, јер ја те волим безгранично, а ти си тако далеко од мене. Све друго је тако мало, и завичај и породица, и живот и смрт. И због тога што си далеко од мене, ја жалим и оплакујем срећу која је прошла, дане, шетње и тренутке кад си била мом срцу најближа.

Опрости ми што те буним у твоме култу мртвих; извини ме што не видим твоју црнину, јер је моја љубав бацила вео на све друго што ниси ти. Да, ја те више никад не могу заборавити и тешко ми је кад те знам далеко од себе. Наслони твоју главу, моје јање ожалошћено, на моје груди увек широке за тебе и тако уске за остали свет, о свете мојих мисли, о моја лепа Дорћолко, коју више волим него своју мајку, више него гроб свога оца, више него браћу и сестре, више но и моје песме, о песмо моје младости.

Поштуј и чувај моју љубав, воли моје осећаје према теби који испуњују све моје срце. Да ти можеш замислити како сам ја украсио твоју слику у моме срцу, како ја брижљиво чувам спомене наших дана и ноћи, проведених заједно, како ја поштујем, као свети путир, најмању стварчицу из нашег заједничког живота, ти би се поносила сама собом и нашом љубављу, лепом и великом, какву свет још не познаје.

Ја пролазим кроз свој завичај као странац, ја посматрам ова брда, људе и ствари, некад тако дубоко везане за мене, само да бих ти могао писати о њима. Моја душа остала је у Београду, моје биће је расуто по обалама Дунава и Саве, у некалдрмисаној Банатској улици, тамо „где је био жандарм“, по Јалији, Булбудеру, по бедемима београдске тврђаве, по твојој соби, око тебе, по твојим очима и твоме пријатељском недру.

Заборави своју црнину ћерке, мислећи на мене, као што сам ја заборавио све што ниси ти; воли ме као што те ја волим, поштуј нашу љубав као што је ја поштујем, залиј њено цвеће својим сузама као што га ја заливам сваког јутра и вечера, те цвета бујно и крваво, о цвете мога живота, о душо моје душе.

Ја те волим толико да се бојим да ти ниси способна да ме довољно волиш. Ох, не! то није истина. Ти ме волиш . . . ја знам, како ме ти волиш.

Нећу више ни о чему другом да ти пишем. Нека ово писмо говори само о мојој љубави. Пиши ми много. Загрли ме и затишкај ову рану, коју је отворио наш растанак, пољуби моје чело које гори као у грозници, и моје усне тако суве. Не мисли да је наша љубав против црнине; не презири је, јер ћеш презрети оно што је најбоље у нама. Наша љубав јесте награда за смрт, она је цена нашега живота, па је једина лепа ствар нама дата у овом свету тако хладном и рђавом. Воли ме, дакле, још више ти, тако обучена у црне хаљине; не стежи срце које куца за мном чак кад га покрива црни креп, и украси нашу љубав твојом тугом, росним цвећем које се рађа у болу. Твој *Милош*“.

„Ужице, 24 јула.

Јуче сам примио твоје добро писмо, драга душо, и тек сам те јуче разумео како треба. Опрости ми што не могах задржати бујицу моје љубави, те наруших твоју црнину. Данас те волим исто толико, али сам много присебнији.

Ти ћеш се зачудити кад ти кажем, да сам јуче тражио од мајке благослов за наш брак. Она се обрадовала и пристала одмах. Док ја ово пишем, у моју собу допиру гласови наших сусетки. То моја мајка даје част за нашу веридбу. Мој брат старији се зачудио, али се није противио. Они ће ти сви писати сутра.

Ја остајем овде до половине августа. Тада треба да ме војна комисија прегледа и последњи пут. Изгледа ми да отуд нећемо имати никаквих сметњи. Чим се то сврши, ја ћу доћи у Београд и потражити какво место у државној служби. Дакле, до скорог виђења, драга женице. Ти си већ пред Богом моја жена, а тада ћеш бити и пред људима. Ти си ме умела увек разумети. Твоја љубав је била моћна и победила је све препреке. Од сад се све мења. Између нас нема ништа што нас раставља. Само нас смрт може раставити. Ах, ја те толико волим, да ми се чини да ни смрт није довољно јака да нас растави.

Ми ћемо се поново састати, је ли? . . . остати увек једно поред другог и делити добро и зло наше судбине. Кроз отворен прозор, ја видим плаво небо тако ведро и весело, и мени се чини да ће наша судбина од сад бити тако ведра и насмејана. Ја тражим од тебе само љубав. Не мисли, да је то мало. Дајући ми сву твоју наклоност, ти се цела предајеш мени. Моја воља биће твоја, моју срећу, моју несрећу ти ћеш подносити са мном. Знај да мој живот неће бити весео увек, али твој задатак биће да га развеселиш.

Здраво сам што и теби желим. Овамо нема великих новости. Да, рећи ћу ти, почео сам да мислим о једној драми. Материјал ми даје наша љубав. У њој сам запазио неколико важних момената, који се, повезани једном идејом, фатално привлаче у једну целину. Чини ми се, да ће се моћи наћи доста радње и живота. Покушаћу да почнем. Ствар је врло тешка. Треба доста рутине, занатства, добрих детаља и сигурног стила. Али, шта ме стаје да покушам!

Извини, што морам да прекинем ово писмо. Комшинке ме непрестано зову да им причам о теби.

Ја те волим. Твој *Милош.*"

ГЛАВА ДЕВЕТА

МЕЛАНХОЛИЈА.

Задовољство да се учини једно добро дело — које је Кремић осетио кад је својој драгани понудио своје име — није трајало дуго. Млади човек је још довољно волео себе самог, да ова биљка једне више љубави ухвати корена у његовој души. Хиљаде разних ситница обичног живота, тако напуњеног себичношћу и бригом за што бољи комад хлеба, низали су пред њим и кварили му благе мисли љубави за ближњег. Милош је несвесно упоређивао шта су други радили у овим приликама, испадао особењак у својим очима и сумњао у будућност која га је чекала. Све је било против његовог решења: његове године, зарада, дужност да помогне старијем брату који је узео на се цео терет њихове куће, навике, па и сама природа.

— Шта ће бити после десет година? — питао се он. — Хоћу ли је ја и тада волети?

Кад се већ почне са питањима шта ће бити после десет година човек заборавља на најобичнију ситницу, пад с трамваја или други несрећан случај, који се сутра може десити и покварити све планове. Његова машта тежи да продре до краја помрчине и зауставља се тек на амбису који се, пре а после, појављује у тим мислима.

— Свет ће се згледати кад нас види руку под руку. Шта ће рећи ова мала паланка, коју не потреса никаква страст и која у тим приликама не допушта никакву измену, већ тражи да се ради онако како је од оца остануло сину. Људи ће се прћити, а жене ће правити гласне примедбе. Свет неће хтети да разуме шта се крије у нашим срцима.

Кремић је често пута говорио да га се не тиче тај свет, чији се бич зове рекла-казала, али је сад признавао себи, да није говорио искрено. Да, он је сад ишао и даље, и видео, да много штошта што је радио и што ради, било је не због овог одређеног пријатеља и познаника, већ због тог света, због те гомиле људи, који нису сви пријатни и мили, али који тако у гомили чине нешто заједничко, једну целину, што је већа ма од кога појединца и заслужује да се за њу ради, да се према њеном мишљењу управља и према њеној вољи повија

— Наш брак ће бити објава рата целом овом свету, који уме тако свирепо да бије својим бичем. Хоће ли Зорка бити срећнија у тој борби него овако, мирна и повучена у свој стан на крају вароши и живота? Хоћу ли ја моћи издржати ово тешко искушење, у које нас ставља наша љубав? Нећемо ли ми бити као два зликовца, везани за један ланац, који се најзад омрзну?

Док се млади човек борио са овим мислима, до скора тако далеким од њега, његов изгубљен поглед прелетао је ужички пејзаж, суров и тежак, као његов дотадањи живот. Оне дугачке улице, са исквареном калдрмом, по којој се сијају још баре од последње кише, ове куће сазидане просто и практички, баште по којима расте боранија и празилук, и ово сунце, које клизи по хоризонту, натмурено и сажаљиво, дефиловали су поред њега, а заједно с њима и његово детињство и све тамне слике његове прошлости. Он је видео себе као дечка, који се после мршаве вечере бульи над књигом пред чкиљавом лампицом, обешеном о зиду; сећао се себе и у најсрећнијим часовима школског живота, часовима школског излета, кад се морао да крије у какав врбљак да поједе парче проје и сира, које му је мајка спремила, док су његовим друговима доносили момци пуне корпе печења и колача. На ум му долазиле београдске ашчинице, у којима је започео престонички живот поред прљавог штампарског шегрта и са ђувечом, у који је замакао своје црне нокте чокалија из Магарева. Ти тренутци су били свирепо тешки, али их је он подносио, јер га је помагала и тешила зелена нада, да ће то све једном проћи и он ће постати свој човек. Како је он тада замишљао свој улазак у државну службу, напредовање у њој, своју бећарску собу, тренутак кад се човек решава на женидбу и своју вереницу, која је требала да му помогне да учини још последњи корак у оно што је називао живот. Тај живот . . . то су били широки хоризонти, вечито обасјани сунцем, где су воде тихе и где се живи срећно као у оним римским вртовима, које је виђао по анзихтскартама, пуним сенке од кипариса и опојних мириса, који се дижу из белих мермерних урни. И сад, кад му је требало још мало, још годину две дана стрпљења, па да оствари тај сан, зар да се врати натраг у скомрачење, у горку сиротињу, у свет презрених и гладних, у црну оскудицу, која је још гора него што је била његова, јер је без наде, јер је вечита.

Кад би тако са својим мислима дошао до краја, и осетио нужност да раскине све што га везује са Зорком, пред њим би се раширио таман амбис, пун језе и смрти, и из те језовите помрчине подигао би се благ спектр његове драгане, оне Зорке која му се урезала у душу оног пролетњег дана кад јој је поклонио једну ружу, говорио о новцу и први пут се посвађао са њеном мајком. У белој хаљини од ланеног платна, с главом нагнутом у напред, њена мека кестењаста коса, забачена у страну, купала је њено сјајно чело. Блага и дубока ватра је избијала из њених очију, а њен поглед који се није видео просипао је светлост по њеним бледим образима. Две тамне црте сенчиле су кутове њених уста и откривали болећив осмех њеног срца. Крупна румена ружа пресијавала се у крв, расцветавала се на њеним још неразвијеним грудима и бацала црвену светлост на њен врт и подбрадак. Она га је посматрала, тако блага и бела, и сањала један сан.

— Ох, није могућно, ја не могу покварити сан ове жене — говорио је Милош у себи. — Он је праведна накнада за њен промашен живот.

Али је занос опет трајао до прве појаве стварности. Био је довољан осмех каквог огорченог бећара на брак или каква *мудра мисао*, прочитана у коме дневном листу:

„Човек тако воли . . . Уноси целог себе у тај осећај. Кити љубљену жену најлепшим украсима своје маште. Али у скоро љубав прелази у навику, тело се умара, душу обузима разочарење, човек негодује, па се чак и гади, а жена — ђинђува која се замишљала да је идол — пада са свог амвона ниско, сасвим ниско.“

Тако је млади човек ишао из једне крајности у другу. Преломи су били врло нагли. Он је патио. Никоме није смео да говори своју муку, која га је гризла као отров и освајала из дана у дан. Како су му били дуги дани, једући тако самог себе и живећи у овој мирној паланци, коју ништа није трзало из њеног мртвачког сна. Уморним оком он је посматрао кржљаве клеке, расуте по Забучју, слушао тихо отицање Ђетиње преко плићака у каљав сплет непоткресаних врба, и тражио смисла белим стазама, које су се из вароши пеле у брда и губиле се у густој шуми шичурака и глогова. Ова тешка тишина је владала преко целог дана у вароши; све је изгледало као заспало, као помрло. У вече, један наранџаст пламен сине кроз улице; сијалице се запале и ова гробница живих људи се представи још мртвија према хладној електричној светлости.

— Шта ли сад она ради? — питао се Милош. — Тако сама . . . у оне три велике собе?

У свирепој борби његових мисли, ова паланка, клеке, непоткресане врбе, стазе по брдима и ови људи који пролазе поред њега замрли и једнолики, чинили су се Кремићу да су се нарочито скупили око њега да га муче. У том тренутку он је желео највише да буде поред Зорке да јој метне руку на раме, загледа се у њене добре очи и запита је шта да ради.

Тек је био месец дана од како су се растали, а њему се чинила читава вечност. Далеко од Зоркиних нежности, младом човеку је изгледало као да је у изгнанству. Цео овај месец дана није му вредео једног минута проведеног поред његове драгане. Недостајало му је нешто што му је било најпријатније у животу. Материнске бриге и чар родне земље су биле далеко од тога да му задовоље ту празнину. Јер навике потпуне љубави држе душу и чула под јармом исто тако свирепим као и навике на алкохол и коцку. Милош је патио свирепо. Он је изазивао слику своје драгане. Или још чешће, њен бледи лик га је посећивао са̂м, непозван и привучен инстиктом његове задовољене страсти. Тек што би из јутра отворио очи, већ су се његове мисли ројиле тамо далеко, у Банатској улици, над оном великом кућом и Зоркином собом. И најмања ситница у животу се утискивала у његово срце и изазивала му упоређења са животом, проведеним поред његове драгане. Цео његов дух се уносио у ту мисао, испуњену успоменама на преживеле нежности, и постепено ју је претварао у фикс-идеју. Најтеже је било у вече. Варош опусти још у први мрак. На Милошево срце стровали се црна тежина планинске ноћи. Како су му изгледале дуге ове ноћи, кад је легао, увек с истом фикс-идејом и узалуд се борио да уништи покретљивост свога духа у слаткој несвести сна. Тек што му сан додирне трепавице, а једна појединост из живота, проведеног поред драгане, искрсне му пред очи, и млади човек се преда сав мислима и маштању. Већ петли у велико певају по околним двориштима, а често пута зора забели на прозорима кад се сан смилује и затвори му уморне очи.

У овим мукама, који су претили целом његовом бићу, његова природа се узбуни против њега самога и он се запита:

— Па шта је та жена? У чему је она другојачија од осталих? Ако је лепа, још има лепих жена; ако је добра, она није једина добра на свету. Шта је ово са мном? Јесам ли ја толико остарео, да сам постао роб једне навике?

Али би Милош одмах осетио, да он не воли ову жену што је лепа добра, племенита или паметна. Могао је много штошта наћи на њој што би се могло поправити. Него ју је он волео такву каква је, волео је што је осећао да је она његова, да њему припада, да је један део њега самога. Поред тога, он је осећао да њему не недостаје толико Зорка, колико њихови састанци, заједничке шетње, које су чинили сваки дан, поверљиви разговори о породичним бригама, планирање будућности и све оне ситне нежности којима заљубљена бића обасипају једно друго.

У овим моментима чаме, Кремић је најрадије бежао ван вароши, у шуму, и ту, изваљен на модру увек влажну маховину и главом наслоњен на чворнат корен какве букве, проводио је по неколико часова гледајући како између врхова дрвета облаци језде један преко другога. Ови часови проведени у тишини природе умиривали су буру, коју је незасићена љубав уносила у његово срце, и уверавали га да је потребно да води више рачуна о себи и свом здрављу. Његова мука је била тешка и болна, да је морао тражити лека. Рад, у извесним тренуцима, забавља човека и умањује јалову борбу мисли. Рад који се воли јесте илузија да се човек приближује жељеном циљу. Милош је то и тражио: да осети како иде напред к ономе што му је потребно, к ономе што тражи цела његова душа, те се сав баци на посао, на рад око своје драме.

Испрва је мислио да напише драму само у једном чину. Али његово срце, набијено патњом и љубављу, давало му је материјал који се измицао уском обиму једног чина. Неколико главних појединости, које је запазио у своме болу, оживљавали су му склоп радње једне велике драме, у којој се жртвовала два људска срца, и она мисао да је живот загонетка која убија, онај сфинкс који му се појавио пре неколико дана на каменитој тераси, обасјавала му је цео догађај ватром једне идеје.

Кремићу је било тешко започети, а после је већ ишло. Он је био од оних бића, која вреде више него што се о њима мисли, бића која под својом скромношћу крију дубоку душу и силину стваралачког дара. Ови људи пролазе живот са лицем врло тихим. Ништа на њима не сврађа пажњу околине. Свет их сматра готово за неосетљиве. Тек кад успеју, њихова околина отвори очи, изненади се појавом ових људи, који су дотле тако мирно пролазили не сврађајући пажњу никога, и сагледа лепоту њихове душе, неокаљану и светлу, као што је лепота планине, покривене снегом. Ту ледену лепоту потреса немирна осетљивост срца, као земљотреси вулканске пределе. Они раде не штедећи себе, предајући се цели своме послу, поштујући бол и не стидећи се својих суза.

Нахрањен лектиром, животом, запажањима, сталним размишљањима, и загрејан топлином мисли која га је одушевљавала, млади песник, озбиљан и тужан у исти мах, био се пресавио на старински сто њихове велике собе и писао. Жуте завесе на прозорима су га одвајале од осталог света и садашњег момента, а његова машта, раскошна и крилата, преносила га са целом његовом љубављу у свет мисли, осећаја и илузија. Сиви табаци просте нешпартане хартије, купљене у истој књижари где је некад куповао буквар и копирајуће слике, посташе му дуго тражена исповедаоница. По њима је цичало перо, као дете које се заценило од дуго задржаваног плача, рило по души и срцу, раздирало ожиљке, отварало зарасле ране, стављало мелем на скорашње болове и бележило на ову сиву хартију, можда и против Милошеве воље, све што је до сад осетио, па и оно што је тако брижљиво крио од страних људи, познаника, другова, браће, родитеља, своје драгане, па и себе самога. Капља по капља црног мастила падала је на ове неисписане табаке, и стварала матицу филтроване речитости. Реч је вукла реч. Једна личност је изазивала другу. Његова мисао, која се у обичним разговорима отимала његовим уснама, послушно се предавала шиљатом перу и изражавала се, тачно и јасно, у дијалозима драмских јунака.

Али овог расположења није било увек. На Милоша су нападали, као јато чавки, тренуци црних сумњичења у себе самог, разнолика разочарења, техничке тешкоће и мучне малодушности. Требало је знати меру речи, казати онолико колико је потребно да писац каже, а упутити глумца да допуни и гледаоца да осети. Требало је наћи вазда̄н ситних трошкова, да личности излазе на бину по логици ситуације, а не по команди редитеља. Морала се једна личност из живота допуњавати другом сличном, да би тип испао потпун. Требало је премазати многошта, да се личности не познаду саме између гледалаца. У тим тренуцима муке и малодушности, перо је висило над хартијом суво и без покрета. Међутим, требало је продужити. Да, требало је продужити не због хонорара у изгледу ни због таште славе да се име штампа у новинама, већ је требало продужити, што нека тајанствена сила, усађена у душу, није дала назад, није допуштала одмор и гонила је напред, као уморног војника што подиже марш на јуриш и гони га у смрт или победу. Тада је требало покренути целу вољу, натерати главу да се веже за игру замишљених лутака, љутином цигаре казнити груди што траже одмор и присилити перо да се повлачи по хартији, па ма писало шта било. Мисли су испадале бледе, речи незаокругљене, разговори натегнути, али се перо постепено загревало, мисао поново капала кроз капље мастила, срце падало у нервни занос и, на Милошево чуђење, појава испадала добра, а често боље него да ју је написао кад је био најбоље воље за писање. Тада је он, једним немим гестом, са̂м себи стезао руку и честитао.

ГЛАВА ДЕСЕТА

НАПРЕД, ПА ШТА БИЛО!

— Не, немој, мајка, назепшћеш!... Да нисам шта заборавио? — замишљено рече Милош и окрену се око себе.

— Само до капије. Није хладно ... Поштар је однео куфер. Кључеви су код тебе?

Мајка и син изиђоше из собе, повучени свако у своје мисли. У великом предсобљу хркала су два млађа брата. Старински часовник је избијао секунде, стрпљиво и успављујући Према прозору се сијао кров приземне куће у дворишту, опран од кише. С поља је долазио хук воде.

— Веља ће се сутра вратити из среза? — упита Милош у пола гласа, да не би пробудио децу.

— Да, сутра. Бога ми ће се намучити. Откуд баш ноћас да удари ова киша? — одговори мајка и уздахну.

Милош не рече ништа. Било је време да се иде. Он се окрете по предсобљу, загледа још једном старински часовник, који је висио изнад огњишта на свод, велики дрвени кревет, у којем су спавале две зајапурене дечје главе, и слику једне црномањасте девојке чудно обучене, која је била прилепљена на дувар, слику са колача, што је купљен на последњем вашару. Обузимало га неко наивно расположење; није му се ишло из ове куће, где је све познавао и разумевао, где је све било његово, блиско, вољено.

На црквеном торњу часовник изби тупо два сата.

— Да пробудим децу да се поздравиш? — упита га мајка. — Биће им жао да тако одеш.

— Не, не, боље је нек спавају. Ево ти ово ситнине, па им подели као походњу — одговори Кремић суморно и поће да сиђе, али се заустави пред степеницама, пређе кревету и наже се над браћом Једна суза се скотрља са његовог ока и паде на Борков образ. Дечко се буновно диже, погледа око себе унезверено, па се опет спусти у постељу и продужи спавати.

Кад мајка отвори врата, са степеница удари свеж и мокар мирис на расквашену земљу. Киша је лила као из кабла. Све околне стреје певале су некакву песму, невеселу као одлазак.

— Заврни јаку. Биће ти хладно — рече му мајка промењеним гласом. — Па пиши ми . . . не заборави ме. Поздрави вереницу и кажи јој да ми пише и она. Не чекај, дијете, да ти ја увек одговорим. Видиш да не видим добро; нарочито кад пишем, очи ми засену. А децу је тешко ухватити... или су у школи или у игри.

Милошу се стеже срце. Осети како му плач пуни гушу. Али се савлада да не би расплакао мајку, и рече:

— Теби је зима. Што ниси обукла што топлије? . . . Треба да се пожурим. Поздрави Веља, и децу . . . Борка, Николу и малу Добринку.

Млади човек хтеде рећи још нешта слатко, нешта што умањава бол, али се не сети ничега паметног, те се саже и притисну топао пољубац на мајчину руку. Она му узе главу у своје руке и пољуби га у образ. Још један пољубац у образ и руку, и све би свршено.

Милош се нађе насред улице.

Није се смео окретати. Бојао се, да се још више не разнежи и одложи пут. Тек кад дође на дно улице, он се окрете. Далеко, у мраку и киши, где се беласала два димњака, назирала се једна прилика. Остатак неке светлости, која није долазила ни од куда, обасјавао је њену порхетску реклу и жуто остарело лице. Кремић убрза кораке и покуша отурити мисао, која га је сад свога обузимала:

— Куд ћу сад поново? . . . Шта ће бити са мном . . . с нама? . . . Докле ћу се потуцати по туђим крововима и тражити неге код туђе мајке? . . . Шта ће мени Београд, она очајна борба толиких њих као што сам ја? Зар није боље остати овде и радити међу својима колико се може и како се може?

Али се он отимао овој мисли, корачао брзо и гледао да је забашури, мислећи како ће изгледати његов први састанак са Зорком. И млади човек је све више одмицао од те мале куће, са три прозора обојена избледелом плавом бојом, и од оне прилике у порхетској рекли која је стајала као окамењена у киши и мраку.

Ноћ је била још дубока. Оштра хладноћа, која је долазила из кише, ледила је суморан пејзаж. Из црне атмосфере је пљуштала вода, пресијавајући се на уличној светлости. Куће су се сагибале под теретом воде и изгледале још сиротније и јадније. По рђавој калдрми се правиле дубоке баре. Електричне сијалице, на грубим стубовима од необојеног дрвета обвијале су се маглом од капљица и тињале ружичастом светлошћу. Тајанствена тишина је владала у овој кишовитој ноћи у пркос струјању олука и капању стреја. Два бледа лампиона означавала су главну гостионицу у вароши, где је требало сачекати пошту. Пред њом је киснуо избушен чадор, који су момци заборавили да скупе. На тротоару се није видело живе душе. Даље, у брду, виделе су се још неколике сијалице, чија је светлост, врло бледа, дрхтала као да се хтела угасити на киши. Горе, сасвим горе, небо је било црно као бездан. Тек с времена на време, запарала би ову црнину једна муња, једна од оних кратких муња које не грме, и више главе Милошеве би се указао стеновит венац Забучја, диваљ и осенчен непровидним падинама, до којих светлост није допирала.

Кафана је зјапила пуста. Прљаве и поцепане новине су висиле за вратима, обешене о штапове. У келнерају је спавала једна чупава глава. Лопте и такови су стајали на билијару онако како су их оставили они који су последњи играли ове вечери. Из трпезарије, заклоњене кратким завесама, чуло се звецкање сребра и чешљање карата.

Кремић пође тамо да прекрати време, али се сети да играчима можда не би било право, па се предомисли, примаче столицу ка улазу у кафану и загледа се у кишу, која је падала равномерно и ревносно као да никад неће престати.

Милош је стрпљиво чекао пошту. Већ је више мислио на Зорку. Али радост што ће видети своју драгану и жалост што оставља кућу сударале су се у његовом срцу, те га правили равнодушним према свему. У томе тренутку било му је све једно да пође што раније или да се врати кући, па се чак не би ни противио да вечито остане тако слушајући меланхоличан топот времена по општинској калдрми.

У том се зачу и тутањ незграпних поштанских кола. Сиви покисли арњеви се појавише иза једног угла и уставише пред механом. У колима је већ било путника. Они се збише и начинише места младом човеку. Овај се неспретно увуче унутра, наслони главу на куфер, који је поштар био метнуо у шараге, и кола се кренуше.

Поред њега прође Стара Пијаца са каменом чесмом коју је подигнуо опанчарски еснаф, *Два Пања*, Реалка, Црква, рабатне куће по вароши, и већ се указа Царина, крај Ужица.

Колико је млади човек желео да дође тај тренутак кад ће се кренути својој драгани! Сад пак, кад је ово време дошло, он је равнодушно гледао измицање овог места, које га је дотле задржавало, и није веровао да ће за два дана бити у Београду, сићи на онај исти перон, који је оставио у сузама, и загрлити толико жељену жену, ону исту која је тада, у циметастој хаљини, очајнички трчала за возом.

Кола су ишла полако уз брдо, али стално напред. Већ су били изишли из Ужица, прошли Ајдучко Гробље, где на једном споменику пише: „Погину од зликовачке жандармске руке,“ и већ се примицали Трешњици, последњем ужичком брду на овом путу.

Киша је почела да престаје. Поред пута су струјали мутни потоци у виду малих водопада. Са истока је свитало. Око кочијаша и коњских глава постепено се ширило видело. Поред пута су се све јасније указивали телеграфски диреци, шипражје, плотови, вратнице, скривене сељачке кућице, шљиваци пуни плавог воћа, а за њима се пружале жуте кукурузне њиве, и видела се разнолика брда, иза којих се дизали сиви праменови магле и обећавали леп дан. С лишћа је још капала вода и бућкала у блато на путу. Овде онде сретали су се сељаци како иду боси по путу, а опанке и чарапе држе под пазухом. Окисли ситни планински коњчићи, с дугачком длаком и оптерећени с обе стране својих пупастих трбуха, склањали су се с пута пошти и замишљено махали главом.

Са ведрином у природи, разведравала се и Милошева душа. Певушио је, разговарао се са сапутницима, дирао кочијаша и псовао рабаџије који се нису хтели склонити с пута окислим арњевима званичних кола. Већ су били прошли Пожегу, кад Милош извади последње писмо Зоркино и стаде га читати, ма да га је до сад био већ неколико пута прочитао.

„Мој драги — писала му је она — хоћу да ти напишем још ово неколико речи пре него што се вратиш у Београд. Надам се да ће те оно затећи још код своје куће.

Јутрос сам примила твоју карту. Хвала ти по сто пута. Али ја већ не умем да пишем, толико се радујем што ћу те поново видети.

Тражила сам собу за тебе, и надам се да сам нашла једну како треба. Капарисала сам је и дала пет динара унапред. Очекујем још једну карту од тебе где ћеш ми јавити дан и час твога доласка да би се твоја газдарица знала управљати и да би ти ја изишла на станицу у сусрет.

Соба је врло лепа, са засебним уласком, окренута Дунаву, ах, тамо где смо толико пута излазили заједно у шетњу. Газдарица је некаква добра жена. Надам се да ћеш бити задовољан. Ево ти адресе: Таковска улица број 42, код госпође Нешић. Соба стаје 30 динара. Ако хоћеш доручак онда још 6 динара. Друге појединости казаћу ти између пољубаца.

Ја ћу гледати на сваки начин да изиђем на станицу. Ако дођеш возом у четири сата, онда ћемо остати заједно на вечери. Но, не мари, можеш доћи и изјутра, ја ћу поранити.

Ох, ја не могу ништа више да кажем. Луда сам од среће што ћу те видети поново. Знаш ли ти добро колико те волим?

Хвала на марами, коју ми је послала твоја сестрица. Да знаш како ми је било мило кад сам је примила! Како бих ја стегла на срце ту девојчицу и волела је, јер је она од твоје крви! Како их ја волим, њих све, твоју целу фамилију драгу! Како бих ја хтела да их видим, да су ме они већ примили међу се, да бих им показала колико их ја волим.Да знаш како ми је јутрошња карта пријала где ми ти кажеш да ме они воле. Ох, ја хоћу да ме твоји воле, ја то хоћу. Кад би само заборавили да сам ја старија од тебе! Мико, кажи им, да ми то опросте, ја те молим. Ја нисам крива и ја то не могу поправити.

Сад ти шаљем жеље за срећна пута; пољупце ћеш наћи у својој новој соби. Твоја искрена

Зорка."

PS. Ти можеш знати да сам омршала од све жалости коју сам имала, и нећеш се зачудити кад ме такву видиш. Јуче сам била код мога доктора. Дао ми је добрих савета. Нарочито ми је препоручио да штедим снагу. До виђења, мој анђеле. *З.*"

Милош је читао ово писмо и у себи понављао да је ова љубав најлепше што му је живот дао. И ова жена, код које је љубав загосподарила целим њеним бићем, воли га онако како је он желео да се воли. Али млади човек није био задовољан сâм собом и сад, кад се примицао жуђеном циљу, где га чека љубљена жена раширених руку, он се осећао много мање срећан него оног дана кад му је та иста жена у пола обећала први састанак.

Пут је био заморан и дугачак. Кола су силазила с једног брда на друго. Сунце које је обасјало после кише почело је досађивати. Куфер је жуљио главу. Кремића је хватао путнички полусан с часа на час, после кога се млади човек будио још уморнији. Око осам часова у вече стигли су у Крагујевац. Милош није хтео коначити, већ је продужио пут ноћним возом.

Уморан од вожње у неудобним поштанским колима, заспао је одмах после Лапова. Већ је било у велико свануло кад се пробудио. Око њега је био сасвим други предео. Није било више дивних ужичких брда, обраслих у шуму и бујад, ни расутих села где се сељаци довикују с брда на брдо, ни посних њива где мршава стока криви леђа орући камен и прљушу. Воз је јурио кроз таласасте равнице Шумадије. Унаоколо је било све обрађено и питомо. Огромне њиве бујног кукуруза таласале се око железничке пруге као надошле простране воде. Подмлађена трава у ливадама одисала је пољским мирисима. Из рогоза се дизала магла. Живе ограде, начињене од ситног багрења, биле су се уресиле сребрним ђерданима росе. С времена на време угледало би се какво богато ушорено село, где се јасно распознавала школа и судница. Овде онде видели су се радници, људи и жене, који су остављали рад и зачуђено гледали у ватрена кола што су хуктала пред њима.

Поред свег сумњичења, које га је мучило, Милош је осећао струјање једног пријатног нестрпљења да се што пре примакне своме циљу. Он је видео јасно да је близу Београда, познавао је тај рогоз из кога се диже јутрења пара, те заспале споредне станице, вијадукт који је водио преко једног амбиса, воћњак на једном купастом брегу, где су висиле крушке поцрвенеле и позлаћене јесењу, две беле стене између којих се једва промицао воз; он је познавао и то сунце, које је сијало изнад једне групе окресаних растова, господственије, много господственије него у његовом голом завичају. Млади човек је поздрављао осмехом ове крушке, стене, вијадукт и ово господствено сунце богатих крајева, јер су га они уверавали да је све ближе Београду. Већ се појави Авала, у чијој јесењој голишавости се показивао разорен Порчин град, за њом се појавише бели пармаци ограде у Кошутњаку, па онда срне, Топчидер с хладовитим уређеним стазама, шећерна фабрика. . Воз писну и уђе у београдску станицу.

Кремић се пожури и скочи на перон. Носачи, који су улазили у вагоне и путници с врха воза сметаше га да прегледа цео перон. Он се обзирао око себе. Али није видео никога. Изненадно крај једног гвозденог стуба он се обре пред једном женском приликом.

— Мико!

Два блага ока су га гледала испод великог црног вела, опточеног по крајевима.

Милош је зачуђено гледао тај црни вео, хаљине и шешир жалости, и питао се од куда те очи да падну у ту црнину.

— Мико! — још је звонио Зоркин глас.

Кремић је био спремио читаву беседу, лепо изабране речи као у песми, којима ће поздравити своју вереницу, али овај призор дубоке црнине га збуни и он промуца:

— Како си црна, Зорка!

Али се брзо трже, спусти ствари, које је држао у руци, на калдрму, и загрли своју драгану нежно и болећиво.

— Јеси ли много уморан, Мико? — упита га она и једна суза заблиста у њеном оку.

Један носач узе сâм Милошеве ствари и упита услужно:

— Треба ли фијакер?

Млади човек није испуштао руку своје веренице и ишао је напред кроз свет, не познавајући никога и не чујући ништа. За мало још, па се пред њима почеше низати неједнаке београдске куће и коњи каскаху стрмим, рђаво калдрмисаним улицама.

ДЕО ЧЕТВРТИ

Хоћу у твом срцу, после тамних јада,
Да оставим једну носталгију дугу:
Па све када прође, да се сећаш тада
Са болом на срећу, с радошћу на тугу.

Јован Дучић.

ГЛАВА ПРВА

У ХОДНИКУ.

Начелник је примао од 10 до 12 часова, али је већ било прошло једанаест, а нико од публике која је чекала није био примљен. Послужитељ који је стајао пред његовим вратима, мршав старац, чист као нов марјаш, а озбиљан као митрополит, презриво је мерио очима ужурбани свет и одговарао званично на сва питања:

— Начелник не прима. Има један господин. Не познајем га. Сигурно је нешто важно. Већ сам им двапут доносио кафе.

Милошу је било све једно да ли ће бити примљен пре а после, па је стрпљиво шетао кроз дугачак, мрачан ходник, који је служио за чекаоницу, и размишљао шта ће рећи кад га пусте унутра.

С начелником се познао на једном патриотском збору, те је мислио, да је најбоље да се њему обрати за службу. То је био човек из народа, без велике школске спреме, али учтив, пажљив и приступачан. Својом вредноћом је постигао да накнади оно што му школа није дала и постане стручњак у царинским пословима, а бистрином, умео је да се начини потребан и прокрчи себи пут. Овај тих човек, који је склапао суве ставове царинске тарифе, интересовао се и осталим врстама јавног реда, узимао је живог учешћа у политици, и, на Кремићево велико изненађење, познавао је његове стихове и знао начинити неколико паметних опажања.

— Пишите... пишите, господине Кремићу — говорио је он младом песнику. — Ви умете да пишете искрено и из срца. Ви знате за шта живите. Јер то је све што нам од живота остаје, по неколико тренутака песничког заноса. Видећете како је све друго ништа, државна служба и удобно канабе, пуна плата и орден Белог Орла Не малакшите, не очајавајте; признање једном мора доћи. А шта вас се тиче најзад шта мисли овај или онај. У гомили која не пише, има много људи који трпе исти бол; они ће вас разумети, и њихова захвалност биће ваша најбоља награда.

Светлост је долазила у ходник само с једног прозора, који се савио у дну, напрскао и замрљан. Ваздух је био неизветрен, пун прашине. Из канцеларија је ударао задах на стару хартију и буђу. У тами, која је господарила овим ходником, једва су се назирале замишљене главе што су цецале пред начелниковим вратима. С часа на час затандркало би електрично звоно. Мршави чича би загледао лепо у нумеру, па кад би видео да то не звони начелник, поправио би своју митрополитску озбиљност, и, као доајен послужитеља, одсечно би наредио једном од својих колега, који су пушили у врху ходника, да види шта има. Један блед секретар, с похабаним канцеларијским капутом, лено се вукао кроз ходник, и правио лице као да га уби посао; а свежањ аката који је држао на прсима говорили су уплашеној публици:

— С пута! Не сметајте господина у званичном послу.

Врата од архиве су била широм отворена. Густ облак од дуванског дима је лебдео изнад сагнутих глава, које су нешто писале стегнутих зуба и празних очију. Свуда је почивала канцеларијска тишина, свечана и досадна, али се Милошу чинило, да чује туп бат неке зарђале машинерије, која лупа и окреће се а не израђује ништа, достојанствене и троме машинерије, која се зове државна служба.

Већ је било прошло три године од како се Кремиһ био одвојио од ових мрачних ходника, озбиљних послужитеља, секретарских величина и ове зарђале државне машинерије чији се рад своди на пуњење архиве и пијење кафе. Он је шетао кроз тај ходник, загледао пресавијен табак хартије који је држао у џепу, очекивао да начелник почне да прима, али још није могао да верује, да је он дошао поново ту да тражи, да моли да га приме у те неизветрене канцеларије, да се помеша у ту гомилу празних глава, да убије време пијући кафу и испуњавајући бескорисне обрасце, све ради тога, да би једног дана могао пролазити кроз тај ходник, пун плашљиве публике, лено, са изгледом човека кога дави тежак званичан посао, и са актима пред собом који ће говорити:

— С пута!... Не сметајте господина у званичном послу.

Али тај неизветрен ваздух и задах на стару хартију увлачио се у његове груди као неки опојан дим. Млади човек се навикавао на митрополитску главу начелникова послужитеља. Почињао да поштује рад практиканата у архиви. Осећао сву величину одговорности која тежи на државним чиновницима што завијају зелене табаке, преврћу дебеле ишпартане књиге и објашњавају се нешто између себе, поверљиво и озбиљно. Већ је заборављао шта се догађа напољу, да ли је лепо време и има ли кога код *Москве*. Пред њим се губио Београд, са неједнаким кућама и стрмим улицама, а појављивала једна фиктивна варош, која је престоница, центар државне власти, а за овом вароши простирала се земља Србија, тако исто фиктивна, без ичега другог до граница појединих округова и црвених тачака које су представљале седишта државних власти. Изнад те шарене земље је лупала трошна и достојанствена машинерија државне службе, и млади човек је пажљиво обилазио намрштене послужитеље, загледао се у празне очи практиканата у архиви и склањао се са страхопоштовањем с пута секретаревим актима.

Онај господин, који се толико био задржао код начелника, сув, дуг, уковрчене браде и задовољна лица изиђе из канцеларије. Публика се начети око врата.

— Одби! — љутио се послужитељ. — И стока се по реду лиже. Како се ти зовеш?

Електрично звоно зазвони, кратко и енергично. Начелник поче да прима. Пре него што је ма ко могао ући, послужитељ је улазио најпре, клањао се до земље, питао да ли може пустити тога и тога, и овај рад понављао са сваком посетницом. Посао око примања се удвајао тиме. Али шта то мари! Послужитељи тако дају цену сваком акту својих газда и подижу једну врсту култа око њихове посвећене персоне.

— Шта је ново, г. Кремићу? — упита начелник младога човека кад га најзад пустише унутра.

Милош се збуни. Весео изглед начелникове собе, ружичаст намештај покривен пиротским ћилимима, зелена електрична лампа на столу, скептичан осмех око начелникових усана, краљев портрет у масивном позлаћаном раму и блиставо сунце које је испуњавало собу, све је то било тако далеко од оног дугог мрачног ходника, који је мирисао на буђу и стару хартију, да се Кремић морао да прибере.

Начелник је стајао иза стола, наслонивши своју велику сељачку руку на гомилу аката. Риђа брада му је расла у нереду и сенчила му горка уста. Изнад намрштених обрва издизао се меснат енергичан нос. Проређена коса на темену пресијавала се на млазу сунца које је шибало са прозора.

— Шта ради г. Стајић? — упита га поново начелник и загледа се у Милоша својим шиљастим и проницавим оком.

— Ја нисам више у *Препороду* — одговори Милош, па продужи, брзо и не довршавајући реченице, као да се бојао да не изгуби кураж и прећути оно што је хтео рећи. — Због тога сам и дошао, господин-начелниче . . . Ви ме познајете . . . И молим вас да ми нађете једно место у вашем министарству. Знате ја . . .

Начелник није то очекивао. Његов скептичан осмех се појача, а обрве се намрачише још више. Ипак његов глас не изгуби ништа од своје првашње мекоте кад рече:

— Хм . . . хм, треба ми какав документ, диплома. Ви сте свршили? . . .

— Права — одговори Милош збуњено.

— Је ли вам ту сведоџба? . . . Ах, добро, добро... Треба још да напишете једну молбу, на целом табаку, и да прилепите таксену марку од пола динара.

— Написао сам, господин-начелниче — одврати Кремић и из џепа извуче један превијен табак хартије.

Начелник прочита летимично молбу, загледа још један пут диплому, а нарочито универзитетски печат и ректоров потпис, па хартије остави на сто и Милошу пружи руку:

— Има празних места у царинарници на Сави; надам се да вам тамо неће бити рђаво . . . Ви бисте волели да се ово што пре сврши?

— Да, молим вас, господин-начелниче.

— Добро . . . добро, гледаћемо да што пре ухватимо министра. За недељу две дана биће све свршено . . . О молим, нема ништа, збогом!

Врата на соби заклопише се и Милош се поново нађе у дугачком мрачном ходнику.

Послужитељ се клањао пред њим и трљао руке очекујући бакшиш. Једна жена је шаптала да је сад на њу ред. Некакав сув човек, у масном полицијском шињелу, без прописних дугмади, питао је Кремића поверљиво: је ли начелник добре воље? А Милош је, независно од свега овога, мислио, како је све то било брже и простије него што се надао, како је имао још нешто да каже, он није хтео да се прими за цариника, већ за писара министарства, ако је могућно. Хтео је да се врати, да објасни шта је хтео, да покаже своје право, да се позове на случај својих другова . . . али, послужитељ му је већ захваљивао на добивеној напојници, она жена која је била на реду већ је улазила код начелника, истерани полицијски писар закопчавао свој шињел, из дна ходника се појављивао онај бледи секретар с гомилом аката. Задах на стару хартију и буђу се осећао још више. Милош убрза кораке и изиђе из министарства.

Напољу је био светао дан, кад јесен сеје благо до миле воље. Давно прецветале лале подмладиле се под мртвим гранама јасмина. По калдрми се јурили гуштерови. Финансијски парк се купао у светлости насмејаног сунца, жутог као поново процветале лале. Лак ветар ћарлијао је и мешао суву прашину са риђим јесењим лишћем, које је тек спало са ћелавог дрвећа. У исто тоба, ударало је нешто по тротоару и крововима, као киша. То је зрело кестење падало из напрслих љусака и уплашеном женскињу измамљивало крике из груди. А небо је било плаво као зумбулово цвеће, просипало росу као да је пролеће, смејало се са своје висине и као да нам је хтело рећи:

— Брзо, брзо, ово је крај Ја дајем све, више немате шта да очекујете. Не штедите ме, ја умирем сутра.

То је било најлепше доба у Београду, кад је све тако лепо и кад свет, који се вратио из бања, крстари по улицамама, тражећи какву авантуру. Помодне хаљине и свилене блузе су се светлиле по тротоару. Трамваји су били пуни. Фијакери су јурили средином улице. Оно што песници нису разумевали, погађали су обични људи који су хитали да не пропусте ниједно задовољство овог мртвог лишћа и риђе атмосфере, овог доба године, кад су дани кратки и скупоцени, ретки и разнежени, допадљиви у своме последњем напору, да наличе на пролеће и младост.

Пред кафанама су сви столови били заузети. Људи су се сударали на тротоарима. Свако се весео и учтиво извињавао. Ода свуда се чуо жагор, мешао се дубок мушки глас са пискавим женским грлом, и чула се нека неиспевана песма, која садржи сетну журбу ка срећи коју нисмо умели искористити кад нам се нудила пуна и лака.

Ово жуто сунце, весело у свом умирању, другаче је утицало на Кремића него на остале. Он је ступао кроз ово друго пролеће хладан и суморан. Изишав из оног мрачног и дугачког ходника, он је сад видео јасно пут своје среће, пун тих мрачних и дугачких тунела, који су мирисали на стару хартију И он је завидео овом свету, што не види тако јасно трасиран пут свога живота, што се предаје весељу у природи, не мисли на оно одакле је изишао и где ће ући, и јури ка неким непознатим и новим задовољствима.

— Ах, они су сви на путу ка срећи, они су слободни и они живе, они живе . . . — понављао је у себи млади човек и замишљено ступао кроз овај одушевљени свет.

— Шта си се ти . . . како да кажем . . . тако замислио? — изненади га Богдан Васић. — Знаш ли, да Ранковић путује вечерас?

— Куда? — зачуђено упита Милош.

— Ти не знаш?. . Већ су четворица отишла . . . како да кажем . . . све по хладу, један по један. Листови ћуте, јер су послата и из опозиције двојица.

— Ја те не разумем.

— Влада шаље десет питомаца на страну. Двеста педесет динара . . . како да кажем . . . месечно. Све је свршено кришом, кроз капицике и без конкурса. Драгутин иде за Словенско Право . . .

— Није могућно, па он свршава филозофију?

— Шта то мари . . . како да кажем. Зар у нашој дипломацији нема људи који су свршили ветерину?... Пет година на страни . . . лепа посла, како да кажем. Нико није изабран од голодије. Замисли Кокића . . . државни саветник, а то му је трећи син . . . како да кажем . . . кога држава шаље на страну.

— Кокић је стара лопужа, ама за Ранковића не могу да верујем . . . Он би ми то казао. Па његове симпатије за француску литературу и . . . Ти знаш, да се он верио?

— Око врбе! Знао он шта ради . . . како да кажем. А и ја испрва нисам веровао, па сам га питао... Вели, литературу може и сам учити... а министар навалио на њега да се прими... каже, није могао одбити...

— Што мени не понуди нико ништа? — оте се нехотично крик с Милошевих уста.

— Како да кажем... ти му верујеш? Требао си га видети ових дана како је обијао прагове од једног до другог... како да кажем... човека од утицаја.

— А његова вереница?

— Зависи од... како да кажем... — и Васић показа руком као да броји новац. — Што те више нема у *Препороду?* Наврати који пут... Ах, ево *Цајтовог* дописника. У здрављу!

Васић се дохвати лако до шешира, опружи своје ноге, дугачке и суве као шестар, и потрча да стигне једног угојеног Јеврејина.

ГЛАВА ДРУГА

ЈЕДАН ОСТВАРЕН САН.

Са добивањем службе није ишло тако лако као што је Кремић очекивао. Дани су пролазили један за другим, а указ о његовом постављању није излазио никако. Међутим, требало је плаћати... јер је човек жив и троши. Па и после постављења, Милош се није надао великом добру. Читава три прва месеца могла се примати само половина плате, колико је остајало кад се одбије посмртна плата, такса за указ, порез и чиновничке фондове. Стога Зорка предложи Милошу да се пресели код ње.

Млади човек одби у први мах. Све се у њему бунило да прима помоћ од једне жене, ма и вољене. Људско презрење које штеди ловце мираза, погађа љубавника, грешног што прима, ма било и у виду позајмице, новац од своје драгане. Код жена је то друга ствар. Оне не замерају овим љубавницима ако ови воле искрено. Њима изгледа сасвим просто и природно да деле и кесу кад деле постељу, и чак сматрају као знак хладноће кад љубавник има скрупула. Због тога и Зорка пребаци своме драгану, да је он довољно не воли, кад одбија ово што му она још једино може дати.

— Али, Зорка, буди паметна . . . На страну, како је мени . . . али шта ће рећи свет, оне ситне комшије које једва чекају да виде шта да би могли оговарати...

— Шта ме се тиче свет. Он говори и овако свашта. Ко ће свету запушити уста! — одговори му она, сва румена од љубави, од оне праве, највише љубави која се састоји у томе да се човек сведе на ништа за другог. — Нека говори шта ко хоће! Ти си мој вереник. Ти си мој вољени Милош, поред кога ја хоћу да сам вечито. Ја нећу више да живим ако не знам да ћу од сад остати за навек са тобом. Је ли, Милоше, ти пристајеш, зар не?

Нека се баци каменом на младог песника сваки онај који није рекао *да* на сва питања вољене жене, само да би разбио облаке њене сумње и изазвао на толико љубљеним уснама светлост осмеха и задовољства. Кремић приста, као што су сви пре њега радили, и предаде се својој судбини.

Зорка је удесила све што је могла, да свом драгану заслади живот поред себе. Млади човек је имао све што му треба. Његов посао на драми одмицао је необично брзо. По цео дан је остајао у својој соби и жалио за њом кад би морао да изиђе у варош.

То више није био суморан тип собе за самца, где је сваки кирајџија остављао по једну прљотину иза себе. Од чаршава на столу до тасне за сапун на умиваонику, све се слагало у овој соби. Ствари су имале своју душу, а живот међу њима интимну традицију. Споредна врата су водила у Зоркину собу, сву белу, која је опет без књига и портрета знаменитих људи, а са неколико Милошевих фотографија и гомилом разних женских ситница, давала други утисак, утисак да ту живи жена, а та жена да воли и да је вољена. Млади човек је имао само да лупне ногом, и та се врата отварала, у собу долазио мирис на ђурђевак и Зорка се појављивала, насмејана и бледа. Готово сваког дана, Милош је примећивао понешто лепо приновљено у својој соби: пепеоницу за цигарете или зидни календар, лепши бокал или удобнију столицу; ако ништа друго а оно је био промењен букет цвећа који је увек био на његовом столу за писање. Кремић није имао ни за шта да брине. Зорка је умела да предњачи његовим мислима и да погађа шта му треба. То је био живот какав је Милош сањао за десет година од како је оставио родну кућу и потуцао се по туђим праговима, живот нежности, умног рада, пријатних брига, живот без туђинаца у својој кући, живот тих и љубаван.

Али задовољство престаје бити задовољство кад је остварено. И млади човек пошто је добио овај огромни добитак угодности и среће, осети према њему презирање, слично оном осећању ниподаштавања које коцкари осећају према добивеном новцу. Он се осећао у тој соби, где је све било његово и за њега, као драгокуп. Он није био навикао на срећу; он се био сродио са оскудицом, са њеним двема крајностима: пустом јавом и раскошним сном. Њему је недостајало сад овог ломљења из крајности у крајности, и он је осећао једну дубоку празнину око себе, као пушач који је остао без дувана, незадовољан и несносан самом себи. Али се добро чувао да то Зорка не примети, јер је знао колико би је то заболело. Ипак је Зорка наслућивала, да је Милошу тешко да ублажи бол који му је задавао нарушени понос.

— Ја видим колику ти жртву чиниш мени. Ти можеш наћи девојку, младу и лепу, која би ти олакшала ступање у живот. Због тога се осећам срећна кад могу овако да ти помогнем донекле — говорила му је Зорка, прибијајући се уз њега. — И ја мислим понеки пут, да је баш добро што се новац не меша у нашу љубав. На нама је да створимо своју кућу и да је одржавамо заједно и нашом љубављу.

Милош можда није био потпуно Зоркиног мишљења, али јој је одобравао и говорио:

— Да, ми се можда баш волимо оволико што новац није посреди нас. Без сумње има некакав разлог који ми не можемо да појмимо за сад, али он постоји. Трудимо се да пребродимо тешкоће и не губимо поверење једно у друго.

Дани су пролазили полако, ветровити и кишни дани београдске јесени, кад се небо не види и блато покрива калдрму. Милош је проводио највише времена поред Зорке; тешио је кад је плакала мислећи на мајку, дорађивао своју драму и трудио се да сакрије своје незадовољство што ствари не иду онако како је хтео. Ипак каткад није могао да спречи уздах који би му затресао груди:

— Шта је теби, Милоше? Ти ниси добро?... — упитала би га Зорка.

— Видиш, ови дани тако црни... пуни кише и ветра Кад изиђем на улицу чини ми се да ми је блато до гуше.

— Па не излази... Остани вечито овако поред твоје драгане, која те воли, Милоше... воли више него највеће благо на свету.

— Па ово чекање са службом?...

— Што? Шта мари!... Како би иначе довршио своју драму... Да знаш како ми је пријатно, кад смо овако заједно; ти пишеш, а ја радим. Већ си при крају?

— Још имам да је један пут прочитам и исправим оно што је рогобатно. Можда ћу је још један пут преписати. Али немам довољно времена. Према конкурсу, треба да рукопис пошљем до 1. децембра.

Али једног дана Зорка се не задовољи оваквим одговором.

— Ти патиш због мене, Милоше. Ја се доиста бојим да ти се једнога дана све ово не учини сувише тешко...

— Зорка, мени је овде тако лепо. Искрено ти кажем, да ми боље не може бити. Ово је био увек сан мога живота, да имам све што живом човеку треба да бих могао радити. Како можеш рећи да ће ми се досадити?... Ти ме кориш...

— Не, не, не говори ми то. То није прекор, мој Мико. Никад, никад, ја нећу моћи прекорети те ни за шта. Ја видим из дана у дан јасније твоју вредност. Ја разумем колико ме ти волиш. Ти си искрен према мени... много више него што би се икад могла надати. Што ме тако жалости у нашој љубави, драгане, јесте што ја морам разумети све више тешкоће које искачу пред тебе, да испуниш оно што је увек било мој сан, моја жеља, те тешкоће ме муче, Милоше. И ја видим да ти патиш.

— Молим те, Зорка, немој да се жалостиш. Ти претерујеш — благо ју је корео Милош, и ако је у души осећао оно исто што и његова драгана. — Доиста, наше стање није онако како би требало да је. Али погледај око себе! Ми не стојимо тако рђаво. Многи би се с нама разменили, а има их који би нам могли позавидети.

— Понови ми то, Милоше, понови ми те речи охрабрења. Кажи ми да ти не жалиш што ме волиш, и реци ми да ћу ја бити твоја жена. Грди ме. Ја се увек бојим да те не изгубим што сам старија од тебе, што немам новаца. Драги, не разуми ме рђаво: није то због тога што мислим да ти волиш новац, већ што су наша средства мала; ја се бојим да она не буду недовољна, и то ме убија, Милоше.

— Ми смо способни и здрави за рад. Ми ћемо моћи увек зарадити оно што нам треба.

— Ах, Мико, ја ти се дивим кад тако говориш и знам да ме ти волиш још много, као увек, али једног дана ти ћеш бити сит тога рада и тих одрицања...

— Вараш се Зорка; ја радим од како знам за себе и ја сам се навикао на одрицањâ.

— Али ово је друго, ово је вечито. Да, ти ме добро разумеш зашто се ја бојим да ме једног дана не омрзнеш. Ах, Мико, опрости ми... ја не знам зашто сам на овој земљи? Чим ја имам једну наклоност, она ми се отима, а ја сам целог живота патила за другог.

Милош ју је жалио, али у исто доба он је био незадовољан. Осећао је да он треба да се јада, да широм отвори груди и излије све оно што га пече у дну срца. Али, он је волео ову жену, мршаву као канаринку, толико да јој није могао задати још веће ране, те је узе у наручје и покуша да је умири.

— Пусти ме да плачем, Милоше, — говорила је Зорка и крила лице све укватено крупним сузама. — Ти си у цвету живота, ти улазиш у њега, теби треба цела твоја снага и твоје срце, да би напредовао, живео како треба . . . Да сам бар млада! . . . Али, кад ти будеш свршио борбу, ја ћу бити баба, и још једанпут — ти нећеш имати задовољства. Милоше, кажи ми, кажи ми искрено: хоћеш ли да будеш слободан?

— Зорка, немој да си дете. Ти видиш да се ми волимо, а кад се двоје воле, они не могу бити слободни, они се не могу раставити једно од другог. Нашто те црне мисли? Ми идемо стално путем к нашој срећи. Шта нам овде недостаје? Још мало, па ћу ја имати своју плату. Моћи ћу нешто зарађивати и са стране. Ми ћемо се у скоро венчати. А ако сад то не можемо урадити, то не смета да буде наш циљ. Ми ћемо радити, имати добру наду да ћемо једног дана успети. Ми ћемо дакле, као и сви други који имају један циљ у животу, чинити оно што нам је могућно, чекати, надати се, не заустављати се пред препрекама и не допустити да нас тешкоће победе. Победа ће бити награда . . .

Зорка је била подигла главу и слушала Милоша који је био блед и замишљен.

— Дај ми твоја уста; наслони их на моја, она су тако сува и жедна — прекиде га Зорка, озарена одушевљењем и наде, и баци му се око врата. — Видиш ли ти, Мико, ти си моја једина радост. Можеш ли ти дакле разумети да ја не радим из рђавих побуда што хоћу да сам твоја жена? Ох, како је слатка и сама та мисао да ћу бити твоја жена. Понеки пут само, мој драгане — и заљубљена жена притиште руком леву страну груди — учини ми се да ће ти овај пут бити врло тежак, па се бојим да ти не скраћујем срећу нашим браком, ја која ти желим највећу срећу, и страх ме је, да ти не загорчам живот, мој животе.

Млада жена је била већ утешена и осмехивала се на свога драгана. Међутим, Кремић се мргодио. Он је осећао такође потребу да буде утешен. Код њега је у том тренутку избијала најјаче једна психолошка противуречност, која садржи цело једно заљубљено срце: Милош се хтео ослободити Зорке, а да се Зорка не ослободи њега. И он не могаде да заустави реч која му се отрже са уста.

— Да, ми ћемо радити. Ако не успемо, ми ћемо имати бар моралну срећу да смо све учинили што је до нас стајало.

Срећан израз се избриса са Зоркиног лица. Оно поста тако бледо као јесењи дан који се у том тренутку с муком провлачио кроз облаке.

— Не говори ми, да нећемо успети — рече му она, и поново му се баци око врата, припијајући се око њега као да се бојала да ће јој га неко отети. — Не убијај моју наду, Милоше. Како се можемо другаче волети него надајући се у вечност наше везе, у брак, и верујући у сигурност наших обећања. Ја ћу те волети целог свог живота. Ако се може волети и после њега, ја ћу те волети и после живота, за гробом и вечно. Не губимо наду. Ми ћемо победити ако будемо живи и здрави; ми ћемо постићи свој циљ, ја то верујем, и ја још верујем да и ти тако мислиш. Али, Милоше, ја хоћу твоју срећу, јер ја нећу моћи бити срећна по цену твојих одрицања. Још један пут те питам: хоћеш ли да будеш слободан.

Милош се осети поново обесхрабрен пред болом ове жене који је зјапио као отворена рана кроз њене зенице. Он уздигну с чела своју дугу разбарушену косу, потчини се Зорки и приста да чека да нешто дође, независно од њега, и уреди све тешкоће.

ГЛАВА ТРЕЋА

НА ЗАМРЗЛИМ ОБАЛАМА.

— Знате ли да вас је опет реферисао? — рече Милошу његов нови колега, један млад царински приправник, који је тога лета био свршио Трговачку Академију и у канцеларији учио „есперанто.“

— Ко?

— Господин Јаков. Каже, овог пута нећете му измаћи. Какви су то, вели, појмови о државној служби да се долази увек после осам сати... Али, молим вас — и приправник начини један извештачен гест кавалерства — не говорите му да сам вам ја то казао.

— Шта ме се тиче! — одговори му Кремић мрзовољно. — Нека ме достави и министру, ако му то чини задовољство. Горе место не могу добити.

Већ је било месец дана како је Милош добио за цариника и ступио на дужност. Пре тога он није знао ни где се налази царинарница. Мислио је да се посао састоји у томе, да човек изиђе на лађу која долази из иностранства и присуствује изласку путника. Међутим, посао је био сасвим други, груб и незанимљив. Требало је седети у мрачним магацинима, који су, неосветљени и решеткама осигурани, личили на робијашке радионице, отварати џакове, разликовати вуну од памука, свађати се са трговачким помоћницима, клањати се пред старешинама, водити глупе разговоре са колегама, и рачунати разне споредне таксе, док промаја бије са свију страна. Способност се мерила бројем посвршаваних пакета на дан, а интелигенција се одређивали према врсти робе која се царинила. Ко је прегледао броширане књиге, календаре и мустре без вредности, био је инвалид, кретен; док се са највећим поштовањем говорило о неколицини чиновника који су умели да царине златне предмете и апотекарске производе.

Првих дана Милош се интересовао послом, занимао га је специјални царински језик, непознате речи као позамантерија и растована хартија, слушао је хиљаду ситних интрига које су се плеле иза леђа, смејао се несланим вицевима, посматрао тучу с бомбама од хартије и уживао кад би се понекад *персонал* сложно и заједнички запевао познату сокачку песму :

Нека уздише ко мора,
Сузе нек лије!
Певај, Јело, весело, нек се ори глас:
Песма мога живота једини је спас.

Али то није трајало дуго, а Кремићу се досади овај посао који се ради савијених леђа и празних очију, махинално као што волови ору. Глава га је болела од промаја. Магацини му изгледали као галија на коју је прикован Одвратан му био царински језик, пун грубих погрешака као берберска љубавна писма. Бунило га је што нико није хтео да оцени његову праву вредност, која се налази даље од царинског ручника и свеске деклерација. Самољубље му је заоштравало бол и његово срце се пунило мржњом, себичношћу и лености. Трудио се на сваки начин да избегне од посла, задоцњавао, отезао рад, а кад ништа друго не би могао, Милош је излазио у двориште и шетао са̂м, мислећи на Зорку, на драму коју је био довршио и илузије своје младости које су га овамо довеле.

Била је већ у велико зима. Густ снег је покривао кровове, двориште и улицу. Сава се била заледила. Жалосно су изгледале контуре сандука и греда у пристаништу, занемарених и покривених снегом. Далеко, све до краја хоризонта, простирала се снежна пустиња. Жута железничка станица у Земуну мрзла се у зими и леду. По целој пољани се видели само гладни гавранови, који су злокобно грактали. Пред царинарницом су тапкали ногама носачи, узалуд очекујући посла. Преко леда се примећивала једна зелена пруга хладне воде, која је везивала обе обале: то је пут којим аустријски финанси прелазе на нашу страну и купују ракију. Бледо сунце се једва назирало у ваздуху, накострешеном од зиме. Леден ветар, који је дувао са Врачара, резао је као оштром сабљом. Милош се мрзао од зиме, шетајући се по овим замрзлим обалама, али је волео више и овај мраз на пољу, него да се врати у смрдљиво царинско *смештиште*.

Чиновници нису то хтели да трпе, па су га тужакали управнику царинарнице.

Управник је био висок, пун, развијен човек, мишица као у атлета а женских очију. Он је био човек, који је могао имати великих способности и замашаја у животу. Он је једини донекле разумевао овог младог човека, који је тражио од живота нешто више него што му је царинарница могла дати, па се правио глув на све тужбе Милошевих старешина, и чак га није ниједан пут опоменуо. Управник је звао Милоша *пјесником* и с њим говорио само у десетерцу.

— Сместиште ти љуто додијало, те се крени мало статистици, не би л' ти се муза распјевала — говорио је он и из једног одељења царинарнице премештао га у друго.

Али се Милош ни у статистици није могао задржати. И као оног Гашу из песме, гурали су га из једног места у друго, док га најзад не стрпаше у администрацију.

Ово одељење се сматрало на београдској царинарници на Сави као луда кућа. Ко се није могао ни за шта употребити, тамо је слат. Канцеларија се налазила у једном лагуму, који је некад био саставни део београдске тврђаве. Доцније је овај лагум претворен у католичку цркву, од које је остала још икона некаквог страшног свеца са мамурним очима и зверским устима. После цркве, овде се сместило једно дилетантско позориште, док држава није поново откупила овај лагум и употребила га за царинарницу.

Шеф администрације био је господин Јаков, омален, стар човек, који се спекао и за кога године више нису значиле ништа. На носу му се видела дубока бразда, коју му је нанео један његов колега, још кад су цариници носили сабље. Ипак, није био ружан, јер је личио на толике друге, празне и обичне људе. Имао је румено лице, безбојне очи, образе брижљиво избријане, уста као у лепог пса, чисту кошуљу, ропско чело и леп рукопис. Са себи равнима критиковао је своје претпостављене, одржавао исте навике и желео исту повишицу. Пред претпостављенима је стајао са плашљивим лицем, очима пуним дивљења, и говорио је заслађено, у пола затворених уста: „Ја сам потпуно вашега мишљења, господине управниче!“ Пред млађима, сматрао је да му је дужност намрштити обрве, раширити ноздрве, дати своме гласу оштар тон званичности и љутито замакати перо у мастило.

Млади матурант Трговачке Академије, како је критиковао кришом господина Јакова, као човека кога је време прегазило, трудио се можда, ни са̂м не знајући, да освоји све његове манире. Јер је у царинарници мало ко умео важно подићи главу, као господин Јаков, кад му дође ко из публике званичним послом, наредити одаџији да донесе чашу воде, превити табак с лева у десно, па онда од оздо на више, раскорачити се поред фуруне, па, са рукама у џеповима од панталона и ћилибарском муштиклом у зубима, дебатовати лична и начелна питања, избегавати оштре речи, хвалити сељачки, нападати увијено и одбијати густе димове кроз други крај уста.

Трећи чиновник ове канцеларије је био Анто Оштрило. Што су га звали оштрилом, нико није знао. Отац му је био закупац свих мезулана на Цариградском друму. После смрти му је оставио велико имање, које је овај човек, бледих усана и понизног цинцарског лица, упропастио за неколико година. По царинарници се причају чуда које је тада чинио. Кажу да је усред лета посипао џаковима ситан шећер по Јагодини, па се онда возио на саоницама. Пошто је проћердао све, ступио је у државну службу. За двадесет година чиновничког живота дотерао је до цариника треће класе. Цео његов живот, заморен двадесетогодишњим зевањем, опустошен празним чиновничким мислима, и измрцварен канцелариским обрасцима и страстима, свео се само на једну потребу: да купује лозове Класне Лутрије.

— Сад бих се ја убио, кад би знао да нећу бити богат... Бога ми, вам кажем — говорио је Оштрило распоређујући лозове на свом столу. — Сиромах човек... какво понижење, господо!

Анто Оштрило је волео Милоша као стар човек коме је мило, што су други још млади те могу правити глупости. Због тога га је склањао од господин-Јакова кад год је могао и саветовао га:

— Бежи одавде! Видиш ли, ова матора кљусина доћи ће ти главе Сваког дана по један реферат. Срећа твоја што је господин Лукић управник, иначе... Иди ти, брате мој, у суд, међу теби равне... три године, па си адвокат, свој газда, богат човек. Шта ћеш овде, међу овим слепцима?... Ох, пусто што нисам газда! Кажем ти, да још нема Класне Лутрије, ја бих се убио, Бога ми!

После дугог чекања, кад се кратки зимски дан отезао као гладна година, најзад се чуо часовник на Саборној Цркви како избија пет сати. Господин Јаков би пажљиво затворио мастионицу једном руком, другом би важно притиснуо дугме електричног звонцета, и хукнуо као да је Бог зна какав посао свршио.

— Јоване, силазе ли?

Питање се односило на чиновнике са другог спрата царинарнице, који су мотрили на управника и чим би овај изишао, силазили су низ простране степенице од црвеног камена и излазили у варош, достојанствени као мандарини.

Одаџија Јован, раздрљених груди и поцепаних џепова на капуту, појављивао се на глас звонцета, са једним великим хлебом под пазухом, и одговарао је промуклим гласом, кратко и грубо:

— Силазе!

Господин Јаков је облачио свој плави иберциг, који је носио усред лета као и усред зиме, ушмркивао се у једну велику мараму и остављао канцеларију без збогом остајте.

Милош би пожурио кући, с једном горчином у срцу, осећајем понижених и увређених. Обузимала га је малодушност и он се јадао Зорки:

— Ја патим, мени је тешко. Осећам да ме треба утешити као мало дете. Да, Зорка, ти имаш право, ја више нисам дете, али је мени који пут толико потребна једна добра реч, реч утехе и охрабрења.

Она га је узимала за руку, привлачила поред себе и тепала му:

— Не буди такав, драги. Сећаш ли се још оног доба кад си ти био у Ужицу, несрећан што си далеко од мене, а ја овде сама, остављена мукама које ми је смрт задала. То је прошло и бољи су дани наступили. Ја сам наслонила главу на твоје срце и ту нашла утехе. Очекујмо боље дане. Они ће доћи. Ти ћеш победити, ја сам сигурна. Ох, мој Мико, како си ти велики.

— Али мене боли што то и други не виде, то . . . моје праве способности, па према томе да ми даду рада. Ти други, за које ја радим, тај свет коме дајем најбоље што имам . . . Да, доиста, ја чујем око себе пуно лепих речи; моји се радови хвале, али мени треба, као и осталом свету, нешто више од голих речи, мени треба једна сигурна зарада, један положај у друштву, као и тим уредницима, критичарима и тој публици. Моји пријатељи . . .

— Остави пријатеље. Они се јављају у тренуцима славе, кад треба честитати. Доћи ће ти тренуци — говорила је Зорка, а глас јој је дрхтао искрено и уверено — али само после борбе.

— Зорка, ја нисам кукавица, ја се не бојим борбе, ја се борим од како знам за себе. Али, ја сам човек, мојој снази има граница, мени треба помоћи, као што се и други помажу. Зашто мене нико не поможе, зашто ми нико не понуди своју руку и нешто да ваља . . . Шта су бољи од мене они који се помажу, којима су нађена добра места, који су послати на страну . . .

— Милоше, ти претерујеш. Да, ти заслужујеш помоћ, али те још не познају довољно, и за тим...

— Знам шта хоћеш да кажеш . . . ја сам дошљак. Остало је као и пре толико година, кад сам дошао у београдску гимназију и кад су нас из унутрашњости одвојили у засебне клупе: ви, дошљаци, да видимо шта ви знате!

— Не, мој драгане, не рачунај увек на помоћ другога. Помогни се сам. Не допусти да на тебе утичу ствари које не иду онако како би ти хтео. И помисли, да ти ниси сам, да ти имаш једну душу... вај, дошљак као и ти, али која живи и мисли једино за тебе и која ти пружа руку коју тражиш да пређеш мучне тренутке овог живота.

Ова племенита уверавања, ови великодушни Зоркини разговори, ова хришћанска разлагања падали су Милошу у овај час као роса која је освежавала увенуло цвеће његове младости, или боље: они су долазили као пријатне слике његових првих снова, којима је он видео сломљена крила у магловитој даљини прошлости.

— Ја желим за тебе најсјајнију и највећу каријеру, не због другог чега већ да те видим задовољна, срећна — говорила му је млада жена, прекидајући реченице пољупцима, којима му је покривала усне. — Не малакши, твој положај биће бољи, пред тобом стоји широка будућност, која ће умети да оцени твоје способности, ти ћеш победити, али треба чекати.

— Ох, како си лепа, Зорка, у тој улози утешитељке — прекидао ју је Милош. Кад те тако слушам, мени се повраћа храброст, моја блага и слатка душо.

— Треба бити човек — одушевљено је настављала Зорка. — Треба се лечити од слабости и мекуштва. И ако хоћеш да то постигнеш, не треба понављати сваког дана: „Ах, како ми је тешко! Ах, што су неправедни према мени!“ Иначе ћеш бити налик на оне људе који пате од честих назеба, и који облаче по два прслука, место да се трљају хладном водом. Треба бити храбар, треба се борити против бола, против црних мисли, и треба се сећати сваког тренутка да ти имаш један циљ у животу који мораш достићи.

Утешен тако, млади човек би стегао уза се своју драгану и љубио јој румена, слатка уста, дуго... све дотле, док у заносу своје љубави не би заборавио на свет око себе, тврд и хладан свет, покривен снегом и ледом.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ПОСЛЕДЊА ИДИЛА.

У недељу 8. јануара 1906. године београдски листови су објавили резултат стечаја који је Народно Позориште било расписало за једну оригиналну драму. Од двадесет и четири понуђена комада су примљена само три. Прва награда је пала на *Сфинкс*, драму у четири чина. Писац је остао и даље непознат. У завоју где је требало да буде његово име, оцењивачки одбор је нашао само ову кратку реченицу: „Писац ће се јавити лично после прве представе“.

Листови су нагађали ко то може бити. Једни су говорили да је то овај или онај наш драмски писац, који се боји пристрасности критике, други су пак обећавали нову звезду на пољу наше драме; један лист се правио тајанствен и процеђивао кроз зубе, да је нови писац један познати државни саветник, који неће да се излаже оговарању публике пре потпуног успеха, а *Препород* је у једној нотици позивао писца да га интервјунише, обећавајући му велики хонорар и потпуну дискрецију.

Само Зорка и Милош су знали тајну овог безименог човека, који је већ сад интересовао цео Београд. Млади човек је осећао пуну и опојну радост успеха онако силно како су кадри да је осете само људи који су дуго патили сами. Трљао је руке, нервозно прегледао белешке у свима новинама које су писале о *Сфинксу*, певушио некакав жалостан стих на весео глас, ишао из једне собе у другу, тражио непрестано Зорку, говорио јој нешто без везе и љубио је по очима, носу, врату и по целом лицу.

Кућа, улица и варош биле су му тесне. Све је то било мало да обухвати његову радост. Напољу је падао снег. Па ипак, он предложи Зорки да изиђу у поље.

Зорка је делила с Милошем радост његовог успеха; пријало јој је што је осећала да ту има нешто и њене заслуге. Та драма је поникла у њиховој љубави, описивала је њихове најслађе тренутке и садржавала сву грозницу њихових радости и болова. Успех ју није изненадио. Она је веровала у свога драгана, у његово осетљиво срце и дубоку душу. И њој је радост испуњавала целу унутрашњост, и као поплава навирала на њену малу, паметну главу. Али је та радост остављала други утисак на њу. Зорка је остајала тиха, желела је да њих двоје остану сами у својој топлој соби; Милошеви пољупци и удобно канабе, на којем су седели, били би јој довољни. Ипак она не хтеде кварити вољу своме драгану, обмота своју скромну мачку око врата и сиђе с њим на улицу.

Трамвај који су били узели водио је само до Сењака. Милош не хтеде чекати други, да се вози до Топчидера, него узе Зорку испод руке и крену се с њом једним запуштеним путем, који се провлачи кроз винограде и води на Цареву Ћуприју.

Пут је био бео од снега. Тамна самоћа зиме одјекивала је од корака овог заљубљеног пара. Милош се осећао потпуно срећан. Јер човек није залуд увек везивао поље са љубављу. Ништа тако лепо не урамљује вољену жену као пространи видици, брда шуме, сеоска имања, слободно небо, мириси, цвеће, поветарци и самоћа.

Овог зимњег дана није било цвећа, мириса ни поветарца. Али је поље у зими имало својих лепота, које су замењивале пролеће и мирисе.

То је био јануарски дан без сунца. Снег је падао крупан и мек. Свака пахуљица је силазила на земљу не журећи се, као да је хтела изабрати место где ће пасти. Тек кад би Кремић подигао главу, видео би милијарде белих праменова како се одвајају са хермелинског неба, играју и окрећу се, весели као деца. Није се осећао ни најмањи дах ветра. Свуда унаоколо владала је тишина, топла и божанствена.

— Како је леп овај пут. Никад га нисам видела — рече Зорка, тихо као да се бојала да не поквари ову снежну тишину и приби се уз Милоша.

Млада жена је била обучена у црнину. Њен мали нос се црвенио. Чело јој је било још бледо од жалости коју јој је смрт била задала, али се она чинила Милошу бела, сва бела као зимска ружа, као вила, бела као овај снег што је падао с неба тако тих, топао а детињаст. Кремић се не могаде задржати него је пољуби у њен нос који је вирио из црног крзна обмотаног око врата, и дубоко осети колико воли ову жену, тако белу и кротку.

— Ах, Зорка, опрости ми, што сам се некад устезао да те назовем својом женом. Ти си моја мала жена, мој анђео и моја добра вила.

Пут је водио између две обале. Изгледао је као прави сеоски друм. По обали је растао глог, који се савијао под теретом још неопалог, руменог плода и одвуглог снега. На једном месту се видела црвена земља, из које је пиштала вода у крупним блиставим сузама. Снег је правио капице на дирецима од ограда. Шумски врапци, одрасли и урањени, слободно су скакутали по шибљу. Из једне појате је режао велики жут пас. Иначе нигде живе људске душе.

У овој величанственој самоћи блиске природе занимало их је све, сеоски пут и црвена земља, шумски врапци и капице на дирецима; Зорка се смешила, а Милош се топио од задовољства.

Близу Цареве Ћуприје пут избија на врх брда. Кремић се ту заустави, да се Зорка одмори. Његов поглед мерио је ширину њихове самоће. На истоку, један низ остарелих јабланова водио је у Топчидер, који је почивао остављен и мрачан; у њему се виделе шумице и букети дрвећа, по којем се још црнило лишће и противило се трулежи и смрти. Даље, у сивини и снегу, назирала се оголела црна Авала. На западу је била обала, замрзла Сава, кржљаво врбово шибље по Циганлији, а иза ње: гвозден костур моста на Сави, гора од катарака и димњака пароброда скупљених у зимовник. Даље, на северу, видео се Дунав, а за тим варош, сура и гола, и остарели бедеми београдске тврђаве, који су се губили у киши од снега. На југу се белило Баново Брдо, по чијим се њивама ширио целац, зарошен само трагом какве дивљачи, а уврх брда се ћућорила друмска механа. Ова кућа, сазидана по старинском плану, са зиданим доксатом на сводове и једним високим димњаком, из кога су куљали праменови бела дима, била је једина ствар која је давала нечег људског овом самотном пејзажу београдске околине.

— Јеси ли уморна? — упита Милош своју драгану, па не чекајући одговора, продужи:

— Хајдемо до оне механе. Ништа није даља од Топчидера. Мени је тако пријатно да гацам по овом снегу. Чини ми се да је ово једна велика и мирна краљевина коју је Бог створио само за нас двоје.

Они се кретоше напред, не бојећи се зиме. У њиховим срцима је горео један велики пламен који их је загревао по целом телу и претварао овај јануарски дан без сунца у млаке часове априла. То је био пламен њихове љубави. Широка као свет, светла као сунце, моћна као Бог, она је горела у њиховим срцима, пламтела пред њиховим очима, водила их све даље кроз стазе завејане снегом и ништа није било равно њеној величини и сјају.

Насред механе је буктала велика плехана пећ, чији је сулундар био проведен кроз целу собу. Топлота ове добре ватре развесели двоје драгих. Они седоше за један сто у прикрајку и као радознала деца стадоше да испитују место где су се нашли.

Механа је била готово празна. Неколико Шваба, радника из Фабрике Шећера, црвена носа и сузних очију, седели су за једним столом, пили ракију и разговарали се озбиљно о нечему на немачком језику, мешајући по какву псовку на српском. Келнер, још дечко, у сељачким хаљинама, био се поднимио на келнерају и пажљиво слушао Швабе као да их је разумевао.

Зорка пронађе више своје главе један лисни календар, где је испод сваког датума стајала по једна мудра реч. Она оцепи данашњи датум и показа лист Милошу. На листу је писало:

8. Недеља. Срце нема бора.

Милош спусти руку на Зоркино раме, и опијен свима овим стварима, рече јој:

— Видиш, Зорка, кад сам овако сâм са тобом, чини ми се да сам у некој другој вароши, у неком другом крају, земљи, на некој другој планети. Ова самоћа ми прија. Чини ми се да ми ти у њој више припадаш. Нема ничега што нас раставља, обзира шта ће рећи свет...

Млада жена га је гледала очима пуним љубави и говорила му:

— Љуби ме увек, Милоше. Истина је што овде пише. Срце нема бора... Имај храбрости, мој драгане. Ја сам увек твоја, то ћу увек и бити, и само ме смрт може раставити од тебе.

— Моје срце је пуно тебе, Зорка — одговарао је Кремић. — Ја те волим тако дубоко, једино тебе, да ти можеш бити срећна. Ја нисам знао да је љубав оволико јака. Поред тебе ја заборављам на све, на мајку и браћу, на...

— Мико! — прекиде га Зорка. — Ја нећу да ме волиш више него своју мајку и своју кућу. Треба да нас волиш све подједнако. Ја исто тако волим твоје као тебе... да, тебе нешто мало више. Не познајем их, а чини ми се да сам их видела, и волим их, јер у њима има нечега твога. Нарочито мајку воли, Милоше. Воли је целим својим срцем ... она је жена, а жена, мајка пати више него људи. Мени је мило да овако говорим о твојима, као да су ме они већ примили међу се, и чини ми се ...

Келнер, који донесе ужину, прекиде их у разговору. Вино је било нешто накисело, сир тврд, а кајмак преслан. Ипак се њима све то чинило врло добро. Милош је говорио, да тако питког вина нигда није пио, Зорка је тврдила да се тако добар сир не може наћи на пијаци, а обадвоје су се слагали, да је кајмак одличан.

Зорка је јела добро и припијала вино. Лице јој је обливала румен. Све се мање обзирала на Швабе и на сељаче које их је служило.

— Видиш, Милоше, ја ти не доносим ништа више до моје срце — чаврљала је она. — Али ми ћемо умети радити и располагати са оним што зарадимо. Сваке недеље ћемо приређивати овако.... по једну малу част. Ти ћеш видети ... наш живот ће бити леп. Ја ћу те помагати у твојим пословима; ја ћу умети да те разумем и подстичем. Ја ћу се посветити твоме делу. Теби је потребно да имаш једно биће потпуно уза се. Ја ћу ти начинити живот слатким, да ће ти се милити наше огњиште. Шта ме се тиче да ли ћеш бити ботат или сиромах, славан или непознат! Ти ћеш за ме бити увек велики и имати љубав ... пуну, велику љубав, онакву какву сам ја желела, какву си ти сањао, љубав праву која је највећа ствар на овоме свету.

— Ах, моја женице, како те ја волим.

— Твоје обећање ме изводи на чистину, спасава ме из мрачних предела сумња и нискости. Ја више не црвеним кад мислим на нашу љубав. Ослобођена сам од срама, од живота који није за мене. Ја те волим. Ја сам твоја жена. Ја ти се сва дајем и певам ти песму захвалности. Нека је благословен час кад си ми пришао ... Ух, шта је ово?

Зорка крикну. Једно куче с дугом длаком и благим, црвеним очима било јој је лазнуло руку.

— Марш! — подвикну му Милош, наљућен.

Куче се одмаче у страну, стидљиво подави реп и остаде тако, посматрајући их обоје својим паметним, црвеним очима, као да је хтело рећи:

— Не терајте ме... Ја то нисам хтео... Ја вас обадвоје волим... Дајте ми шта са ваше трпезе.

Зорка се брзо умири. Би јој жао кучета, па га зовну, тепајући му:

— Ходи овамо... слободно, лоло једна, што си ме уплашио Ходи да ти дам мало хлеба. Де, зини...

Пас дочепа хлеб још у ваздуху, али га отури брзо и стаде гледати да му се да шта друго, боље.

— Како и пси траже нешто више од хлеба! — — помисли Милош.

Зорка му баци парче сира, које куче прогута на највеће задовољство; она му баци још, и најзад све што им је од мрса остало; куче је слатко јело и захвално вртело репом.

— Е сад мало хлеба, да не будеш много жедан.

Пас послушно узе у уста хлеб, па се онда сакри иза Зорке и кришом га испљува. Затим умекша свој поглед и поново дође да тражи сира.

— Погледај ти мангупа, како те је хтео да превари. Е, нема више сира, сељачка положаро — викао га је Милош и претио му прстом.

— Не вичи га. Овако кад смо нас двоје срећни, ја бих хтела да је цео свет задовољан... Ти волиш твоју женицу? Много, много? Дај пољубац, брзо, не гледај Швабе — и ивице њихових усана додирнуше се блажено као што су се њихова срца дотицала.

— Ах, само један пољубац!... Он није довољан — благо је корела млада жена, угрејана вином и љубављу. — Ја осећам један жив бол што те у овом часу не могу да загрлим и упијем се сва у твоје груди. Ох, како бих ти хтела дати још један пољубац, један једини, од оних дугачких пољубаца које ти волиш. Ах, мој Мико, како те ја волим!

Зоркине очи су се биле запалиле једном ватром која је долазила из тамних дубина бића, а њено бледолико лице се руменило од тог пожара. Милош се трже.

— Не, Зорка, буди паметна! Гледају Швабе... — рече јој он оштро, па видећи да ју је ражалостила оштрина његовог гласа, покуша да то заглади. — Ох, сирото срце, и ја желим тај пољубац, али не буди жалосна, сад ћемо поћи, па ћу те напољу љубити колико хоћеш. Неће нам сметати нико до шумских врабаца.

— Мене више није стид ни од кога. Ја сам твоја. И ја сам сигурна кад би моја мајка могла сад читати у нашим срцима, она ништа не би имала против нас. Твојом љубављу ти си ми вратио све што ми је живот узео. Никад, никад, не кажи ми више да нећемо остварити наше наде. То би ме јако заболело. Да ти знаш колико сам срећна што те знам да си мој и да је моја ова љубав коју ми дајеш!

Напољу су падали снег и ноћ заједно? Вечерњи ветар је тресао мртво дрвеће, чије су се гране пружале очајно у мрак као црна ребра неких давно иструлих, огромних лешина. Из смрзлих шума и скривене земље су долазили нејасни гласови пуни језе.

Зорка стегну крзно око врата. Увуче уста и нос у меку длаку. Узе под руку свога драгана и приби се уз његово развијено раме. Милош је био заврнуо јаку од капута на очи, набио шешир и трудио се да својим леђима заклони младу жену од ветра.

А ветар је дувао све јаче. Ноћ покривала усамљени предео. Снег постајао просен и летео у очи.

Очију изгубљених у помрчину, двоје драгих се журило да стигну на прву трамвајску станицу, док је мећава завијала све више њихову стазу.

ГЛАВА ПЕТА

ДРАГУТИН И ЉУБИЦА.

Милош доврши један акт, упућен Министарству Финансија, онако како је хтео господин Јаков: тачно по министарском распису, заокругљено, безбојно, у оном такозваном званичном стилу, који се плаши непосредног израза и има за циљ да се речи троше, а да се не каже ништа. Он баци тај акт на, пажљиво распремљен, сто свога претпостављеног, где је и најмања ствар имала своје тачно одређено место, па, кад се врати за свој сто, извуче из џепа једно писмо, адресовано на госпођицу Зорку. Прочитао га је већ двапут, и оба пута се наљутио. Ипак га поново узе да чита, као да је хтео да намучи себе.

Писмо је било од Драгутина Ранковића, и гласило:

„Лајпциг, 26. фебруара по новом

Драга госпођице,

Ових дана се навршила година од како сам имао част да познам Вас и свога малог црнооког ђавола, Љубицу. Ја сам сад далеко од Вас, у овој културној немачкој вароши, где је све уређено врло лепо, али ме ипак спомен гони да Вам напишем неколико речи. Прво, ја Вам желим да сте здраво и желим Вам све оно што се жели пријатељима. Друго и нарочито, ја Вас лепо молим да ми опростите што сам Вас толико времена оставио без новости о себи. Надам се да ћете ми опростити, госпођице, кад помислите колико сам био заузет опером, концертима, музејима и свима оним новим стварима које човек срета у културном свету, у иностранству. У осталом, ја сам мислио на Вас; ја никад нећу заборавити оно величанствено доба, тако лепо и безбрижно, које смо провели лањског пролећа нас четворо: Ви, госпођице, па Кремић, ђаволаста Љубица и моја маленкост. Ох, кад помислим на оне бајне пролетње ноћи. на *белу* собу, на ципеле под пазухом, па онда на наше шетње по Малом Калимегдану и дуж Дунава, и кад се сетим још многих других ствари... ах, то је без сумње било више него лепо. И сад смо сви тако далеко. Моја мала је још у Лесковцу, пише ми доста ретко, јер вели да је болесна. Ипак се дописујемо. . то је још све! Љубица је намеравала да дође овде, у Лајпциг, да продужи студије, али родитељи — као увек — нису јој допустили. Ми знамо (ова је реч била подвучена) да од наше веридбе неће бити ништа. То је жалосно, а истинито. — А Кремић? Како је он? Шта ради његова драма? Ништа ми не пише. Не дајте му да се сасвим проленьи. Је ли научно да разликује вуну од памуке?

Пишите ми скоро, и, ако хоћете да ми учините једно велико задовољство, пошаљите ми Вашу фотографију. Шта још има ново? Поздравите Кремића много и кажите му да ми пише Примите, госпођице, уверење мог одличног поштовања. Ваш

Драгутин Ранковић.“

Кад прочита писмо, Кремић се љутито диже иза стола и стаде крупно корачати с краја на крај канцеларије.

— Како је све лако — мислио је он — кад се страсти сузбију. Живот тече без сметњи. Воља се подудара са законима и обичајима. Муче се осредње муке. Верује се у сопствену врлину. Од свега што тече остаје само спомен *без сумње више него леп* и лако се уздише: то је жалосно, али истинито. Зашто ја немам ову способност напуштања, заборава, ову савитљивост савести, коју ужива већина људи?

Али се у Милошу побуни онај тајанствени човек, којем је имао да захвали за свршетак своје школе, за књижевну репутацију, за своју драму и за све што је било лепо у његовом животу. Достојанствен, као глумац старе школе, који прави трагичну мину и декламује, овај човек се усправи у њему и крикну:

— Ха! Зар ти хоћеш да свршиш као толики други, као сви обични људи, и да Зорка остане напросто једна прљава наложница? Не, не, ти је волиш толико да је не можеш таквом учинити.

— Али — бранио се Милош против тога дела самог себе — ми живимо међу тим обичним људима; ми идемо за законима и навикама тих људи. Треба дакле да избегавамо, као што раде и они, све што је прекомерно и претерано.

— Не, ти немаш право, Милоше. Ми нисмо ишли за законима тих људи, ми нисмо усвајали мишљење света. Љубав није непристојност, уметност беспослица, наука безбоштво, истина није цинизам, и ако свет тврди да је тако. Јак човек не слуша шта ће рећи свет. Њему завиде, сумњају у њега; напуштају га. Он остаје усамљен, изнад амбиса, али увек на врху, обасјан златним сунцем талента, и његово срце бије за све што је добро и високо.

Да се не би више ломио у овим распрама са самим собом; да се не би окретао у том вечито истом кругу и мислио на ствари, које су га толико мучиле, Кремић приђе прозору и стаде посматрати како се топи снег.

Напољу је био светао дан. Сунце је толико прелазило плав небесни свод. То више није било оно варљиво зимско сунце, које сија а не греје. Зраци више нису били коси, већ су падали право, у својој обновљеној металној боји; миловали, грејали и уверавали, да више неће бити зиме, да су мразеви прошли. Последњи снег, југов и сјајан, топио се нагло; из црне коре на дрвећу, која се пресијавала као лак, цурила је вода. Црн цреп по крововима од кућа се показивао при врху и испуштао лаку, једва видљиву пару. Снег је све више силазио на стреје. Пуни олуци су се купали белом запенушалом водом. По земљи се правиле баре и расли су пролећни потоци који су се чули како теку, а још заостали снег се превлачио црнкастом навлаком, начињеном од прљотине и раскрављене земље, Цело двориште је било потонуло у блиставу светлост новог светлила и вукло срце у занос и песму.

Сунце је наваљивало и на прозоре од канцеларије, али се ова једина противила пролећу и остајала мрачна и суморна. Окна су била прљава. На фасциклама се рогушили редни бројеви. По рафовима је почивао дебео слој прашине, миран и неприкосновен као господин Јаков. Хартија која је покривала заједнички сто била је измрљана мастилом и буреком. Млади приправник зевао је над граматиком експерантског језика. Господин Живан је био одвратан у својој чиновничкој госпоствености, а Оштрило дубоко жалостан онако нагнут над лозове Класне Лутрије, из којих као да је хтео прочитати тајну живота.

— Кад је идуће вучење, господин Анто? — упита га Милош, тек да се нешто каже.

— Шестог марта — одговори му Оштрило, па као продужујући ток својих мисли, додаде:

— Ајä, господин-Кремићу, хиљаде се не стичу на поштен начин.

Милош је био спремио једну пошалицу поводом идућег вучења, али га ова Оштрилова мисао помете и покуша да га поново заведе у лабиринат мисли о спољњем и унутрашњем животу, које су га толико мучиле. Он приђе прозору поново. Осећао је како га буни све у канцеларији да му све смета, боде и досађује. Међутим пролетње сунце га је звало напоље, у слободу и светлост.

— Нека буде што буде! — рече он у себи, и изиђе из канцеларије не говорећи никоме ништа.

Сава се била откравила, нарасла и јурила мутна и прљава. Санте су пливале полако. Понека од њих би изненадно потонула у воду која их је носила. У сунцу се местимично зеленила трава, избијајући из земље, још мокре од истопљеног снега. По равном сремском пољу указивали се комади црне земље, две три земунице и неодређени окрајци шума на крају хоризонта. У пристаништу се осећала извесна живост. Неколико бродарских момака намештало је штек за локалну лађу између Београда и Земуна. У агенцији паробродског друштва су били отворени прозори и врата; унутра се видела два униформисана човека како распремају канцеларију. Један амалин се сунчао на тротоару, узјахавши на свој самар.

И по улицама се осећала већа живост него зимус. Пролеће, које се објављивало, уливало је у сва бића један нов сок који препорађа. Груди су се шириле, срца куцала слободније. С кровова се цедиле леденице, умирући под дахом сунца које их је миловало. Шегрти су певајући разбијали лед по калдрми и брисали испред дућана. Пред вратима се пресавијао нов еспап, нарочито добављен за пролетњу сезону. Један трговац из унутрашњости, са астраганском шубаром на глави и дебелим златним ланцем на прсима, ишао је средином улице, посред блата, и плашљиво се обзирао, као сеоски пас кад залута у варош. На Калимегдану је општина већ била метнула неколико префарбаних клупа. Ђаци, гувернанте и пензионери су се већ шетали по стазама. Мијат чувар, одрастао и наочит Црногорац, надзиравао је општинску својину, пушио и важно лупкао прутом по својим офиксаним чизмама.

Иза једног киоска неко викну Кремића, и две дугачке ноге, као у шестара, подигнуше пред њим Богдана Васића.

— Знаш ли шта је било са Љубицом? — упита Васић Милоша, сав блажен што му може да саопшти једну новост.

— Са којом Љубицом?

— Ах, којом Љубицом... како да кажем! Ти још кријеш Ранковића љубав! Она се верила са једним артиљериским мајорем.

Милош се изненади и махинално рече:

— То није могућно!

— Веруј ми . . . како да кажем. Нема ни добар сат како је дошао у *Препород* њен вереник и дао оглас. Да га само видиш! Што је чизма . . . како да кажем. Читаву повест развезао да прича администратору о својим принципима . . . како да кажем . . . за брак. Муж треба . . . како да кажем . . . да импонира у свему својој жени, да јој набије ђем на уста, па кад џаракне . . . како да кажем . . . мамузом у лево, онда: жено, на лево, марш, кас!

Пошто га прође прво изненађење, Кремић се уједе за усне, и као у тешким тренуцима кад је писао драму и сам себи честитао на издржљивости, рече гордо и потресено:

— Ја се дивим себи, што волим лудо, против свих принципа, против здравог разума, у пркос свега и без наде на будућност.

Богдан је волео Милоша одано, без задњих намера и суревњивости, те је имао да захвали тој дубокој другарској оданости, што је у том тренутку разумео, да се ова новост јако коснула Милошева срца. С тога репортер *Препорода* покуша да заглади утисак, говорећи:

— Како да кажем.. можда је женска имала право. Шта све може бити с Ранковићем у Лајпцигу! И затим... како да кажем... поред живота идеалног постоји живот материјални. Не треба се љутити... и најчистије одлуке су везане за земљу. Треба примити... како да кажем... живот онакав какав је.

Милошу тада паде на ум Зорка. Колико је лажи, претварања и брига морала претрпети млада жена, само да одржи сан своје љубави. Ваљало се прибојавати мајке, требало је презати од суседа и осталог света. Њен живот није био више живот, него мучење, где је зависило све, њена част и будућност, мајкино поштовање и спокојство, само од једног изгубљеног писма или доставе, од једног знака или несмишљеног корака. И сад је оставити, јер поред живота идеалног постоји живот материјални... јер треба примити живот онакав какав је!

— Не, никада! Ја га никад нећу примити такав какав је, јер онда треба и ја да будем тако варљив, тако лажан, злочиначки. Ах, тај живот је једна разбојничка комедија где мрак крије праву боју ствари, а људи гараве своја лица. У том животу је слободно злостављати, убијати...

Кремић се био ражљутио и млатао рукама по ваздуху као да се хтео одбранити од утицаја тога живота, који је као орлушина насртао на њега.

— Ти имаш добро срце... како да кажем, Милоше. А то не ваља — рече му мирно Васић. — Људи са срцем... како да кажем... пате у опште, јер је срце несрећан другар у животу.

Богдан хтеде још нешто додати, али заћута, бојећи се да не каже више него што је требало. Милош такође не проговори више ништа. И оба млада човека продужише свој пут поред младих борова, посматрајући једно парче градског платна, које се видело уврх стазе, и пратећи за се свако свој ток мисли.

Тек кад дођоше до тог бедема, подигнутог од цигли, Милош прогунђа, за себе, настављајући своје мисли:

— А мени су пребацивали, љутили се на мене... и то обоје кад сам се ја трзао пред бизарношћу будућности која ми се отварала. А они су жртвовали себе, своју љубав, једно за Лајпциг, друго за мајорске еполете... И то тако лако: ми знамо да од наше веридбе неће бити ништа!... Да ли је могућно да се то тако бедно, жалосно сврши!

— Како да кажем? — трже се Богдан, мислећи да се Милош обраћа на њега. — Све се на овом свету жалосно сврши: нов капут и младост, нова банка и велика страст!

— То ти је добро! — горко се осмехну Кремић.

Доле, испод њих текла је мутна Сава По њој су се видели комади леда. Санте су пловиле полако. Изненадно би једна од њих потонула у воду која их је носила.

ГЛАВА ШЕСТА

ВЕЧЕ СВЕНУЛИХ МИМОЗА.

Сувишно је што законодавац прописује казну за прељубу. Незаконита љубав садржи сама у себи своју казну.

Двоје заљубљених живело је једно поред другог и обасипало се узајамним нежностима, али је једно подносило јарам срамне садашњости, а друго је презало од утвара будућности. Ове две муке су подржавале између Милоша и Зорке једну врсту потмулог непријатељства, које нису хтели признати ни самима себи. Ипак, они су осећали да не могу бити једно без другог, те су, пред страхом од развода и признања, угушивали ово осећање непријатељства, доста сличног мржњи.

Једне вечери седели су они у Зоркиној соби. Милош је држао главу над књигом, а млада жена је везла монограм на једној сервијети.

Кремић је покушавао да разуме смисао онога што је читао, али су очи узалуд прелетале преко наштампаних редова, јер се мисао није дала привезати за књигу, и лутала је по опасним регионима сумње и малодушности.

— Како је лепо кад овако заједно радимо — ослови га Зорка после дугог ћутања. — Треба радити Рад крепи и улива наде.

— Мислиш? — упита је Милош расејано. — Истина, каже се, да је рад сладак. И ја сам то понекад осетио. Али то је неко суво задовољство.

Разговор опет запе. У соби наста тишина, коју је нарушавало само пуцкање ватре у пећи.

Кремић отури књигу и рече испрекидано:

— Видиш, Зорка, ја код тебе имам све што ми треба... све што сам могао само у сну тражити. Ти си ми дала све што једна жена може дати, али... Понекад, овако кад сам нерасположен, чини ми се да бих све то дао да се вратим у оно доба кад сам био ђак, живео без ичије помоћи и био слободан. Управо... — и он застаде.

Милош није хтео ово рећи; он је хтео да себи пребаци за ову зловољу, која га је обузимала поред свег добра која му је Зорка чинила, али се он не поправи, јер не умеде да нађе онај израз, реч, коју је хтео.

Зорка остави рад, и погледа га замишљено. Она хтеде да сазна прави смисао ових речи. Чар радозналости учини је најзад несрећном, што бива увек при свим дубљим истраживањима кад она имају за предмет једну љубав.

— Шта ти сад недостаје? — упита га она. Ти имаш место, указну службу...

— Не, Зорка, ти се вараш. Ја баш кажем да ми не недостаје ништа. Ја имам све, топлу собу и тебе. Али... мени није добро, осећам нешто непријатно што ће доћи, нешто недостојно мене што ме убија. Па онда, баш и то место, горе него и једнога мога друга...

— Нешто се мора радити. И раније, ти си био изложен мукама зараде ..

— Да, Зорка, и то још каквим мукама! Али ми је тај посао изгледао привремен, био помешан са надом; ја сам могао рачунати на нешто боље, на срећу!...

— А сад? — упита га драгана, и један нервозан осмех згрчи њене усне.

Милош не одговори непосредно на питање, већ устаде да запали цигару, и као независно од свега, прогунђа, као онај његов колега у царинарници што купује лозове Класне Лутрије:

— Сиромах... остати увек сиромах, какво понижење!

— Милоше, то ми до сад ниси никада рекао! — уздахну млада жена.

Кремић осети да Зорка трпи ужасно, али нешто јаче од њега, нешто себично и фатално, што се бори и не да се угушити, терало га је да говори.

— Буди мирна! — рече јој он, а глас му је био леден и сув. — Ја нећу више лагати... Људске снаге имају граница. Ја сам се сувише претварао и трпео. Ја то не могу више. Али ми не пребацуј. То је било за тебе.

Зорка је бледела и очекивала шта ће Милош рећи даље.

— Ја знам шта је сиротиња — продужи млади човек, и осети како му срце заигра болно. — Она не допушта ништа, она убија све, љубав и породицу; она се подсмева најчистијим мислима, руши веру. Човек није човек кад је сиромах. Ја те волим, Зорка, али ово је јаче од мене: ја се не могу поново вратити у сиротињу.

Зорка не рече ништа. Она саже главу, зарони је у руке, и оста тако непомична. Тек с времена на време, могло се приметити како јој дрхти једно парче хаљине на раменима.

Кремић јој се приближи и покуша да јој одвоји главу од дланова, говорећи јој:

— За име Бога, Зорка, не буди таква. Ја не могу да те гледам како патиш. Ми смо обоје несрећни. Љубимо се и гледајмо да умањимо муке једно другом. Да, Зоро, ја те волим у пркос наше сиротиње у пркос будућности која нам прети, у пркос онога што сам ти рекао, у пркос свега најзад.

Млада жена је била подигла главу и слушала га. Нада јој се поврати: једна од оних лудих нада које се усправљају и пред очитошћу.

— Нема ситуације којој се не може наћи излаза - рече му она благо. — Ми смо запали у један теснац, то је истина Али ми не реци да се из њега не може изићи. Води ме куда хоћеш, али ме не терај од себе. Видимо у чему је ствар... да, љубимо се и гледајмо да умањимо наше муке.

Милош још није добро знао, да жене не уживају у стварима које се крију и да их срећа радује потпуно тек кад је могу саопштити свакоме. Он учини исту погрешку коју је дотле неколико пута чинио, тражећи из њиховог положаја излаза у слободној љубави.

— Заиста — рече јој он — ти претерујеш кад толико полажеш на брак. Нека он буде наш циљ, али не мислимо више на њега: ствари вреде само онолико колику им вредност ми придајемо. Јесте, нас деле светски и божји закони. Али зар међу нама не постоји цела једна заједница срца која је у толико ужа, јача, у колико више има да пређе препона.

— Не, не, Милоше. Не своди нашу љубав на обично терање кера. У њој бих ја била на просто одвратна! . . . Ах, како је бедна срећа кад је грешна, како је у њој свака радост пуна горчине.

Милош, давно одвојен од своје куће и одрастао у друштву где се материјалистичком, једном нарочитом материјалистичком схватању дизао култ, није разумевао своју драгану. Њене патње због недопуштености њихових веза разумевао је као сујету што не може још рећи свакоме да је удата. С тога се наљути, и прекорно рече:

— Ја те не разумем. Кад те чујем да тако говориш, чини ми се да из тебе сујета говори.

— Не, Милоше, ти се вараш. Ако сам икад толико желела да постанем твоја жена, то није било, можеш ми веровати, због сујете да носим нечије име, ни ма из каквог рачуна. То је било само за то, да имам јавно право да живим поред тебе.

Они се погледаше очи у очи. То се гледао вечито несложан љубавни дует, човек и жена, човек којем прија забрањена љубав, јер га не обвезује ничим, и жена која тражи признање и вечност својим осећајима, јер су последице тих осећаја тешке и вечите. У њиховим очима је одсјајивала варница одлучности да свако брани свој захтев до краја.

Зорка прекиде мучну тишину прва и пребаци Кремићу да је постао равнодушан према њој и да је више не воли. Она је била жена, и оне су такве: оне неће да их људи избегавају, оне не верују никад да људи, који их чупају из срца, јесу они који их воле највише.

Кремић не хтеде да прими битку и покуша још један пут да ствари легну на миран начин.

— Шта је нама вечерас! — рече он. — Умири се, Зоро. Ја те волим из дна душе. Дај ми да пољубим твоје очи. Оне нису лепе кад су љуте.

Млада жена не осети дрхтање Милошева гласа, које је говорило, да је ово, што чини, последњи напор за мир. Она је мислила да је у своме праву и није разумевала један карактер другачи од њеног, један начин осећања супротан њеном.

— Мени је потребно да се надам нечему — настави она, без обзира на шалу о њеним очима. — И кад те волим, ја те волим због тога што си, што ћеш бити, за будућност које сам ја жедна и коју ми можеш дати. Не измичи ми твоју руку. Не гурај ме од себе. Ми ћемо бити и сувише несрећни ако се раздвојимо.

Она је била слаба и скрушена; готово је молила, у насушној потреби једне жене, да буде уверена .. да буде уверена ма како, ма било с помоћу једне лажи, и да се извуче из ситуације која ју је притискивала.

— Неколико пута већ до сад, кад ми се чинило да разумем да овај задатак тражи од тебе много жртава, помишљала сам се одрећи једине среће коју сам тражила од живота. Ја не могу трпети да се ти због мене спушташ на простачки посао и да не добијеш ни сто динара месечно. Ако тај дан мора да дође, кад ми се треба тебе одрећи . . . ето, ја ћу то учинити, али, Милоше, данас је још рано за тај бол и не говори ми да ће то доћи.

Зорка бризну у плач.

Њено јецање се забадало као оштар мач у Милошеве груди, и он покуша да је утеши.

— Пусти ме да говорим и плачем — одговори му она, грцајући. — Кад год додирнемо ово осетљиво место, ја се осећам увређена сама собом. То није што ме ти не волиш нити што ми твоја љубав није довољна. Твоја љубав је тако велика. Ја је знам; ја је осећам. Али прави разлог то су моје године. То је ужасно. Ти тек улазиш у живот, а ја, још мало па ћу престати бити жена. Милоше, Милоше, шта могу да радим?... Ја нећу да живим без твоје љубави.

Млада жена уздахну дубоко, као кад неко меће на једну карту све што има, па продужи:

— Ја те преклињем, ако те овај брак много брине, оставимо га једном за свагда. Ја га нећу више. Он нас је много пута мучио, дуго нас је растављао и измамио нам је много суза. Он ће нас омрзнути... Милоше, Милоше, ја сам врло несрећна.

Зорка бризну у још већи плач.

Млади човек покуша да је утеши. Али овог пута не помогоше ни речи ни пољупци. Зорка је осећала да се тога тренутка одрекла свега, одрекла онога што јој је било накнадило цео њен дотадањи живот, права да умре поред Милоша, на његовим рукама и под његовим именом, па се предавала плачу, у који је изливала све своје разбијене снове.

Кремић није могао да трпи женске сузе, па да би их зауставио, он покуша, да уплаши Зорку и рече јој:

— Добро, кад нећеш да ућутиш, ја одох у кафану.

Метну шешир на главу и причека да му она каже: да не иде. Обуче капут, изиђе у ходник, а Зорка не одговори ништа него плакаше као уцвељено дете. Кад се Кремић нађе у дворишту, би га срам да се врати, па пође у варош, и ако није имао намеру.

⁂

Напољу је била жалосна и влажна ноћ. Улице су се пуниле леденом маглом. Куће су ишчезавале под овим сивим покривачем. Један пас је лајао негде у даљини.

У мистерији ове последње зимске ноћи, млади човек се још теже осећао. Ваздуха му је нестајало и тешка магла му притискивала груди. Пред очима се ништа није видело до неодређених маса маглене сивине. Ипак, он је корачао сигурним кораком и брзо, ризикујући да сваког часа лупи главом о какво дрво или електричну бандеру. Нешто дивље га је терало све даље од оне куће у Банатској улици, коју је толико волео, и шапутало му:

— Спасавај се . . . спасавај се.

У први мах није желео ништа. Доста му је било што је ледена магла хладила његово чело, у које је борба мисли уносила грозницу. Али брзо, опустошене улице и влажна зима, у којој се чула само вика оног гладног пса, покварише му задовољство самоће. Кремић пожеле да нађе кога другог од тога пса, који га је пратио жалосним урлањем . . . кога пријатеља, друга или познаника, који ће га упитати: како ти је, шта ти је? Ишао је из кафане у кафану, али, као за пакост, никога није могао наћи. У неко доба ноћи, он се реши да више не тражи никога, уђе у прву осветљену кафану и поручи кафу.

У кафани, противно нашем обичају, није било много света. Два гимназиста, озбиљна лица и с цигаретом о уснама, играли су билијара. За једним столом, прекривеним зеленом чојом, играло је једно друштво домина. За вратима је спавао Љуба Чап, наслоњен на штап и чешући се у сну по потиљку. Поред прозора су промицали густи облаци магле, као какве прљаве подеротине.

Милош се нервозно вртео на столици и тражио да се чиме забави. Дуго се узалуд мучио, док случајно не угледа *Полицијски Гласник*; у њему нађе интересантан опис једног коцкара, те се удуби у читање.

— Ево лепог цвећа! — трже га Сотир Туробни цвећар, колега Кремићев по поезији.

Милош је познавао овог типа, као и Љубу Чапа, без којих Београд изгледа да не би био Београд, и куповао му цвеће тек да му што пазари и истера један осмејак на суморном лицу непризнатог песника.

С тога му и сад рече :

— Деде, да видим шта имаш ?

Цвеће је било свело и промрзло, али Кремић ипак одабра неколико струкова мимозе, која се још понајбоље држала.

Шта има у цвећу да нам оно тако буди успомене и изазива сузну нежност у срцу ? Мимоза није имала ни леп мирис ни лепу боју ; била је стара и нагнечена, па опет она разнежи младог човека дубоко, до срца. Несвесно је он упореди са Зорком, његовом драганом тамо, доле, у непокалдрмисаној улици, на крају вароши, и за мало му сузе не полетише на очи. То цвеће, свело и промрзло, чинило му нем и оштар прекор.

Он се сети свега што се десило вечерас између његове драгане и њега. На ум му дођоше све појединости њиховог разговора. Овако далеко он увиде ништавност повода њихове свађе, контрадикције у које су обоје упадали и право Зоркино, да тражи вечност и признање својој љубави.

Млади песник састави пажљиво струк до струка, на онда похита кући. У себи је осећао неодољиву потребу да теши и буде утешен, да воли и буде вољен, да утире сузе и плаче. Пут до куће му је изгледао као преко бела света. Трчао је кроз маглу, саплетао се о камење, посртао и падао, али се дизао, и хитао све више и даље.

У Зоркиној соби није било светлости. Сива магла, као јато совуљага, надирала је на њене прозоре. Милош заста за тренутак неодлучан.

— Како ли ће ме дочекати? — запита се он, али прибра одлучност и пође на врата.

На шум који су правили његови кораци, Зорка скочи са постеље, и, као рањена, обеси му се око врата,

— Мислила сам да ми се више никад нећеш вратити — рече му она, савлађујући један јецај.

— О моја драга, ти си се варала. Никад ја нећу моћи оставити те. Да ти знаш колико ми је потребна твоја љубав; да ти знаш како ме твоја мисао прати и колико те волим!

Уверена у оно што је хтела, млада жена пусти плачу на вољу, и сузама обливаше поново задобивену срећу Милош се пак трудио, да приближи своја уста њеноме лицу, али је Зорка упорно држала своју главу на његовом рамену и плакала све више и слађе. Дубоки јецаји су потресали ово мршаво тело. Кремић ју је преклињао да не плаче више и опрости му: он није хтео изићи, говорио јој је, он је чекао да га она замоли да не излази, да га позове натраг.

— Милоше ... Милоше, воли ме докле можеш, ја ћу те волети увек — одговарала му је она између два јецаја. — Ја те волим целом снагом мога сиротог бића. Ти си мој једини циљ у животу ... Не брани ми да плачем, ах, како је слатко и плакати на твоме рамену.

Кремић није могао да трпи ове сузе. Он је хтео да утеши своју драгану Ах, колико је пута млади песник исмејавао драмске јунаке, романтичне љубавнике, који падају на колена пред вољеном женом. И сад, он се, понизно као роб, простре пред ноге овог детета у сузама.

— Сирото срце, пусти ми да превијем твоје ране — рече јој он, грлећи њена колена, и продужи јој тепати љубавне речи, нежније но ма која жена. — Не плачи, драга, ми смо створени једно за друго, ти си мој анђео, моја добра вила, мој обећани рај, накнада мога живота; не плачи, јер твоје сузе падају као кључала смола на моје срце...

— Ти си све моје добро по овој земљи, Мико. Ја немам ништа, ништа друго. Вечерас сам ја осетила смрт... овде, у мојој глави. Не остављај ме, Милоше. Помисли, пријатељу, како би било свирепо узети ми ову једину наду да ћу вечито остати поред тебе. Милоше вољени, воли ме, воли ме много, али не буди тужан. Ево ја нећу више да плачем, ма да је ово права сласт: плакати овако близу твојих груди и срца. Устани, мој анђеле. Ох, како ми је тешко видети те да патиш. Устани, Мико, и реци ми да ме волиш. Ох, како те ја волим!

Млади човек се подиже, тек у пола, на колена, загрли своју драгану око паса, и, у екстази своје љубави, он јој рече испрекидано:

— Ја не могу замислити, веруј ми, да нам је могућно постојати једно без другог. Ти и ја, ми чинимо једно један. Наша будућност можда неће бити мирна, ни за тебе, ни за мене. Биће сиротиње црних дана. Али биће исто тако и среће, те још какве среће!

— Твоја срећа!... Али док ми остане и последњи дах живота, ја ћу бити роб твоје среће, ја ћу ти дати све, жртвовати се цела за твоју будућност. Ја знам да ме ти волиш исто тако. Шта нас се тиче сиротиња и други свет. Ти ћеш видети како ћу ја умети начинити те срећним

Ова два бића, уједињена правом љубављу, љубављу која је начињена од сладострашћа и самопрегоревања, дрхтала су овако прибијена једно уз друго у прохладној мистерији ове магловите ноћи на крају зиме. Њихова кожа се јежила и зуби су цвоктали од хладноће, али се они нису могли одлучити да се, ма и за тренутак, одвоје једно од другог.

— Је ли, Мико, ти ћеш ме задржати поред себе, ти ћеш ме узети у твоју кућу, код твоје мајке и твоје браће. Ја их све волим — говорила је Зорка и миловала разбарушену косу свога драгана. — Ја ћу бити старија сестра малој Добринки, и они ће ме сви волети. Ја ћу имати једну кућу, једну породицу, ја нећу више бити сама. Ја ћу имати много браће . . . то је била моја жеља од како знам за се. Је ли, мој Мико, ти ћеш ме волети увек, и ми ћемо бити срећни сви заједно. Реци ми: да, мој анђеле; не говори ми више: не.

Милош рашири руке и рече нешто. Та реч није постојала ни у којем језику. Она је била избила из дна груди, сама, неартикулисана, као уздах. Али ју је Зорка разумела јасније него да је о њој читава књига написана. И млада жена се предаде своме драгану, сва, као болесно дете. Кремић је стеже на груди, и подиже са земље лако, као да је од хартије. Осећао ју је уза се сву уздрхталу. Његове широке мушке груди су се дизале и спуштале једним јаким ритмом. И за мало, ове две намучене душе увијаху се као змије у грчевитом и слатком заносу своје љубави.

— Ох, овај загрљај, он ми је вратио све! — рече му Зорка кад се мало отрезнише од пољубаца, и мало по мало, као јагње, умири се на Милошевим грудима.

ГЛАВА СЕДМА

ДВЕ ДРАМЕ.

У својој соби, са једним прозором и окренутој Дунаву, Милош је разговарао са Зорком шта ће да обуче. Имао је један леп пепељаст костим који је облачио недељом. Али он није био црн, те према томе незгодан за свечане прилике. С тога је Зорка наваљивала на свога драгана, да се реши и обуче реденгот. Овај црни капут, који је још могао да поднесе пре годину дана кад је покојна госпа Селена приређивала чај за оба заљубљена пара, сад је био већ и сувише стар. Милошеви другови, који су њим располагали као својом имовином, не би га више могли познати. Једно време, млади песник је био једини у свом клубу на Универзитету, који је имао црно одело, те га је морао позајмљивати увек кад је ко имао да држи какву беседу, да преда венац или дочека некога. Тако се готово цела једна универзитетска генерација провукла кроз овај капут, дело једног скромног кројача из предграђа, и дала му име: патриотски реденгот. Црна хаљина, која је некад давала тон озбиљан и свечан, почела је била да жути; на дугмићима се провидело гвожђе; лактови су били излизани, а пешеви погужвани. Да се наши људи не брину толико за насушни хлеб, можда би ова хаљина била пажљиво остављена у орман, као спомен на прошле борбе и бивша одушевљења, али се код нас не води рачуна ни о људима, а камо ли о стварима, и патриотски реденгот се спремао да подели судбину свих капута и савије се у какву телалницу. И као да му је хтела да заслади последње дане и недостојан крај, млада жена узе га да га попегла и спреми за још једну свечаност. Под врућим гвожђем и вештом женском руком, стари капут оживе још за један тренутак, као лабуд певајући своју песму, и доби свој стари, свечани и озбиљни изглед, те се Милош реши да га обуче.

Имао је још времена до почетка представе, али се Кремићу све чинило као да ће да задоцни. Журио је Зорку да похита са облачењем, љутио се на дугме од кошуље, што се није могло да закачи; псовао чивутског бога врвицама од ципела које су се кидале; није могао да нађе четку да очисти шешир; коса му је падала на чело, цигара га пекла. А кад ја све било на свом месту, Милош је ишао од стола до ормана, из собе у ходник, и тражио нешто што му је требало, а што није знао шта је, док се не би лупио по челу, по своме челу занесеном од радости, и рекао самом себи, као што се некад шалио са друговима из клуба:

— Глуп си као билијар!

Зорка се спремила пре Милоша.

Била је сва у црнини. Па ипак, та црнина је била кокетна. Велики шешир од црних чипака давао је њеној малој глави пуно неке веселости, отмене и жалосне у исти мах. Испод врата јој је стајао један једини накит — један прост цвет на гранчици, обоје од црног емаља поклон који јој је Милош донео из Ужица. Хаљина од црне свиле, сва у фалтама, тек је додиривала њене полуразвијене груди, остављајући до воље посматраоцу да их замишља онакве какве хоће, па се онда стезала око витког струка и спуштала се ка земљи слободно, али ипак тако да се с часа на час сагледа мала Зоркина стопала, стегнута у плитку лаковану ципелицу, по којој се лепршали крајеви врвице од свиле.

— Ја сам готова — рече она, улазећи у Милошеву собу и навлачећи рукавице на руку, на белу руку, голу до лаката.

Кад је све било готово, Кремић се пипну за џеп, да још један пут види да ли су му ту улазнице за позориште, окрену се неколико пута по соби, као да се питао: није ли још шта заборавио, и изиђе за Зорком.

Милошу се није никад учинио Позоришни Трг тако светао као те вечери. Осветљени прозори на позоришној згради, боген-лампе пред уласком у Позориште, на Коларцу и Управи Фондова, велика сијалица на Позоришној Кафани, четири фењера око Кнежева Споменика, и неколико великих уличних лампи које су се случајно сусретале на овом месту, давале су овом малом тргу светлости у изобиљу и претварали га у великоварошки крај. Кола су јурила за колима. Тротоари су били пуни света. Калдрма је одјекивала од коњских копита. Два трамваја су стварала још већу забуну. Шум гомиле је опкољавао

Позориште. Врата на уласку су била закрчена. Свет се склањао само кад би каква госпа, огрнута тешким огртачем од свиле и крзна, сишла са фијакера.

— Добар вече ... и ви у позориште?

— Здраво, здраво ... Велизаре!

— Зна ли се ко је писац?

— Нема много личности ... неко извежбано перо!

— Видећемо ... видећемо! Драма је тешка ствар. Наше друштво не даје материјала за ...

— Е-еј! — С пута! — викао је корпулентан и званичан позоришни жандарм.

И поново би се појавила каква госпа, лако подскакивајући са фијакера, као да се родила у њему, док се гомила побожно склањала и отварала пут свили и крзну.

Зорка се прибијала уз Милоша. Ове госпође у скупоценом оделу, фијакери, цилиндри, цвикери и ова гомила која је жуборила на све стране око њих, плашила ју је. Чинило јој се да су све очи упрте на њих двоје, и да се хиљаду руку диже да јој узму њеног вереника, који је поред ње корачао блед и унезверен.

Сасвим ниско, да се једва чуло, она се обрати Кремићу:

— Ти ме волиш? ... Ах, опрости ми, што те то питам, још и данас, јер ми је потребно да ми то потврдиш, да ме увериш да је то извесно. Да знаш како сам понекад жедна извесности.

Место одговора, Милош је узе под руку. Многи у тој гомили су га познавали, али се млади човек не побоја пакосних осмеха, већ уздигнуте главе поведе своју вереницу кроз цео тај свет.

Стара зграда Народног Позоришта била је тога лета оправљена. Златна боја је дрхтала на стубовима, недавно премазаним. Слике великих људи по галеријама су биле поново нацртане. Нова кадифа се пресијавала по балконима и ложама. Обновљена слика Кнеза Михаила достојанствено се дизала изнад бине. Са великог тавана је висио позлаћен лустер с многобројним светлилима и плавио дворану таласима бриљантне светлости.

Кремић је са свог места, које је било с краја једне од последњих клупа у партеру, посматрао осветљену дворану. Позориште се брзо пунило. Ложе су биле заузете све. У фотељама су се сијале парадне еполете официра. На трећој галерији се видео венац чупавих глава, које су, усхићене и радознале, буљиле очи у дубину партера. У једној ложи прве галерије Милош спази уредника *Препорода* и изненади се, јер је господин Стајић врло ретко одлазио у Позориште. Бивши сарадник поменутог листа притискивао је левом руком срце које је јако лупало од великог узбуђења.

На естарди од оркестра се појави капелник. Његов штапић описа један кратак лук по ваздуху, и оркестар засвира један познат српски марш.

Млади песник осети да је најзад дошао час правде. Било му је јасно, да је овај капелник, што седи на узвишеном месту, због њега; због њега и цела ова гомила света, богата и отмена, онај низ кола пред позориштем, оне сјајне еполете у првим редовима и венац чупавих глава на трећој галерији, због њега и ова музика, чији се свечани тонови разлежу чак горе до позлаћеног лустера.

Завеса се поче дизати.

У позоришту наста тишина. Само је, овде онде, трептао онај несхватљив жагор, који се чује кад се гомила изненадно ућути.

Сцена је представљала скроман салон једне чиновничке породице. Није било свега што је Милош хтео, а било је дометнуто понешто што није био нигде назначио.

Паде прва реч, обична, свакодневна. Конверзација поче. Једна се појава сврши. На бини се појави једно ново лице. Реченице постајаху маркантније, смисао схватљивији. Глумци су играли са пуно воље.

Милош претрпе једно мало разочарење. Дијалози, који су му изгледали глатки кад их је стварао, чинили су му се сад на много места неприродни и рапави. Између њих је осећао видљиве рупе и шупљине. Глумци су истицали ствари које је сматрао за споредне, а многе реченице, за које је мислио да њима нагласи главну мисао, прелазили су лако, као преко ситница. И цела ствар, која се одигравала на бини, изгледала му је у многоме друкчија него што ју је замишљао кад ју је писао.

Публика је одобравала глумцима. Сцена за сценом се одигравала. Милош се постепено навикавао на ову неочекивану промену свога дела. Речи, задахнуте целим темпераментом глумаца, звониле су добро.

— Нисам никад мислио шта је на теби лепо — чуо се дрхтав глас првог позоришног љубавника. — Јесу ли то твоје очи, твој глас? . . . Ја не знам. Ти ми се допадаш сва.

Чин се примицао крају. Радња је била тек почела, али се већ загонетка живота постављала и осећао се смртоносни задах Сфинкса.

— О мој драги љубљени — тепала је јунакиња драме, и кроз свој осмех пуштала да сине варница једне скривене сузе — ти знаш добро зашто те ја волим . . . Ни због чега другог већ због тебе самога. Ја те волим за сву срећу коју си ми дао . . . коју си ми открио у животу, дотле тако пустом и жалосном. Ја те волим, мој племенити пријатељу, због твоје душе, праве и чисте; ја те волим због твоје замршене косе, због те необријане браде која ме боде, и због још много другог којечега. Ти си најлепше у ономе што ми је живот дао. Од дана кад сам те познала . . . нарочито од тренутка кад сам постала твоја, мој живот би нов, и ону срећу коју сам дотле само сањала, ја сам проживела са тобом, у твоме наручју. Ја осећам како те волим. Ево, овде у грудима. То боли . . . Али то је сладак бол. Не остављај ме, моја душо, јер ја нећу моћи живети без тебе.

Кад се завеса спусти, галерије су биле већ освојене. Партер и ложе су се држале још скептички.

— Шта велиш? Није рђаво?

— Сиже је наш, а нов . . . љубав према газдарици. До сад иде, видећемо како ће продужити.

— Први чин је код наших писаца увек најбољи!

— Није рђава ова мала удовица жандармериског капетана... Интрига се већ поставља: они се сувише воле, да се љубав може отказати, а удовица је одвише рђава партија да се млади техничар реши на брак и драму претвори у комедију.

— Карактер јунаков је оцртан снажно. Само... мало је претерано поета за једног техничара.

— Одлична ствар, а, Крњо? — рече један шегрт своме колеги, силазећи с треће галерије и бришући рукавом нос.

Други чин је био јачи од првога. Из тихих реченица, ненамештених сцена, и из целе једне болне љубави, која се борила да помири свој живот са животом који ју је окружавао, излазио је на видик, мало по мало, али све јасније, утвара крвожедног Сфинкса.

Љубавник је већ јаукао:

— Ова бића која се неприлично називају ближњима постају ми несносна. Сит сам овог Београда, овог чопора крупних и ситних паса који се отимају око исте кости. Ја бих бежао од њих и њиховог урлања, и отиснуо се не знам ни ја где... само далеко, што даље са тобом, у живот истине и правде.

— Ох, то је и мој сан — одвраћала је драгана. — Како бих ја тек желела отићи негде с тобом, остати увек поред тебе и љубити те без зазора и слободно. Ово скривање баца тамну сенку на целу моју срећу.

Спољни живот, тај живот који их је окружавао и није хтео водити рачуна о њиховом сопственом животу, стезао се све више као обруч, као један велики грч, и мучио их све јаче,

Глумица, која је играла јунакињу, преживљавала је, заједно са њом, њену муку. То је био истински плач; праве су биле њене сузе, и природно је дрхтао њен глас кад је говорила:

— Против нас је твоја кућа и друштво, моје године и твоја будућност. Ми смо мали и сироти. Против нас је најзад цео свет. Ја знам да ме ти волиш и да си готов да претрпиш све у име наше љубави. Али ја нећу да ти патиш, ја бих хтела да те видим срећна, ја нећу да се у име моје одричеш твоје среће. Шта да радим? Кажу да је Бог добар и правичан. Али зар он може допустити да ми останемо несрећни кад не чинимо зла никоме? О Боже милостиње, сажаљења Боже правде, ти који управљаш световима и човечанством, научи ме шта да радим.

Речи глумичине су падале у мртву тишину у позоришту. Нико није покушавао да што каже или запљеска. Као окамењена, лица су била упрта у бину чак и кад завеса поче да се полагано спушта. Гледаоци су несвесно упирали очи у спуштено платно као да су из њега хтели да прочитају одговор на питање, управљено Богу, на питање од кога је зависио живот два божја створа, две човечје душе. Тек дуго после спуштања завесе чу се један пљесак руку, за тим други, а за овим трећи, и најзад цела висока дворана Народног Позоришта одјекивала је од аплауза. С часа на час се чуо усклик: „Писац!“ Али, тајанствени писац је остајао веран својој речи, и, невидљив, непознат, ћутао је мирно иза многобројних леђа, која су му била окренута.

Зорка је са слатким узбуђењем пратила развој прва два чина. Ти догађаји су били њени догађаји; све те појединости, ситнице, поклони, пољупци, цвеће и уздаси припадали су њој; она је била та пријатељица која теши, она је говорила те речи које сад стотине гледалаца слушају:

— Не буни се против живота, драгане. Баш и да је то што кажеш, зар нам он није дао оно што је најлепше, нашу љубав? Шта нас се тиче пустиња, кад нам љубав нуди зелену оазу коју освежавају поветарци заноса и радости. Твоја љубав је најлепша и најистинитија награда за мој живот, усамљен и тежак. Ја сам толико жудела за једном правом љубављу, да је умем ценити колико треба. Ох, ја ћу умети сачувати и повећати ово што ми је Бог дао. Истина, ја ти не доносим ништа више до моје срце, али ја ћу умети да те разумем и подстичем. Ја ћу се посветити твоме делу. Теби је потребно да имаш једно биће уза се. Ја ћу ти помагати у твојим пословима. Начинићу ти кућу пријатном, да ће ти се милити наше огњиште. Ти ћеш видети . . . наш ће живот бити леп.

Али су ово били већ последњи ведри тренуци и загонетка живота, загонетка која убија, постављала се јасно и неодложно: једно се морало жртвовати да би друго могло живети. И драмска јунакиња је болно јечала:

— Ја не видим у будућности могућност спаса за нас обоје. Ти или ја, једно од нас двоје, мора се жртвовати за другог, жртвовати се сасвим. Једно од нас мора се одрећи живота да би живело друго, једно од нас мора се склонити да би начинило место другоме. Иначе, ја не видим друго ништа до очајање и срећу. Ја сам старија и мање вредна . . .

На те речи, Зоркино лице се обуче у свечану строгост једног мртваца, и тако оста до краја представе.

Тек у тренутку, кад при свршетку драме, кад јунакиња, да би се склонила с пута среће свога драгана, прекида свој живот самоубиством, Зорка крикну. Цео свет чу овај врисак, али никоме то не би чудно. Илузија драме била је готово потпуна. И у сјајној дворани Народног Позоришта се зби још једна драма, једна од оних драма кратких, дубоких и изненадних, које су још болније баш због тога, што се дешавају међу позлаћеним стубовима и што ништа не утичу на задовољство и светковину присутних.

Дрхтећи сва, Зорка покуша да скине рукавицу, мислећи да јој она смета. Али су узе биле много теже, неразрешиве и несавладљиве. Судба којој треба да се поклони, показа јој се јасно, и млада жена поче да осећа муку и губљење свести, ону муку која почиње од краја прстију где се сви нерви шире и губе. Она клону и спусти главу на наслон предње клупе са жељом да умре.

Завеса се већ била одавно спустила. Публика је била устала на ноге и бурно пљескала. Галерије су грмеле:

— Писац, пи-са-ац!

Одавно се у храму српске Талије, навикле на патетичке шупљине и патриотске декламације, нису чуле овакве речи, смеле и просте, нити су се виделе верне слике људског бола које су погађале право у срце.

Свет је био као опијен.

И у Милошевој глави се вртело. Није разазнавао јасно шта се око њега догађа. Чуо је неку страшну лупу. Пред очима му је све излазило опточено дугиним бојама. Видео је да неки људи скачу на седишта. Хтеде и он да то уради. Али у том тренутку поче да се око њега окреће дворана и он инстиктивно изиђе у ходник.

Хладан ваздух споља га освежи одмах. Он се мало прибра, и пун радости, што је слушао како избија час дугоочекиване победе, похита на бину.

Овде је призор био сасвим друкчији. Један ватрогасац, са шлемом на глави, стајао је поред врата и мирно гледао шта се око њега дешава. Глумци су се пресвлачили. Једна маскирана глумица је тражила нешто по бини. Редитељ је псовао неког позоришног момка. Од *Сфинкса* није било ни трага. Само је управник, човек с француском брадом и женским гласом, трчао од глумца до глумице, трзао их за хаљине, и викао:

— Писац, писац!

— Ја сам писац, господине управниче.

Управник га погледа зачуђено. Познавао је Кремића из *Препорода*.

— Честитам, господин-Кремићу!... Господин редитељу... редитељу, еј, брзо, објавите публици да је писац комада: наш млади песник, Милош Кремић.

Редитељ намести јаку од капута, узе парче беле хартије, и, у пози председника министарства, изиђе пред публику на малу завесу, па објави ко је писац.

Као одговор, дворана загрме још јаче, и у гомили разноликих гласова разумеваше се само једно огромно: *ац*.

Велика завеса се диже.

Милош Кремић се нађе сâм на бини пред једном безобличном црном масом, која је покретала хиљаде руку и осмехивала се.

Млади човек био се нагнуо наивно. Очи су му светлуцале благо, као у млекаџиског коња. Гвожђе на дугметима његовог реденгота се сијало. Из дворане је ударала јака врућина. Затим се нешто црно скотрља пред њим, дворана ишчезе, и пред њим се појави поново човек с француском брадом, који му је стезао руку и говорио:

— Честитам, млади човече!

Кремићу одлакну као да му се тежак терет свалио с груди.

Завеса је била спуштена. На бину потрча цео онај литерарни и политички полусвет што се креће између *Москве* и *Позоришне Кафане*, и стаде се руковати с Милошем. Међу њима је највише било гимназиских професора.

Кремић је збуњено одговарао на многобројна питања и трудио се да буде љубазан са сваким, а у себи се питао:

— Је ли ово победа?... слава?... Како је несносна!

Из тога га трже једна рука која се спусти на његово раме:

— Твојој вереници је... како да кажем... врло тешко.

Нови бесмртник није био све ни чуо шта му Богдан каже, али на помен његове драгане, он потрча к њој као без душе.

ГЛАВА ОСМА

ПОСЛЕДЊЕ НЕЖНОСТИ.

То се десило у почетку пролећа, кад су врапци скакутали по пољу, пуноме сламе.

Зорка је распремила кућу тога дана као да ће у њој живети читаву вечност. Уредила је Милошеве књиге, очистила му пепеоницу и метнула му на сто једно писмо које му је дошло тога јутра.

Нико није могао посумњати у страшну одлуку, која се била усадила у њено срце од оног тренутка кад јој је припала мука у позоришту. Њено бледолико лице је чувало ону тичју озбиљност, као у данима своје кратке среће.

На пролетњем сунцу су се сјали опајани зидови и обрисан под. Чист намештај је мирисао и смешно се као да очекује званице. Благ поветарац је пиркао кроз отворен прозор с Дунава. С њим је наваљивало на собу и бакарно пролетње сунце, које сеје са собом грозницу и црне мисли.

Зорка се била налактила на прозор и гледала у пучину бистрог ваздуха која се таласала пред њом. Она је хтела да још један пут види тај велики пејзаж, који ју је тешио у ранијим данима самоће и урамљивао целу годину дана њене љубави.

— Како је живот чудан!.. Како смо ми чудни! .. Како је све чудно!... — мислила је она несвесно.

Огромна и сјајна маса воде, бела као никал, ширила се достојанствено између две обале. Иза Дунава се дизали погорушани шумарци. Овде онде зелениле се врбе; видели се бледи ритови и беласала се пролетња језерца.

— Једна завеса пада .. Човек се губи. Ништа се не зна о њему, и све пролази...

С ове стране џиновске реке, обала је била као обријана. По голој земљи се вукла нека мокра слама и остаци воденога шљама. Тек од железничког насипа, који везује Кланицу са Станицом, показивали се знаци живота, заоране њиве и расуте куће, и умножавали се у толико више у колико су се приближавали вароши. У високо, бескрајно небо штрчали су витки фабрички димњаци. Из њих је избијао сив дим, полако, не журећи се, и губио се у бездан бистрога ваздуха.

Зорка је посматрала ове сиве праменове, посматрала их је како се дижу и губе, и мислила:

— Куд они иду? Шта бива с њима?.. Нико не брине за њих, и други праменови се журе да заузму њихово место, па после.. да се и они изгубе, неповратни и неожаљени.

Улицом је звиждукао један радник, један од оних радничких типова који носе реденгот, имају велике бркове и аранжирају кадрил на забавама.

— Где сам ја видела овог човека?.. У реденготу и с великим брковима? — запита се Зорка.

Млада жена се сети Пере Јагодића, сарачког мајстора у Официрској Задрузи, родом из Бежаније... „знате, овде преко"; и пред њом се појави, изненадно и у целој опширности, њен први рандеву са Милошем крај мртвачког одра Анђиног.

Успомене, питања и размишљања полетеше на њену душу као црне птице, али она махну руком по челу, и удаљи се са прозора.

— Нашто губити време! — рече она у себи — Већ је десет сати. Треба се журити.

Она седе за сто, отвори дивит, узе перо и потражи хартију. Све ове мале појединости чиниле су јој се живи створови, према којима треба поступати пажљиво. На тој истој хартији, опточеној црном бојом, она је писала некад она дугачка писма своме драгану у Ужицу.

Ова хартија јој изазва гомилу успомена на протеклу годину дана, на њену љубав, на њеног драгана и мајку, на младост и детињство, и за часак, пред њом се појави цео њен живот, очишћен од туге и тешких тренутака, онакав какав се он јавља у успоменама.

Зорка је изгубљено гледала у рупицу од пера, којим је хтела потписати своју смртну пресуду и није се могла одлучити да је напуни мастилом.

— Шта ли је мислио радник који је правио ово перо? — премишљала је она. — Каква ли је мука пунила његово срце?... Ах, бесмислице! перо као и остала пера! Ја сам кукавица. Треба се журити.

Зорка снажно замочи перо у мастионицу, и поче писати брзо, као да се бојала да је ко не спречи:

„Драги мој Милоше,

Знам да ће те јако изненадити ово писмо кад га добијеш. Бојим се да те њиме много не забринем. Али не бој се, не брини се. Ствар није толико важна, и све ће бити свршено кад га будеш читао“.

Кад заврши ову реченицу, млада жена осети да је нешто стеже у грлу. Она пину мало воде, и настави:

„Молим те, буди миран, и стрпљиво прочитај писмо до краја. Ја те волим више него икад, и желим ти срећу. Твоје добро је било од увек сан мога живота. Ја сам мислила, Милоше, да те могу усрећити, и зато сам искрено желела да будем твоја жена. Али сад видим, да ти ја могу донети само несрећу. Пут којим идемо постао је опасан. Ти више њим не смеш ићи. Ми смо били успавали нашу савест да би послушали наше срце. Срце је рђав саветник. Оно је умело да сакрије опасност зла под заводљивим обликом слатких мисли, пространих нада, племенитих илузија. Ја знам да су наше намере биле часне али која вајда! Наш пут није био прав . . . ми смо били на рђавом путу. Сад се зло свети, и неко од нас мора да плати кривицу што смо залутали. Ја сам била старија; на мени је било да будем хладнија и да те одвратим од зла пута. Ја се зато радо жртвујем, да се ти можеш вратити“.

Она предахну и прогута још мало воде.

„Ти си, Милоше, млад. Ти треба цео да се предаш животу. Ти не смеш да се жртвујеш и да до краја својих дана вучеш окове нашега греха. Ја сам грешна, Милоше. Није требало да допустим да ме ти заволиш. Због тога се ја повлачим са твог пута. Ја те сувише волим, да бих могла живети без тебе; због тога ја не могу бежати нигде. У власти ми је пак да раскинем са животом, и ја га раскидам, срећна, јер је то за твоју срећу. Ја се не бојим

Божјег суда, јер овим искупљујем опроштење нашега греха и спречавам твоју пропаст. Знам да ће твој бол бити велики. Али ти треба да ме заборавиш. Мало по мало, мој спомен ће избледети из твоје мисли. Остаће само неодређен бол једног тешког сна. Нека он остане, Милоше, нека остане тај бол; хоћу да нешто остане од мене у твом срцу. То што остане, биће добро и крепиће те на твом стрменом путу ка слави“.

Једна суза се скотрља са Зоркиног ока, и замрља реч *слава*. Она пажљиво избриса ову мрљу мастила, и продужи:

„Нека те ова суза не буни. То је суза задовољства, суза добрих дела. Ти немаш ни због чега да ме жалиш. Ја сам, истина, много патила, али сам много и љубила. Мало је жена које је љубав тако слатко љуљкала као мене. Она је обузимала највише врхове моје мисли. И ја могу рећи с правом: „Хвала ти, Боже, моја судбина је била добра“. Не пати, мислећи да ми је смрт била тешка. Смрт је проста. Зашто је се бојати? Она је као несвест која обузима оне који су достигли границу напора. Ја сад видим колико се неправо виче на њу. Није смрт него је живот оно што нас мучи, што нам ставља мучне загонетке, уморава нас и цеди нам наше снаге. Смрт долази после тога, после свих тих мука, као добар анђео, и ослобођава нас. Ах, како је смрт лепа кад човек воли. Она је тако близо љубави. Зар оне обадве нису начињене од бесвесности и заборава?“

Часовник у соби изби десет и по. Зорка настави писати брже.

„Време је да пожурим. Писмо треба да те нађе пре него што изиђеш из канцеларије. Ја сам учинила све да моја смрт начини што мање ларме. Ако моје тело нађу, учинила сам, да ме не преносе кући. Васић ће се заузети код дневних листова да од тога не праве никакав догађај, Ово мало ствари што имам не вреди Бог зна шта, али то је још све што имам и чиме могу располагати. Моја последња воља је да то припадне твојој сестри, малој Добринки. Учини ми то, хоћу да ме се она сећа по добру. Ја сам је толико волела, и мислила сам да се бринем за њу. Бог је хтео друкчије!... На жалост, теби немам ништа да оставим... ништа друго до неколико избледелих писама и моје вреле жеље да успеш у твојим плановима за будућност и уметност. Али имам једну молбу да упутим на тебе: ако хоћеш да будем потпуно мирна с оне стране гроба, немој да мучиш себе, немај гриже савести, не пребацуј себи ништа... Мало је људи који би били тако добри да су били на твоме месту. И буди сигуран, да си ти био увек у праву према мени, и да ја умирем потпуно срећна".

На ове речи, грунуше сузе младој жени и она се једва савлада.

„Ах, Милоше, изненадно ми долази поново цела снага моје љубави. И ја сам срећна. Још последњи пут да пољубим твоје очи вољене, око за оком. Ја љубим твоје чело паметно и високо. Ја завлачим руке у твоје дуге косе, тако благе и светле. Али највише, ја љубим једним слатким и дугим пољупцем твоје усне тако свеже. Ох, овај пољубац, ти га знаш добро, прими га у мисли, он ће ти пријати и сећати те, да ниједан човек није га примио од мене него ти... Ја не могу више... Збогом, буди срећан!

Зорка."

Кад сврши писмо, млада жена га затвори у коверат и стави адресу. Тек тада она диже главу. Њене очи беху суве. Али се у дубини њених зеница, црних као вода у сенци од врба, губила једна језовита шупљина, као у мртвачких лобања, и по челу се хватао један таман облак самоубилачке решености. Она се брзо диже, пажљиво намести шешир на главу, прикачи га иглом за своју кестењасту косу, природно уковрчену, узе писмо и изиђе на улицу.

Варош се љушкала под поплавом златне светлости првог пролећа. У прашини, крај кућа, играли се врапци. Једна мува зујала је око пећи за пржење ћевапчића, која је стајала пред једном кафаном на углу. Беспослени аласи се сунчали, наслоњени на једну тарабу. Из суседних башта допирао је мирис на преорану земљу и пролетње цвеће. Осећало се како трава расте и да нов живот струји у природи.

Зорка се осети, за тренутак, изван црних мисли које су је обузимале. Највећи несрећници доживљују ову изненадну потпору. То нису људи што им трче у помоћ, то је снажан живот ствари који весело бруји око њих и улива им поуздање. И ова природа, весела и обновљена, са зујањем мува и несташном игром врабаца у прашини, са мирисима из преоране баште и свим чудним звуцима који у пролеће долазе из разнежене земље и ведрог неба, потрча Зорки у сусрет, да јој говори о нади, безбриги, миру и ускрсу. Али то не потраја ни колико један тренутак, а таман облак који јој је покривао чело, пун црних мисли као црних крила, поста још гушћи, и млада жена се право упути своме циљу.

Близу Дома Светог Саве, тамо *где је био жандарм*, на месту њихових некадањих састанака, Зорка нађе једног носача, даде му писмо и добру напојницу, па му рече, осмехнувши се на силу:

— Пожурите се да предате ово писмо. Ствар је весела. Биће још бакшиша!

Од Дома Светог Саве, она пође Душановом улицом, да се не би враћала истим путем.

Два млада човека, који су чекали трамвај, добацише јој неки комплименат, али га она не чу и сави у прву споредну улицу која води ка дунавској обали.

Пред њом се беласала велика река, модра и топла. Зорка ју је гледала нетремице. Њене тамне очи мериле су неодређеност воде, губиле сваки израз живота и отварале се врло широко, као пламен који се увеличава пре него што се угаси.

ГЛАВА ДЕВЕТА

СВИРЕПИ ТРЕНУТЦИ.

Удар који задеси младога песника, кад летимице прочита Зоркино писмо, био је тако брз и бруталан, да Милош у први мах не осети сав бол који му је био спремљен. Он пажљиво сави писмо у коверат, као да се тицало неког обичног љубавног састанка, и рече своме претпостављеном:

— Ви ћете ме извинити што излазим раније... Тиче се једног неодложног посла.

Кремић узе шешир и штап, па изиђе из канцеларије, а нико не посумња да се нешто догодило што ће изменити из основа судбину младог човека.

Милошу није ишло никако у главу да је то Зорка писала, није веровао да је то писмо истина, није се могао надати да је та мала, мршава жена кадра учинити један тако храбар и очајан корак, није најзад могао замислити да њега може задесити тако велика несрећа. Он је хватао Велике Степенице, све две по две, трчао и тражио наде и заборава у свом умору.

На улици није било ничега нарочитог. Један таљигаш је тукао свога коња који није хтео да вуче уз брдо. Часовник на Саборној Цркви је избијао једанаест сати. Једна грана је била препречила јарак поред тротоара, те се прљава вода разливала широко по калдрми. Али баш тај таљигаш, тих једанаест сати које је избијало, прљава вода и сва та тупа обичност ствари уверавали су га да се десила некаква несрећа.

Код *Круне* му препречи пут једна група институтки.

Оне су на себи имале дуге црне кецеље. Испод кратке сукње су се показивали слободно пуни листови њихових младих ногу, мало накривих као у патки. Уз тек напупеле груди су притискивале неколико књига, укоричених и увијених у хартију од новина. Све су говориле, у исти мах и гласно; гледале у плав пролетњи ваздух, пун добрих нада и љубавних обећања... ваздух који је трептао пред њима. Говориле су гласно и осмејкивале се блажено.

— Оне се осмејкују, јер мисле на љубав! — у себи је говорио Кремић. — Ах, да оне знају колико је та љубав жалосна и свирепа!

Од *Круне*, наниже, Милош је познавао све улице, оне тихе, недограђене улице по Зереку и Дорћолу. То је био њихов кварт. Колико пута су они туда прошли заједно, држећи се испод руке, љубећи се у сенци каквог дрвета и говорећи о будућности.

— Је ли могућно да је то сад све прошло, прошло за увек, да се више никад не поврати?... Је ли могућно да ће она уста које сам ја овуда толико љубио сатрунути сад у подземној влази и задаху трулих дасака?

Све је стајало непромењено и исто. Млади човек је трчао низ ове стрме улице, али није губио ни најмањи детаљ који се видео око њега. Гомиле успомена су излазиле пред његове унезверене очи. Ипак се он није задовољавао, и желео их је још више... све више, као да је срећом прошлих дана хтео да оповргне своју садашњу беду.

Он је познавао ове натписе улица по угловима, мршаве липе засађене дуж тротоара, физиономију кућа и кочничаре на префарбаном трамвају. Он их је све гледао, и немо им говорио: збогом, као и својој срећи.

Најзад се показа четвртаст сандук куће у Банатској улици, мило место неколико кратких месеца, где је он у ствари живео живот, оаза песме и снова, стан његове среће и храм љубави, у који је Милош сада улазио као у какво гробље.

Кремић потражи кључ. Он је висио као обично, кад Зорка није код куће, обешен о један ексер на вратима. Кућа је била распремљена и чиста. Нигде се није видео ни најмањи знак борбе. Столице су стајале у салону лепо распоређене, као да су чекале на званице. Дивит на писаћем столу је био затворен. Милошев портрет га је гледао спокојно из свога позлаћенога оквира. Сунце, које је било покривено једним облаком, сину поново, и пуном светлошћу обасја целу унутрашњост овог напуштеног стана.

Млади човек се трже.

Кућа му се учини пуста, беда сурова, свет празан.

— Зашто сам ја дошао овамо? — упита се он.

Нико му није био ништа казао; Зорка му није рекла у писму како ће то бити, али Милош уједанпут схвати целу ствар; за часак упре очи у плаву траку Дунава, која се весело преливала на сунцу, и, хватајући се за последњу наду, да ће можда још доћи на време, потрча ка обали.

Али смрт није знала за чекање, и он приспе касно.

На прашњивом путу, који је почињао од обале и губио се у сплету улица овог предграђа, виделе су се само групице радозналих гледалаца, којима је једина брига била да се распитају о ономе што се десило:

— Ко је то?

— Шта се то десило?

— Млада!... Девојка? Како се зове?

Радознали свет се питао овако и упирао очи у дно хоризонта, где се уздизала суморна зграда Опште Државне Болнице иза једног реда јабланова.

Кремић појури тамо, не видећи више никога, заборављајући да узме кола, ударајући путевима за које је мислио да су пречи, а који су га водили далеко од његовог несрећног циља, у поље, у баре или ћорсокаке, где му је требало газити по устајалој води, прескакати буњишта, и враћати се да поново залута. Он је трчао као луд. Кад би посрнуо, дочекао би се на руке. Бол од пада није осећао, и настављао је свој трк, још брже и живље.

Пред жутим зидом болничке баште заустави се изненадно, као отети коњ кад осети пропаст. Куражан дотле, он плашљиво погледа сад у ово жалосно место болести и смрти.

Из двоспратне зграде, с великим прозорима и шиљастим кровом, ударао је задах на лекарију. По башти су се шетали болесници у дугим болничким кошуљама. Из једне споредне зграде у дну дворишта, начињене од дасака и с белим крстом на вратима, појави се један полицијски писар са лекаром. За њима изиђе један жандарм и два болничара.

Кремића нешто ледну у срце.

Он се инстиктивно упути тој згради са белим крстом. Није питао никога за допуштење, а нико га и не задржа.

Врата су била широм отворена. Кроз њих је бйло нешто тешко и накисело.

На једној широкој, црно обојеној дасци лежало је унутра нешто непомично, покривено парчетом белог платна.

То је била Зорка. Она је лежала на ребрима, као смрзла птица. Очи су јој биле покривене капцима, по којима се видела још плава мрежица њене крви. Око помодрелих усана играо је један озбиљан осмех. Близу уста, стајала је једна црна суза крви, која се била згусла као капља катрана. Њено лице, тихо као од мрамора, почивало је мирно у вечитом сну.

Млади човек се скруши на колена пред својом непомичном драганом, узе је за руку, обухвати око паса, и наднесе се над њено лице, као да ју је хтео спасти из таласа.

Осмех је играо око њених усана. Очи су биле скривене под плавом мрежицом, дубоко у дупљама. По лицу се простирала свечаност смрти. Један мали рак мрдао је у замршеној кестењавој коси.

Милош га спази, пусти једно: ах! и као да се бојао од овога рака, од овог белог платна, почађилих дрвених зидова и целог овог призора у капели, он побеже из болнице, не знајући како, против своје воље, гологлав и са лицем, окамењеним од ужаса.

Он побеже, куд? како? којим путем? Никад није знао . . . никад није био начисто шта је радио тога дана.

Сећао се само неких појединости.

У једном тренутку, сасвим у другом крају вароши, видео се у једном излогу од дућана, унезверен, гологлав; ветар му је мрсио косу; у руци му стајао згужван шешир. Куд је после продужио, како се нашао на путу за Топчидер?

Сећао се како је ишао увек право Кућа се јављала за кућом, двориште за двориштем. Пред монополом срете један пар. То је био један млад човек и једна млада жена. Они нису обраћали пажњу на њега, држали су се чврсто испод руке . . . једно уз друго, и у говору примицали усне.

Милош је био тако исто млад; и он је у срцу имао један извор нежности, али га је он угушивао, и бежао . . . куда? камо? зашто? Он није знао.

Како се нашао на отвореном пољу? . . . Сећао се да је један густ облак био покрио сунце. Ветар се подиже. Киша пљусну. Све око Милоша поста сиво од милијарда ситних капљица воде. Он се сакри под једно дрво.

Кад је киша престала? . . . Колико је било сати? Време, као разбијен часовник, било се зауставило за њега и није му давало никаква спомена.

Како се вратио у варош? Је ли га ко видео, познао? . . . То је било избрисано из његове памети.

Тога дана није био ништа окусио. Сећао се само како је ушао на капију од куће, решен да се убије. Врата су стајала незакључана онако како их је он оставио. Месец је купао својом светлошћу обе њихове собе. Милошево грло је било суво као испечено, и по његовим образима линуше сузе, лагане и дуге, без јецаја, без уздаха, као да је то била његова душа која је плакала Он се баци преко распремљене постеље и притиште главу на меку перину.

— Треба свршити . . . треба свршити, што пре — понављао је у мислима, и припијао се уз ову постељу њихове љубави.

— Зар хоћеш да лишиш ону која лежи сад у мртвачком сандуку и онога што још једино може очекивати од тебе... да јој не испуниш њену последњу вољу, њену последњу молбу? — проговори у Милошу његова савест. — Она се жртвовала за твоју срећу. Не одбацуј ту срећу, она је скупо плаћена... смрћу плаћена.

— Зорка није имала право — гласно крикну млади човек. — Ја не могу живети без ње. Ја видим да је мој живот свршен... треба свршити... треба свршити што пре.

Кремић запали свећу.

Он се био потпуно решио да се убије. Сад је хтео само да још један пут види место где је провео најлепшу годину свога живота

Са свећом у руци и закрвављених очију, он је ишао из собе у собу. У његовој соби паде му поглед на канабе, покривено црном шагринском кожом. Зорка га је била изместила из салона, кад се код ње доселио, и метнула га ту, у његову собу, да Милошу буде удобније.

Ово велико канабе, намештено према прозору, са кога се могло гледати на Дунав, било је нарочито мило Милошу. Колико пута су они разговарали на том канабету, у пола лежећи, главу уз главу, с укрштеним рукама, и опијали се дугим пољупцима.

Млади човек примаче свећу да још последњи пут види ово парче мртвог намештаја, који је за њега био живи сведок његове љубави. На једном сточићу, који је стајао поред канабета, Милош опази једно неотворено писмо, наслоњено на пепеоницу.

Он познаде рукопис. Писмо је било на њега и долазило је од његове мајке.

Предомисли се да ли да га отвори.

Он је увек волео да чита мајчина писма.

Ова добра старица, са два разреда основне школе умела је писати онако како говори, оним лепим језиком рођених ужичана, везујући по три речи заједно. Она је увек знала наћи пуно паланачких новости, о овом човеку или оној жени, које је Милош познавао, и испричати их просто и без икаквих пакости, јер у њеној души није било ничега рђавог.

И после . . . њене у пола казане бриге, страховања и нежне молбе да се чува, увек су се слатко дотицале његовог срца.

Најзад, он оцепи коверат.

Из писма испаде један аматерски снимак. Кремић га подиже, не гледајући шта је; метну га на сточић и поче читати писмо.

„Кроз који дан послаћу снаји једну теглу слатка — између осталог му је писала мајка. — Остало ми је од јесенас Врло је лепо испало. То су дуње из наше баште. Хоћу да види како је наше слатко. Чекам само да ти довршим чарапе, па ћу вам све заједно послати. Кажи снаји, нека те добро гледа, знаш како је то она мени поручивала кад си ти био овамо.“

Милош махну главом и прогута једну сузу.

„У овом писму шаљем ти нашу слику. Сликао нас је Радоје поручник. Како ти се допада? Ударило ми сунце у очи, па сам испала ћорава.“

Кремић погледа у фотографију.

Крај једног накривљеног плота од зашиљених дасака, стајала је његова цела породица. Мала Добринка се била обесила мајци о руку, као да се плашила нечега. Брат полицајац, мршав и кошчат, био се наслонио на своју сабљу, и, испод полицискe капе, набијене на очи, смешно се болећиво и кисело. Остала два брата су стајала озбиљно и свечано.

Гледајући у мајчину блузу од јевтиног порхета, у те пријатне и познате физиономије своје породице, у накривљен плот од дебелих дасака и мученички осмех свога брата, Милош се сети његових речи, оних које је говорио и оних које није хтео да каже:

— Није живот што и песма где је сва мука пронаћи да се *ум* сликује са *друм* Поред љубави има и дужности, поред драгане постоји породица... Зар ти мислиш да под полицијском блузом не сме куцати једно човечје срце? И ја сам волео и имао узвишених жеља. Зар ја не бих марио да будем учен правник, начелник министарства, професор универзитета или консул? Сви ми волимо ствари лепе и угодне. Али је требало спасти кућу, требало је да онај старац, који сада спава у Доварју, не остане без крова над главом, требало је спасти ову децу. Теби је било лако..

Кремић поново погледа у блед снимак паланачког аматера.

Ова стара жена могла би понети шта боље од јевтиног порхета. Овој девојчици треба доста братске заштите да се не плаши пред странцима. Ова два дечка имају такође својих потреба. А овај полицајац, чија се блуза и на слици познаје да је извештала, заслужио је да се одмени и да се са његовог кошчатог лица истре кисео осмех мучеништва.

Једна мисао, изненадна и нова, страшнија него самоубиство, јер је требало продужити живот кад се нема воље за њега, и топла у исти мах, јер је велика, јер је хришћанска и божанска, затресе уморену главу младог човека

— Идем тамо, идем да им помогнем. Моја помоћ биће искрена. Веља се неће више осмехивати овако. Онај плот треба подупрети. Ја ћу их умети помоћи. Ја ћу им дати све што имам, јер мени не треба ништа.

Он притиште груди с леве стране. Смрт његове драгане била је отворила широку рану на овим младићским грудима, али на ту рану падао је неки мелем, који је не лечи, али је олакшава и одржава живот. И тај мелем, који му је долазио са бледе слике његове породице, уносио је у Милошево раскрвављено срце један благ дах нове радости, радости пуне суза, радости питоме и тихе, оне радости коју је осетио кад се решио да Зорки дâ своје име, да би је утешио, радости коју човек осећа кад радост чини.

— Ах, сад тек разумем Зорку, како се могла решити на онај страшан корак... како је слатко кад се човек одриче себе ради својих.

Милош леже на канабе, и поново се задуби у фотографски снимак који му је писмо донело. Полако су његове трепавице отежавале, рука дрхтала; фотографија паде на његова уста, и он заспа тешким сном који долази после великих губитака нервне снаге, и одакле човек излази способан да живи поново и да сноси оно што му се чинило несношљиво.

ГЛАВА ДЕСЕТА

НАТРАГ.

— Ја још не верујем да ти идеш у Ужице.... како да кажем . . . . на свагда. То је оригинално.... како да кажем . . . . песнички, али није паметно. Сад ти се указује прилика . . . Треба је шчепати . . . како да кажем . . . После ће бити доцкан.

— Не, Богдане, за мене нема више прилика. Ја не тражим више ништа. Ја идем да довршим своје дане и помогнем друге.

— То је поезија, драма . . . како да кажем... То се дешава на даскама, на позорници. Али у свету!... Сад кад си . . . како да кажем . . . пробио лед . . .

— И разбио главу! — пресече га Кремић горко.

— Видиш, како си лако добио место у суду — не даде се збунити репортер *Препорода*. — Тражио си Ужице, и добио си га. Да си . . . како да кажем . . . хтео Београд, добио би и њега. Новине те хвале, критичари очекују од тебе нову звезду на пољу наше драме, људи те дочекују радо и нуде ти . . . како да кажем . . . своју помоћ.

— Не, не, Васићу. Та помоћ долази и сувише доцкан.

— Ти претерујеш, као увек. Заиста, то би била . . . како да кажем . . . грдна штета. Ето, ми смо били најбољи другови, а ја . . . пардон, Милоше, ја сам увек веровао у твој таленат, али нисам могао... како да кажем... ни у сну сањати, да ти можеш онако нешто написати. Оно је био божанствен тренутак кад млада жена у другом чину диже руке к небу и управља питање Богу: „Шта да радим?“... како да кажем — рецитовао је Богдан Васић. — „Кажу да је Бог добар и правичан. Али зар он може... како да кажем... допустити да ми останемо несрећни кад не чинимо никоме зла. О Боже милостиње, сажаљења, Боже правде... како да кажем... ти који управљаш световима и човечанством, научи ме шта да радим...“

— Ах, остави, Богдане, то су ствари...

— Никад нисам чуо бурнији аплауз, од како долазим у позориште. Једна девојка је плакала поред мене. Господин Стајић је лично... како да кажем... написао ону критику, на целој трећој страни *Препорода*.

Милош се смешио на ове покојне успехе, као на нека пала величанства, и гледао цело време за амалином који је носио његов куфер.

— Да, Васићу, ја волим свој рад; ја ценим своју драму. Али ја више ништа не могу написати. Она ме је и сувише стала.

— То се теби само чини. После годину две дана... како да кажем... Има времена. Ти си млад...

— Не, ја сам већ остарео. Ево ја немам више од 24 године, а чудим се што моје косе нису седе. Моје срце је постало једна велика крпа, искидана ветровима живота, упрљана сваковрсним додирима, избледела на великим кишама. Ја у себи осећам само подеротине. Да, Васићу, те подеротине, ти дроњци .. то су моје бивше наде, су моје некадање наклоности и мртва веровања.

Амалин је измицао уз брдо Дубровачке улице.

Два пријатеља се пожурише да га стигну.

Милош је имао на леђима један широк авелок, чије пешеве је покретао лак пролетњи ветар. На глави му је био мек шешир са широким ободом. Испод шешира сијале су његове благе плаве очи, нешто натмурене. Његово лице је било бледо и остарело, као после какве велике болести.

— Вараш се, Кремићу — упорно га Богдан бранио од њега самог — ти си... како то рекох?... млад, а кад је човек млад, он је у стању да преболи све. Не прави твој бол већим него што је. Остави времену... Оно уме најлепше да привија облоге и да лечи. На ране... како да кажем... доћи ће ожиљци, и све ће проћи... То ће проћи, видећеш.

— Не, не... ти то не знаш, ти то не можеш знати, јер ти ниси патио. Ово су ране које се не могу преболети. Оне су као и рак. Човек живи, али и рак с њим. Један дан долази кад је све свршено. Не, Васићу, ти то не можеш знати, и нека Бог не да̑ да то сазнаш. Ја сам уништен, ја сам претрпео банкротство идеала, крах свега; ја не постојим више, ја немам више своје ја, ја сам бивши човек.

— Добро, нека је и тако — противио се Богдан. — Нека си... како да кажем... претрпео крах идеала, нека си банкрот. Али ти ниси једини. Има толико људи који су банкротирали, пали под стечај, били на робији, али је то прошло... они су се... како да кажем... вратили, отворили радњу. Покушај и ти. Ово није први пут кад ти је тешко. Око тебе ни до сад нису цветале руже.

— То је тачно. Било је тешких дана, врло тешких. Али ово сад... ово је смрт што се издиже преда мном и не да ми напред, а смрт је нешто друго него све тешкоће овога света

— Ја те не разумем.

— Да, ти ме не разумеш, пријатељу. Пре месец дана не бих ни ја себе разумео, ругао бих се и подсмешљиво говорио: каботен, надрифаталист...

— Пардон, Милоше, ти то не мислиш?... Мени није ни на крај ума... како да кажем... да ти се ругам. Ја те само не разумем добро.

— Да, Богдане, ти имаш право, ти тражиш објашњење, ти не можеш да верујеш. Доиста, човек је такав; он се рађа позитивиста; он не пристаје да му иједна ствар остане необјашњена. Али, велики удари и непогоде у животу, које руше све наше планове, самим својим фактом, самим тим што постоје и што нас погађају, уверавају нас у нешто стално и непромењљиво; ми схваћамо необјашњиве ствари и примамо постојање тајне.

— Извини, Кремићу, ти прелазиш... како да кажем... на терен метафизике. Она је била увек моја слаба страна. Кад помислим да има Бога, ја га и сад замишљам... како да кажем... онако како сам га видео нацртаног у цркви мога места рођења: са тророгим шеширом на глави и брадом до појаса,

— Ја не знам да ли је ово метафизика. Ја не знам да ли светом влада једна највиша памет или постарији човек, са тророгим шеширом на глави, како ти рече. Да ли има судбине, провиђења, као што верује моја мајка? Оно што ја разумем, гледајући мој живот преко свршених догађаја, јасно ми вели, да постоји извесна дубока логика ситуације и карактера. Ова логика развија последице наших радња, и ако су наши поступци били нечисти, она носи са собом оно што ће нас сломити једног дана. Видиш, Богдане, моје радње нису биле чисте, праве ни часне. Ја сам хтео да уживам сласти љубави, а нисам хтео да примим обавезе које један такав поступак доноси. Сад се погрешка свети. Ја сам сломљен.

Два пријатеља су ишли, сада полагано, левом страном Кнез-Михаилове улице, у правцу Железничке Станице, и ћутали. Било је лепо пролетње вече. Велики излози помодних београдских трговина били су раскошно осветљени. Свет је био покрио тротоаре. Те гомиле црне масе били су цвет београдског друштва, што излази сваким даном пред вече и шета се овом улицом до вечере. Поред два замишљена млада човека промицали су представници лепоте и раскоши, укуса и отмености, учености и добрих положаја. Та огромна гомила људи била је свршила свој дневни посао, опрала руке, оставила на страну оно што ће бити сутра, и шетала се по главној улици Београда весело, као да Србијом тече мед и млеко.

— Па како је то све било брзо? — упита Богдан Милоша после дужег ћутања гласом у пола побеђеним. — Откуд то да се баш теби... како да кажем... деси?

— Богдане, није се то само мени десило — одговори Кремић, полако као да је говорио о некој ствари која је ван њега, независна, необорима и научна. — Ти то бар треба да знаш као репортер. Кажи ми само да ли је прошло недељу дана, од како ти за ово три четири године пишеш дневне вести у *Препороду*, а да ниси забележио једну превару или несрећан догађај, катастрофу или банкротство, кризу у министарству или странци? Кад би историчар наших нарави хтео да разуме највиши разлог наших огорчених борби, дивљих мржњи и опадања части, чак и код наших људи, које њихове године или положај у друштву требаху сачувати; ако би тај историчар, велим, хтео да дохвати тајанствени кључ толиких срамних размена новца за савесност и да сазна тешку загонетку која се крије у пропадању толиких карактера у нашем јавном животу, требало би да сиђе једнога дана на београдску станицу око четири сата после подне, кад долази воз из унутрашњости. Он би решио ту загонетку, кад би се загледао у физиономије, забринуте и одлучне у исти мах... физиономије оних људи што излазе из воза, вукући свој куфер: ти људи долазе у Београд са онима што имају да нађу оно што хоће. То су дошљаци, то су ја, то су ти, то је цео данашњи Београд, изузев неколико цинцарских и јеврејских кућа, то је цело наше покољење.

На уском тротоару Балканске улице један дечко им препречи пут. Он је гледао у излог једне посластичарнице.

— Погледај у очи овог детета — обрати Милош пажњу Васићу. — Шта чини луда лакомост! Погледај те очи задивљене и, у исти мах, одлучне. Овај деран зна шта хоће. Он нема десет пара да купи овај колач који види. Али ће се он потрудити ипак да га добије. Прво ће покушати на поштен начин, па ако тако не успе, он ће прибећи лажи и превари. Ми смо као тај дечко, сви ми: ја, ти, наши другови, цео Београд и цело наше покољење. Сви ми волимо ствари слатке и укусне. Сви ми немамо десет пара, а хоћемо да имамо све што видимо и што нам се допадне. Да, сви ми покушавамо да их добијемо на поштен начин. Али . . . у животу има тако мало срећних људи који имају довољно средстава да остану поштени и не падну у искушење, да не прибегну лажи и непоштењу. То важи за све људе, али нарочито за нас, јер смо дошљаци. Сви смо ми, мање више, дошли овамо, у Београд, са поштеним намерама. Али смо ми сви такође, мање више, били без средстава. Искушење је било још јаче, јер је око нас био непознат свет. Ми смо мислили да нас нико не познаје и да нам је тако лакше чинити ствари којих би се стидели у нашој вароши, у својој кући. И даље . . . тај свет нас није познавао, примао нас са погледом сумњичења, отресао се од нас. Чак, још док смо били чисти као анђео, гледали су у нама ђавола, лопужу, човека готовог на све. Борба за насушни хлеб нас огорчавала. Сваки дан нам је откидао из срца по једну илузију, донету из родног краја, као јесен што откида лишће у дрвећа. Ми смо се постепено мирили с непоштењем, са лажју, преваром, и чекали само погодан моменат да начинимо онај корак ранијих дошљака, који нас је дотле чудио и бунио. Наше мајке су биле далеко, да нас погладе по челу и кажу нам: „Не, то није лепо!“ Као што ти рекох, око нас је био свет непознат. Нико се за нас није бринуо. Никога ни ми нисмо волели. Од нељубави и равнодушности само је један корак до злочина, а злочин, као што ти рекох, садржи у себи казну, која нас најзад погађа једног дана.

— Како да кажем . . . откуд те мисли? Ми смо и до сад разговарали, али . . .

— Мој бол ми је отворио очи. И ја видим сад, на крају, оно што је требало да сам видео у почетку — одговори Кремић замишљено.

— Па шта ти мислиш . . . како да кажем? — поново упита Богдан — Зар људи треба да остану увек онде где су се родили: у истој држави . . . како да кажем, у истој вароши, селу и сокаку?

— Ја не тврдим, да човек не треба да се сели.

Селидба је један нужан закон. Али је она често пута само једна манија, бесмислено трчање за бољим, за срећом, нецењење онога што се већ има у руци; она је понекад покрет оног пса из басне, који испушта комад из уста да би уграбио већи комад у устима своје сенке; она је још чешће малодушно бежање пред неприликом. Нарочито код нас Срба. Загледај у нашу историју. Шта ко ради, ми се селимо. Од кад се зна за нас, ми лутамо из земље Бојке у Србицу, из ове у Рашку, а после у Угарску Русију, Америку или поново у Турску. Најмање зло нас наводи да оставимо оно што је наше, па да после, са штапом у руци и просјачком торбом на леђима, лутамо по туђини, просећи или отимајући. Треба бити јунак, па остати и победити зло. Јер селидбом се не добива, обично, чак ни оно што се оставља. Што се и добива, то стаје огромних напора и смртоносних криза. Не треба гледати неколицину који су успели. Треба погледати гомиле тих бескућника, који се пребијају од немила до недрага и које убијају болести, немаштина и злочинства, као слана што убија цвеће које је изникло у времену и у месту где није требало изнићи.

— Па што се свет сели? Што он не види зло које га... како да кажем... чека?

— Ми долазимо на овај свет без наше воље и живимо као печурке, никле после једне кише, не питајући се: зашто и како? Један тренутак долази, раније или доцније, али једном зацело, кад нас живот удари, тргне нас из криве несвесности, и постави нам мучну загонетку, од које зависи бити или не бити.

— То је.. како да кажем... Хамлет! — примети Васић.

— Хамлет је постојао пре Шекспира, он и сад живи.. не само у Данској, већ и овде на Балкану, у нашој Србији, међу нама самима. Јер та загонетка је вечна и њу увек треба решити. Обично, она се решава што се рука пружа за боље парче хлеба, за слађу ствар, за парче сјајног метала, а човек се не пита: да ли шта остаје ономе што је поред њега. А то је погрешка То ствара ову огорчену борбу међу нама, ове зверске мржње, зликовачке страсти и падове великих карактера

Два пријатеља су се били већ примакли Железничкој Станици и пролазили поред једне од оних многобројних кафана које се налазе око станице.

Столови су већ били метнути у малој башти пред кафаном. Почадиле сијалице су осветљавале само црвене чаршаве по столовима и дно зелених круна у засађеног дрвећа. До кафанског зида је била подигнута једна бина на пивским бурићима. На њој је свирала једна циганска капела. Унаоколо се простирала широка, мека београдска ноћ, с великим небом пуним звезда, ноћ, што сеје лажи, снове и изазива вољу на пијанке и оргије. Један млад Циганин, још дечко, певао је уз пратњу капеле, деручи се иза раменица:

Сунце јарко, јутром кад се родиш,
Реци јој да за њом срце вене:
Поздрави је кад год је походиш.
Пољуби је, сунце, место мене.

На глас песме, Кремић прекиде своја разлагања, погледа изгубљено гаравог дечка, коме су жиле биле набрекле од неприродног гласа, па онда обори главу и пусти један уздах.

Богдан се не усуди да га тргне из његове замишљености, све док не дођоше у железничку ресторацију и поручише по кафу.

— Ти рече... како да кажем... селидбом се не постиже оно што се тражи? Не постиже се...

— Срећа, да!... Видиш, Богдане, кад смо дошли у Београд, мало по мало, ми смо заборавили ону нежност коју нам је дала рођена кућа. Праг који би нам овде могао заменити наш рођени праг, био је затворен за нас. Ми смо водили живот гледајући слатке ствари кроз прозор и жудећи да их добијемо. Ми смо мислили тако само на себе, трчали за уживањима и тражили срећу на путу који је супротан њој. Уживање није срећа јер оно престаје бити уживање кад је остварено. Срећа није изван нас. Она је у нама. Љубав, самопрегоревања . . . ето, то је једина и права срећа. Она не зависи од засићености, каприса, случаја и средстава. То је бар моје мишљење, скупо плаћено свима мукама досадашњег живота. И ја се сад враћам на тај пут . . . Али, не због себе. Ја сам ти рекао, мој живот је свршен. Ја имам још три брата и једну сестру. Ја имам завичај, отаџбину. Свима њима треба рада, помоћи и савета. Ја ћу бити у вароши где сам рођен, у свету који познајем и који ме зна. Ја ћу се дати сав. Ја нећу тражити ништа за себе Моје скромне снаге посветићу онима који ме окружују. Ја ћу склопити очи мојој мајци кад испусти последњи уздах. Бићу одмена мога старијег брата и потпора млађих. Шта мари: што не могу више стварати? Ја ћу умети помагати и мој живот неће бити узалудан. Ја ћу бити миран грађанин, који ће вршити своје дужности и задовољавати се називом: пореска глава. Моја наклоност ће бити искрена према свима чији осећаји су увређени и лепота понижена. И ја сам уверен, да ћу бити срећан . . . да, сад срећан кад срећу не тражим и кад ме она боли

Келнер донесе кафу, и мало после, воз однесе Милоша Кремића, младића који је некад имао велике замисли и летео високо.

САДРЖАЈ

Посвета.

Део први.

Глава прва: *С пролећа.*
Глава друга: *Знак.*
Глава трећа: *Три друга.*
Глава четврта: *Али једног дана …*
Глава пета: *Драгана*
Глава шеста: *Дунаве, Дунаве, тија водо ладна.*
Глава седма: *Дуги пољубац.*
Глава осма: *Пад.*
Глава девета: *Два рањеника.*
Глава десета: *Стари пут.*

Део други.

Глава прва: *Банкроти*
Глава друга: *Дорћолска четворка.*
Глава трећа: *Кремићка.*
Глава четврта: *На светлости лојаних свећа.*
Глава пета: *Интимна бура.*
Глава шеста: *Уранак.*

Део трећи.

Глава прва: *Ружа и трн.*
Глава друга: *Племенити пријатељ.*
Глава трећа: *Иза сунцокрета.*
Глава четврта: *Ноћни воз.*
Глава пета: *Завичај.*

Глава шеста: *На теби је сад . . .*
Глава седма: *Сфинкс.*
Глава осма: *Јача него смрт.*
Глава девета: *Меланхолија.*
Глава десета: *Напред, па шта било!*

Део четврти:

Глава прва: *У ходнику.*
Глава друга: *Један остварен сан.*
Глава трећа: *На замрзлим обалама.*
Глава четврта: *Последња идила.*
Глава пета: *Драгутин и Љубица.*
Глава шеста: *Вече свенулих мимоза*
Глава седма: *Две драме.*
Глава осма: *Последње нежности.*
Глава девета: *Свирепи тренуци.*
Глава десета: *Натраг.*

FL 13-10-54

PG
1418
U7D6

Uskokovic, Milutin M.
Dosljaci

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY